

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

O'ZBEK TILI PRAKTIKUMIDAN
LABORATORIYA ISHLANMASI*

Jizzax - 2007

** Ishlanma M.Asqarova, R.Yunusov, M.Yo'ldoshev, D.Muhamedovalar tomonidan tuzilgan
“O'zbek tili praktikumi”(TDPU, 2006) qo'llanmasi asosida tayyorlandi*

Annotatsiya

«O'zbek tili praktikumi» dan tayyorlangan ushbu laboratoriya ishlanmasi o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan bakalavr ta'limi uchun mo'ljallangan. Ishlanma o'zbek tilining fonetika, orfoepiya, grafika, orfografiya, leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya, morfemika, so'z yasalihi, morfologiya va sintaksis bo'limlarini o'z ichiga olgan .

Ishlanma 5141100 – o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi namunaviy o'quv dasturiga mos ravishda yozilgan. Bunda nazariy ma'lumotlarga mumkin qadar kam va ixcham e'tibor qaratilib, amaliy misollar tahliliga keng o'rin berilgan.

Tuzuvchilar :

H. O'roqov
A. To'ychiyev
L. Ibragimova
O'.Mannonova
Sh.Haydarov

Taqrizchilar:

dots.B.Fayzullayev
dots.M.Tursunpo'latov
dots.N.Usmonov

Ishlanma A.Qodiriy nomidagi Jizzax DPI Ilmiy-uslubiy kengashining 2007 yil 28 avgustdagi 1-sonli qarori bilan tavsiya etilgan.

FONETIKA

Tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganadigan bo'limi **fonetika** deyiladi. Fonetika (grekcha *phone* «tovush» demakdir) nutq tovushlarining paydo bo'lishini, ularning turlarini, tasnifini, nutq jarayonidagi turli o'zgarishlarni sistemaviy ravishda o'rganadi. Nutqiy jarayon bilan bevosita bog'liq bo'lgan bo'g'in, urg'u, ohang kabi hodisalarni, shuningdek adabiy tilning talaffuz me'yorlarini o'rganish ham fonetikaning vazifasiga kiradi.

Fonetikada nutq tovushlarining asosiy uch jihati o'rganiladi:

1. Akustik jihati.
2. Fiziologik-artikulyation jihati.
3. Nutq tovushlarining so'zni shakllantiruvchilik va ma'no ajratuvchilik jihati.

Fonetikaning akustik jihati

Bunda nutq tovushlari tebranma harakat natijasida hosil bo'ladigan tovush to'liqlari asosida o'rganiladi. Akustik jihatdan tovush bir jismning boshqa jismga urilishi, siqilishi natijasida tebranishi va havo to'liqinining yuzaga kelishi hamda uning quloqqa eshutilishidir. Akustik jihat nutq tovushlarining tabiiy tovushlar bilan o'xshash tomonlari hisoblanadi.

Eshitilishi, ya'ni, akustik tomoniga ko'ra tovushning bir qancha belgilari farqlanadi:

1. Tovush kuchi.
2. Tovush balandligi.
3. Tovush tembri.
4. Tovush cho'ziqligi.

Tovush kuchi yoki **intensivligi** tebranishning shiddatiga bog'liq bo'ladi. Tovush to'liqinining balandlik va kenglik ko'lamini, ya'ni amplitudasi asosida tovush kuchi (intensivligi) belgilanadi. Tovush kuchi (intensivligi) detsibel bilan o'lchanadi. Detsibel miqdori oshib borgan sari tovush kuchi ortib boradi. Tovush kuchi 130 detsibeldan oshib ketsa quloqqa kuchli zarb bilan uriladi va og'riq beradi.

Nutqda tovushning kuchi urg'u bilan bog'liq bo'ladi. Chunki urg'uni yuzaga keltirishda o'pkadan havo kuchli zarb bilan keladi. Shunga ko'ra urg'u tushgan tovush kuchli, urg'u tushmagan tovush esa kuchsiz tovush hisoblanadi.

Tovushning balandligi deb tovushning tebranish miqdoriga bog'liq belgisiga aytiladi. Bir xil vaqt birligida un paychalarining tebranish miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, tovush shunchalik baland bo'ladi, aksincha, tebranish miqdori qanchalik oz bo'lsa tovush shunchalik past bo'ladi. Tovush balandligining o'lchov birligi gerts (Gts) deb ataladi.

Fizik akustikada eng baland tovushlar ultratovush, eng past tovushlar esa infratovush deb yuritiladi.

Tovush tembri deb tovushning asosiy ton hamda yordamchi ton – obertonlarning qo'shilishidan hosil bo'ladigan o'ziga xos ohangdorligi yoki bo'yoqdorligiga aytiladi. Nutq tovushlarining tembri, asosan, unli tovushlarga xos sifatii belgidir. Asosiy ton tovush paychalarining tebranishidan yuzaga kelsa, obertonlarning yuzaga kelishida og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i asosiy rezonatorlik vazifasini bajaradi. Ular yordamida aks sadolanish, ohangdorlik yuzaga keladi. Unli tovushlar bir-biridan tembriga ko'ra farqlanadi.

Tovush cho'ziqligi deb tovush tebranishining davomiyligi asosida yuzaga keladigan miqdoriy belgiga aytiladi. Tovush cho'ziqligi ikkiga bo'linadi:

1. Ma'no ajratish uchun xizmat qiladigan cho'ziqlik;
2. Ma'no ajratish uchun xizmat qilmaydigan cho'ziqlik;

O'zbek tilida deyarli ma'no ajratish uchun xizmat qiladigan cho'ziqlik yo'q. Bu boshqa turkiy tillarda uchraydi. Masalan, turkman tilida tovushning cho'ziqligi ma'noni farqlashga xizmat qiladi: *a:t* (*nom, ism*) va *at* (*yilqi*), *a:ch* (*qorni och*) va *ach* (*eshikni och*), *ba:r* (*menda bor*) va *bar* (*ishga bor*) kabi.

Ma'noni ajratish uchun hizmat qilmaydigan cho'ziqlik o'zbek tilida uchraydi. Masalan, *imon-iymon, imom-iyomom, Navoi-Navoiy* kabi. Bunda **i** tovushini cho'ziq talaffuz qilish natijasida **y** undoshi orttiriladi.

Ba'zan nutqda turli uslubiy maqsadlarga ko'ra unlilar, shuningdek ayrim o'rinlarda sonor tovushlar cho'zib talaffuz qilinadi. Masalan, 1. ... Nazir ota, oyoqning chigilini bi-ir yozmaysizmi? (M. Muhammad do'st) 2. Bu uzu-un ham baland imoratni uzoqdan ko'rganimdayoq ich-etimdan xo'rlikmi, nimadir bosib kelaveradi, kelaveradi. 3. *bo:rey ishingni qil; ji:m, jim bo'l; nim:a, bormaysanmi?* kabi.

Fonetikaning fiziologik-artikulyatsion jihati

Nutq tovushlari insonga xos tovushlar bo'lib, insonning nutqiy a'zolarida yuzaga keladi. U o'zining fiziologik-artikulyatsion asoslariga ega.

Nutq a'zolari bir qancha apparatlarga birlashadi:

1. **Nafas apparati**. Bunga o'pka, bir juft bronxlar, traxeya, diafragma kiradi. O'pka nutq tovushlarining talaffuzida zarur bo'lgan havo oqimining manbaidir.

2. **Bo'g'iz bo'shlig'i**. Bunga halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'aylar va un paychalari kiradi. Bo'g'iz un (ovoz) manbaidir.

3. **Og'iz bo'shlig'i**. Bunga til, tanglay, kichik til, lab, tishlar kiradi. Og'iz bo'shlig'i shovqin manbaidir.

4. **Burun bo'shlig'i** qo'shimcha ton manbaidir. Nutq tovushlarining yuzaga kelishida rezonatorlik vazifasini bajaradi.

Nutq tovushlarining fiziologik (talaffuz) jihati nutq a'zolarining faoliyati bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Nutq tovushlarining hosil bo'lishi paytidagi nutq a'zolarining harakati va holati **artikulyatsiya** deyiladi. Shu jihatdan nutq tovushlarining yuzaga kelishidagi 2 muhim hodisa farqlanadi: artikulyatsiya o'rni va artikulyatsiya usuli.

Nutq tovushlarining hosil bo'lishida qatnashgan nutq organining o'pkadan kelayotgan havo oqimi kelib urilgan, to'siq yuzaga kelgan qismi **artikulyatsiya o'rni** sanaladi. Masalan, **b, p, m, v**^o (*qovun*) undoshlari hosil bo'lishida ikki lab faol qatnashganligi uchun artikulyatsiya o'rniga ko'ra lab-lab undoshlari; **f, v** (*zavod*) undoshlarining hosil bo'lishida esa to'siq pastki lab bilan yuqori tishlar orasida bo'lganligi uchun shu tovushlar lab-tish undoshlari deb yuritiladi.

Nutq tovushining hosil bo'lishida o'pkadan kelayotgan havoning qay darajada o'tishi **artikulyatsiya usuli** deyiladi. Masalan, **b, p** undoshlari ikki lab orasidagi to'siqdan zarb bilan portlab chiqqanligi uchun portlovchi; **s, z** undoshlari lab bilan tish orasidagi to'siqdan sirg'alib chiqqanligi uchun sirg'aluvchi undoshlar hisoblanadi.

Nutq tovushlarining so'zni shakllantiruvchilik va ma'no ajratuvchilik jihati.

Bunda nutq tovushlari tildagi vazifasiga ko'ra o'rganiladi va ijtimoiy hodisa sifatida qiymatga ega bo'ladi. Fonetikaning bu asosiy tomoni tilshunoslikda **fonologiya** deb yuritiladi.

Tovush va fonema. Bu ikki hodisa tilshunoslikda o'zaro farqlanadi. **Tovush** deb nutq a'zolarining artikulyatsiyasi bilan hosil bo'luvchi eng kichik nutq birligiga aytiladi. **Fonema** deb so'z va uning ma'noli qismlarini shakllantirish va farqlash vazifasini bajaradigan eng kichik til birligiga aytiladi. Fonema bir qancha tovushlarning birligidan yuzaga keladi. Masalan, *bilak, bilan, ziyrak, qishloq* so'zlarining birinchi bo'g'inidagi **i** eshutilishiga ko'ra turlicha bo'lsa ham bitta fonema sanaladi. Bu so'zlarning shakllanishida **i** fonema sifatida ahamiyatlidir. Shu jihatdan qaralganda, **bosh** so'zining tarkibida 3 ta fonema mavjud, ya'ni **b, o, sh** fonemalari. Ular shu so'zni moddiy jihatdan shakllantirgan; *bash* so'zini esa moddiy jihatdan **b, e, sh** fonemalari shakllantirgan. Moddiy jihatdan fonemalar tizimining o'zgarishi yangi ma'noli so'zni yuzaga keltirgan. Fonemalar tizimi o'zgarib borgan sari ma'no o'zgarib boradi. Ma'noni farqlashda fonema asos bo'lib qoladi. Ma'noni ajratishda fonemalarning muayyan tartibi ham muhim sanaladi. Masalan, **k, e, ch** fonemalarining

kech, *chek* kabi tartibi 2 ta boshqa-boshqa ma'nolarni bildiradi; *echk*, *kche* kabi tartibi esa ma'no bildirmaydi, shunga ko'ra tilda qo'llanmaydi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida fonemalar 31 ta. Ular akustik, fiziologik-artikulyatsion hamda tildagi vazifasiga ko'ra dastlab 2 turga bo'linadi:

1. Unli fonemalar.

2. Undosh fonemalar.

Unli va undosh fonemalar o'zaro quyidagicha farqlanadi;

1. Akustik jihatdan unlilar faqat ovozdingina iborat bo'ladi, undoshlar esa shovqindan yoki shovqin bilan ovozning qo'shilishidan iborat bo'ladi.

2. Fiziologik-artikulyatsion jihatdan unlilarni hosil qilishda o'pkadan kelayotgan havo oqimi nutq organlarida to'siqqa uchramay chiqadi, un (ovoz), tovush paychalarining tebranishidan hosil bo'ladi. Undoshlarni hosil qilishda esa havo oqimi og'iz bo'shlig'ida turli to'siqqa uchrab, shu to'siqdan portlab yoki sirg'alib chiqadi. Undoshlarni hosil qilishda un paychalari tebranishi ham tebranmasligi ham mumkin.

3. Vazifasiga ko'ra ham unli va undosh fonemalar o'zaro farqlanadi: 1. Unlilar bo'g'in hosil qiluvchi asosiy tovush hisoblanadi. Undoshlar o'zicha bo'g'in hosil qila olmaydi. Og'zaki nutqda bo'g'in hosil qila oluvchi ba'zi sonorlar bundan mustasno.

2. Unlilarning yolg'iz o'zi so'z bo'lib kela oladi: u olmosh turkumiga oid so'z; a? so'roq yuklamasi kabi. Undoshlar esa bunday hususiyatga ega emas.

3. Unlilarning og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramay chiqishi, uni istagancha cho'ziq talaffuz qilish imkonini beradi. Natijada, u uslubiy maqsadlar uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bunday imkoniyat undoshlarda yo'q.

Unli fonemalar tasnifi

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unli fonemalar 6 ta. Ular quyidagilar: i, e, a, o, u, o'.

Unli fonemalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Tilning oldinga va orqaga tomon xarakati, ya'ni tilning gorizontaal harakatiga ko'ra. Bunga ko'ra unlilar 2 ga bo'linadi:

1) til oldi unlilari: **i, e, a;**

2) til orqa unlilari: **u, o', o.**

Til oldi unlilari old qator unlilar deb ham yuritiladi. Ularni hosil qilishda til tishlarga tiraladi. Til orqa unlilari orqa qator unlilar deb ham yuritiladi. Ularni hosil qilishda til bir oz orqaga tortiladi.

2. Tilning yuqoriga, tanglay tomon ko'tarilish darajasi, ya'ni tilning vertikal harakatiga ko'ra. Bunga ko'ra unlilar 3 ga bo'linadi:

1) yuqori (tor) unlilar: **i, u;**

2) o'rta (o'rta keng) unlilar: **e, o';**

3) quyi (keng) unlilar: **a, o.**

Yuqori (tor) unlilarni hosil qilishda til yuqoriga ko'tariladi, havo yo'li esa ancha torayadi; o'rta (o'rta keng) unlilarni hosil qilishda til bilan tanglay oralig'i o'rtacha bo'ladi; quyi (keng) unlilarni hosil qilishda esa til bilan tanglay oralig'i ancha keng bo'ladi.

3. Lablarning ishtirokiga ko'ra. Bunga ko'ra unlilar 2 ga bo'linadi:

1) lablangan unlilar: **u, o', o;**

2) lablanmagan unlilar: **i, e, a.**

Lablangan unlilarni aytilishida lablar doira shakliga kirib, bir oz oldinga cho'ziladi. Lablanmagan unlilarning aytilishida lablar oldinga cho'zilmaydi.

Unli fonemalar tasnifi jadvali

Tilning harakatiga ko'ra	vertikal	Tilning gorizontaal harakati va lablarning ishtirokiga ko'ra
-----------------------------	----------	---

	Old qator Lablanmagan	Orqa qator lablangan
Yuqori (tor) unlilar	i	u
O'rta(o'rta keng) unlilar	e	o'
Quyi (keng) unlilar	a	o

Unli fonemalar tavsifi

I unlisi – til oldi, lablanmagan, tor unli. So'zning tarkibida o'rniga qarab old qator hamda orqa qator variantlarda kela oladi.

I fonemasi asosan old qator unli bo'lib, ingichka talaffuz qilinadi: *ilm, ish, idish, dil, tish, kitob, bino* kabi. Chuqur til orqa **q, g', x** undoshlari bilan kelganda orqa qator unli bo'lib yo'g'on talaffuz qilinadi: *qishloq, qizil, qirg'oq, g'isht, xizmat, xirmon* kabi.

U unlisi – til orqa, lablangan, tor unli. Til oldi va sayoz til orqa undoshlari bilan kelganda old qator unli, chuqur til orqa undoshlari bilan kelganda esa orqa qator unli sifatida talaffuz qilinadi: *dugona, dumaloq, tut, tushlik, kul, kun, tugun; quloq, qurol, xum, xurmo, g'ubor, g'ujum* kabi.

E fonemasi – til oldi, lablanmagan, o'rta keng unli. So'z boshida va ochiq bo'g'inlarda kelsa, ochiqroq talaffuz qilinadi: *egat, ekin, elak, ertak, bepoyon, meros, metin, me'mor* kabi. Bir bo'g'in tarkibidagi ikki undosh orasida kelganda bir oz yopiqroq talaffuz qilinadi: *men, sen, zehn, kelmoq, sevmog, sezgi, tergov, termilmoq* kabi. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda keng talaffuz qilinadi: *poema, aeroport, general, ekskursiya, etyud* kabi.

O' unlisi – til orqa, lablangan, o'rta keng unli. Asosan, so'zning birinchi bo'g'inida keladi: *bo'yin, bo'ron, go'zal, go'sht, do'landa, jo'xoripoya, yo'rgak, ko'mir, xo'roz* kabi. O'rniga qarab qattiq yoki yumshoq talaffuz qilinadi: *g, k, y, ch* undoshlaridan keyin kelsa old qator unli sifatida yumshoq talaffuz qilinadi: *go'dak, go'yoki, ko'mak, ko'rik, yo'lka, yo'rgak, cho'ziq, cho'mich* kabi; chuqur til orqa **g', q, x** undoshlaridan oldin yoki keyin kelganda orqa qator unli sifatida qattiq talaffuz qilinadi: *g'o'zapoya, g'o'ra, qo'zichoq, qo'qongul, qo'g'irchoq, xo'ra, xo'rsinmoq* kabi.

So'zning ochiq bo'g'inida kelganda **o'** unlisi kengroq, yopiq bo'g'inida kelganda esa torroq talaffuz qilinadi.

Qiyoslang: *ko'za, ro'za, so'roq, yo'lak; ko'klam, ko'pchilik, so'rg'ich, to'kmoq, xo'rlik* kabi.

A unlisi – til oldi, lablanmagan, keng unli. Chuqur til orqa **g', q, x** undoshlari bilan kelganda orqa qator, yo'g'on unli sifatida: *g'ayrat, g'altak, qadr, chaqaloq, vaqt, baquvvat, paxta, xalq, xayol, xamir* kabi; sayoz til orqa undoshlari bilan kelganda *sayoz til orqa unli sifatida talaffuz qilinadi: kabob, kaklik, gavhar, gazeta, dangal, zanglamoq, jaranglamoq* kabi. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda ham orqa qator unli sifatida talaffuz qilinadi: *akademiya, apel'sin, arxeolog, papka* kabi.

O unlisi – til orqa, lablangan, keng unli: *ona, bahor, bobo, bola, ovoz, asbob* kabi; *k, g, y, h* undoshlari bilan kelganda old qator unli sifatida ingichka talaffuz qilinadi: *koptok, kon, gohida, guvoh, yoz (yoz), yomg'ir, hovli, hozir* kabi; chuqur til orqa **q, g', x** undoshlari bilan kelganda esa orqa qator unli sifatida yo'g'on talaffuz qilinadi: *qog'oz, qoqilmoq, g'or, g'oyib, xola, xomush* kabi.

Undosh fonemalar tasnifi

Hozirgi o'zbek adabiy tilida undosh fonemalar 25 ta. Ular quyidagilar: *b, v, g, d, z, j, dj, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ts, ch, sh, q, g', h, ng*. Rus tilidan o'zlashgan vulkanizatsiya, glitserin, dislokatsiya, konstitutsiya kabi so'zlar tarkibida kelgan ts undoshi ham o'zbek tilining undoshlari sirasiga kiritib kelinmoqda.

Undosh fonemalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Artikulatsiya (hosil bo'lish) o'rniga ko'ra.
2. Artikulatsiya (hosil bo'lish) usuliga ko'ra.
3. Un paychalarining ishtirokiga ko'ra.

4. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Artikulatsiya o'rniga ko'ra undosh fonemalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Lab undoshlari:

1) lab-lab undoshlari: **b, p, m, v⁰**;

2) lab-tish undoshlari: **f, v**

2. Til undoshlari:

1) til oldi undoshlari: **d, t, z, s, sh, j, dj, ch, n, l, r, ts.**

2) til o'rta undoshi: **y;**

3) til orqa undoshlari: a) sayoz til orqa undoshlari: **g, k, ng;**

b) chuqur til

orqa undoshlari: **q, g', x**

3. Bo'g'iz undoshi: **h.**

Artikulatsiya usuliga ko'ra undosh fonemalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Portlovchi undoshlar: **b, g, d, k, p, t.**

2. Qorishiq portlovchilar: **ch, dj, ts.**

3. Sirg'aluvchi undoshlar: **v, j, z, y, l, s, f, x, sh, g', h.**

4. Portlovchi-sirg'aluvchilar (burun tovushlari): **m, n, ng.**

5. Titroq tovush: **r.**

Un paychalarining ishtirokiga ko'ra undoshlar 2 xil: jarangli undoshlar va jarangsiz undoshlar. O'zbek tilida jarangli undoshlarning ko'pi jarangsiz juftlariga ega.

Jarangli undoshlar	b	v	g	d	j	dj	z	y	l	m	n	ng	r	g'	-	-
Jarangsiz undoshlar	p	f	k	t	sh	ch	s	-	-	-	-	-	-	x	ts	q

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undosh fonemalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sonorlar: **n, m, ng, l, r, y.**

2. Shovqinlilar: **b, v, g, d, j, dj, z, k, p, s, t, f, x, ts, ch, sh, q, g', h.**

Undosh tovushlar klassifikatsiyasi

Artikulatsiya oʻrniga koʻra		Lab undoshlari				Til undoshlari								Boʻgʻiz undoshi
		Lab-lab		Lab-tish		Til oldi		Til oʻrta		Sayoz til orqa		Chuqur til orqa		
Ovoz va shovqinning ishtirokiga koʻra	Un paychalari ishtirokiga koʻra	jarangli	jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangsiz
	Artikula tsiya usuliga koʻra													
Sho vqin li lar	Portlovchilar	b	p			d	t			g	k		q	

	Qorishiq portlovchilar					j	ts,ch							
	Sirg'aluvchilar	v ⁰		v	f	z,j	sh,s					q	x	h
Sonorlar	Portlovchi-sirg'aluvchilar (burun tovushlari).	m				n				ng				
	Sirg'aluvchilar					l		y						
	Titroq tovush					r								

So'z tarkibidagi tovush o'zgarishlari

So'z tarkibidagi turli o'zgarishlar asosan tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida ro'y beradi. Shuningdek, tovushlar so'zning bosh qismida yoki oxirida, urg'uli bo'g'inida yoki urg'usiz bo'g'inida kelishiga ko'ra ham turli o'zgarishlarga uchraydi. Bunday o'zgarishlar kombinator va pozitsion tovush o'zgarishlari deyiladi. Tovush o'zgarishlarining quyidagi turlari mavjud:

1. Assimilatsiya so'z tarkibida yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida o'zaro moslashuvdir. Assimilatsiyaning 2 turi mavjud: 1) **progressiv assimilatsiya**. Bunda so'z tarkibidagi oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga moslab oladi: *otdan* > *ottan*, *ketdi* > *ketti*, *yurak+ga* > *yurakka*, *qishloq+ga* > *qishloqqa* kabi; 2) **regressiv assimilatsiya**. Bunda so'z tarkibida keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga moslab oladi: *birla* > *billa*, *tuzsiz* > *tussiz*, *atlas* > *allas* kabi. Assimilatsiyaning yana to'liq va to'liqsiz turlari mavjud. To'liq assimilatsiyada tovushlar bir-biriga aynan o'xshash bo'lib qoladi: *terakga* > *terakka*, *tuzsin* > *tussin* kabi. To'liqsiz assimilatsiyada tovushlar bir-biriga qisman moslashadi: *oqshom* > *oxshom*, *shanba* > *shamba* kabi.

2. Dissimilatsiya so'z tarkibida kelgan o'xshash yoki qisman o'xshash tovushlarning noo'xshash bo'lib qolishidir. Dissimilatsiyaning ham 2 turi mavjud: 1) **progressiv dissimilatsiya**. Bunda ikkita o'xshash tovushning keyingisi noo'xshash bo'lib qoladi: *birorta* > *bironta*, *zarar* > *zaral* kabi; 2) **regressiv dissimilatsiya**. Bunda ikkita o'xshash tovushning oldingisi noo'xshash bo'lib qoladi: *uchta* > *ushta*, *maqтанmoq* > *mactanmoq* kabi.

3. Metateza so'z tarkibida kelgan ikki undoshning o'rin almashuvdir: *ahvol* > *avhol*, *tuproq* > *turpoq*, *hiringlamoq* > *hingirlamoq* kabi.

4. Tovush almashishi. So'zga qo'shimcha qo'shilishi bilan uning tarkibida kelgan unli tovushning ham undosh tovushning ham almashishi uchraydi:

1) **unlilarning almashishi: o-a:** son-sana, ong-angla, ot-atamoq; **a-o:** tara-taroq, sayla-saylov, qayna-qaynoq; **i-u:** quri-quruq, sovi-sovuq, o'qi-o'quv;

2) **undoshlarning almashishi: q-g':** o'roq-o'rog'i, qishloq-qishlog'i, bo'taloq-bo'talog'i; **k-g:** yurak-yuragi, ellik-elliginchi, bilak-bilagim; **g-k:** barg-barkka, tug-tukkan, eg-ekkan; **g'-q:** bog'-boqqa, tog'-toqqa, yig'-yiqqan kabi.

5. Tovush tushishi. So'zga turli qo'shimchalar qo'shilishi natijasida uning tarkibidagi biror unli yoki undosh tovushning tushib qolishi bilan bog'liq o'zgarish sodir bo'ladi:

1) **unlilarning tushishi: i** tushadi: *og'iz-og'zi*, *bag'ir-bag'ri*; **a** tushadi: *zahar-zahri*, *shahar-shahri*; **u** tushadi: *burun-burni*;

2) **undoshlarning tushishi: n** tushadi: *men-mening*, *sen-sening*; **r** tushadi: *qars-qurs* – *qasir-qusir*; **t** tushadi: *past-pasay*, *sust-susay*.

6. Tovush orttirilishi. Bu hodisa asosan o'zlashma so'zlarning talaffuzida uchraydi: *rus-o'ris*, *shkaf-ishkof*, *stakan-istakon*, *traktor-tiraktor*, *otpusk-otpuska*, *kiosk-kioska* kabi.

Bo'g'in va uning turlari

Nutq jarayonida bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar yig'indisi bo'g'in deyiladi. Bo'g'in hosil bo'lishida unli tovushning ahamiyati katta. So'zning tarkibida nechta unli bo'lsa u shuncha bo'g'inga ajraladi. Unli tovushsiz bo'g'in tuzilmaydi. Bitta unli tovush ham bo'g'in hosil qila oladi. Masalan, *o-na*, *bo-la-lar-ning*, *ki-to-bi-miz* kabi. Bo'g'inning qo'yidagi turlari mavjud:

1) **Ochiq bo'g'in**. Unli tovush bilan tugagan bo'g'inga ochiq bo'g'in deyiladi: *ta-la-ba*, *o-ta* – barcha bo'g'inlari ochiq bo'g'in; *ki-tob*, *mak-tab-ga* – birinchi va oxirgi bo'g'in ochiq bo'g'in.

2) **Yopiq bo'g'in**. Undosh tovush bilan tugagan bo'g'inga yopiq bo'g'in deyiladi: *meh-nat-kash-la-ri-miz* – birinchi, ikkinchi, uchinchi va oltinchi bo'g'inlar yopiq bo'g'in.

3) **Berkritilgan bo'g'in**. Undosh tovush bilan boshlangan bo'g'inga berkitilgan bo'g'in deyiladi: *ba-hor-gi*, *mo'-ji-za*;

4) **Berkritilmagan bo'g'in**. Unli tovush bilan boshlangan bo'g'inga berkitilmagan bo'g'in deyiladi: *ol-xo'-ri*, *uch-ra-shuv*, *o'y-ma-kor-lik* so'zlaridagi birinchi bo'g'inlar.

Bo'g'inning ahamiyati:

1) Bolalarni o'qishga o'rgatish bo'g'in asosida amalga oshiriladi.

2) Yozuvda bir satrga sig'may qolgan so'zning qismi ikkinchi satrga bo'g'in asosida ko'chiriladi.

3) She'riyatda bo'g'inga amal qilinadi. She'riy misralarning bo'g'inlar soni teng bo'ladi.

Urg'u

So'z tarkibidagi biror bo'g'inning yoki gap tarkibidagi biror so'zning boshqalariga nisbatan kuchli, zarb bilan talaffuz qilinishiga urg'u deyiladi. Tushish o'rniga ko'ra urg'u 2 turga bo'linadi: 1) so'z urg'usi; 2) mantiqiy urg'u.

So'z urg'usi

So'z bo'g'inlaridan biriga tushib, uning talaffuzini va ma'nosini shakllanitiradigan urg'u so'z urg'usi deyiladi. O'zbek tilida urg'u ko'pincha so'zning oxirgi bo'g'inidagi unli tovushga tushadi: **bola**, **maktab**, **chiroyli**, **katta**, **talaba** kabi. So'z qo'shimchalar hisobiga kengayib borgan sari urg'u ham oxirgi bo'g'inga ko'cha boradi: *bola-bolalar*, *bolalarning* kabi.

Quyidagi holatlarda urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushmaydi:

1. *Hamma*, *barcha*, *qancha*, *qanday*, *allakim*, *allanima*, *allaqachon*, *kimdir*, *qachondir*, *har kim*, *har qachon*, *har qaysi*, *hech nima*, *hech qanday*, *hech qaysi* kabi olmoshlarda.

2. *Doim*, *aslo*, *hamisha*, *hozir*, *astoydil*, *zo'rg'a*, *ancha*, *yangi* kabi ravishlarda.

3. *Albatta*, *darhaqiqat*, *afsuski*, *zero* kabi modal so'zlarda.

4. *Ammo*, *lekin*, *balki*, *hatto*, *garchi*, *toki* kabi yordamchi so'zlarda.

5. *Mashina*, *traktor*, *leksiya*, *radio* kabi rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bir qancha qo'shimchalar ham urg'u olmaydi. Ular qo'yidagilar:

1) **-man**, **-san**, **-miz**, **-siz** birinchi gruppaga tuslovchi qo'shimchalari: *ishlayman*, *ishlaysan*, *yozarman*, *yozarsan*, *talabamiz*, *talabasiz* kabi;

2) **-ta**, **-tacha** donalik va chama son yasovchi qo'shimchalari: *o'nta*, *o'ntacha*, *beshta*, *beshtacha* kabi;

3) **-cha**, **-dek**, **-day** ravish yasovchi qo'shimchalari: *yigitcha*, *mardcha*, *mardlarcha*, *qahramonlarcha*, *oydek*, *o'qdek*, *gulday*, *suvday* kabi;

4) **-ma** fe'lining bo'lishsiz shaklini yasovchi qo'shimchasi: *borma*, *ketma*, *yugurma*, *gapirma* kabi;

5) **-u(yu)**, **-ku**, **-mi**, **-chi**, **-oq (-yoq)**, **-da**, **-gina**, **-kina**, **qina** kabi affiks yuklamalari: *men-da*, *keldi-da*, *keldi-yu*, *shaharda-ku*, *ayt-chi?* *men-mi?* kabi.

So'z urg'usining ahamiyati:

1) nutqda so'zlarning talaffuz me'yorini belgilab beradi;

2) shaklan teng kelib qolgan soʻzlarni talaffuziga koʻra bir- biridan farqlashga yordam beradi: yangi (sifat) – yangi (ravish) kabi;

3) teng kelib qolgan soʻz shakllarini bir-biridan farqlashga yordam beradi: talabamiz (-miz shaxs-son qoʻshimchasi) – Biz talabamiz kabi. Talabamiz (-miz egalik qoʻshimchasi) – Bizning talabamiz kabi.

Mantiqiy urgʻu. Gap tarkibidagi biror boʻlakni boshqalariga koʻra kuchliroq, zarb bilan aytish orqali ajratib koʻrsatishga mantiqiy (logik) urgʻu deyiladi. Mantiqiy urgʻu gapning mazmunini belgilab beradi. Masalan: 1) **Biz** bugun muzeyga boramiz. (Bizning borishimiz haqida gap ketyapti).

2) Biz **bugun** muzeyga boramiz. (Boshqa kuni emas, bugun borishimiz haqida gap ketyapti).

3) Biz bugun **muzeyga** boramiz. (Boshqa joyga emas, muzeyga borishimiz haqida gap ketyapti).

4) Biz bugun muzeyga **boramiz**. (Albatta borishimiz haqida gap ketyapti).

Mantiqiy urgʻu intonatsiya hodisasi bilan uzviy bogʻliqdir.

Intonatsiya

Tovush va boʻgʻin nutqning moddiy tomonini tashkil etsa, intonatsiya va urgʻu nutqning mazmun tomoniga daxldordir. Tovush va boʻgʻin nutqning doimiy birliklari sanaladi. Shunga koʻra ular segment birliklar hisoblanadi.

Nutqning sintaktik maʼnolarni va taʼsirchanlikni ifodalash uchun xizmat qiluvchi ritmik-melodik tomoni; ovozning baland pastligi; ohang intonatsiya deb yuritiladi. Intonatsiya nutq qismlarining talaffuz meʼyorlarini belgilab beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Intonatsiya nutq melodikasi, nutq ritmi, nutq intensivligi, nutq tempi, nutq tembri, mantiqiy urgʻu, fraza urgʻusi kabi birliklardan tarkib topgandir. Bu birliklarni nutqdan ajratilgan holda tasavvur qilib boʻlmaydi. Ular nutqqa yaxlit holatda aloqador, bogʻliq boʻlgan hodisalardir. Nutqning oʻzgarishi bilan ular ham oʻzgarib turadi. Shunga koʻra ular supersegment birliklar hisoblanadi. Intonatsiya gapning ifoda maqsadiga va taʼsirchanligiga koʻra turlarini farqlashga yordam beradi. Shunga koʻra gapning barcha turlari: darak gap, soʻroq gap, undov gap, buyruq gap, undalmali gap, vokativ gap, uyushiq boʻlakli gaplarning har biri oʻziga xos ohang, intonatsiya bilan talaffuz qilinadi. Shu asosda intonatsiyaning koʻrinishlari, turlari yuzaga keladi.

Yozuv haqida maʼlumot

Yozuv koʻz bilan koʻrib oʻqiladigan va kishilarning oʻzaro aloqa vositasi boʻlib xizmat qiladigan optik-grafik belgilar tizimidir. Nutqning yozma shakli yozuv orqali ifodalanadi. Yozuvning imkoniyatlari juda keng. Yozuv grafika, orfografiya, punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topgandir. Grafika yozuvning etakchi komponenti sanaladi.

Yozuv harflar, tinish belgilari, raqamlar kabi optik-grafik belgilar yordamida ish koʻradi. Harflar yordamida nutqning tovush tomoni aks etadi. Optik-grafik belgi sifatida tinish belgilari nutqning tovush tomonini ifodalaydi, balki nutqning ritmik-intonatsion tomonini, ohang bilan bogʻliq tomonini ifodalaydi. Raqamlar esa bevosita tushunchaning nomi boʻlgan soʻzlarning yozuvdagi optik-grafik belgisidir.

Fonema va harf

Harf yozma nutqda fonemani ifodalaydigan eng kichik optik-grafik belgidir. Harflar har bir tilning fonemalar tizimini aks ettirish uchun belgilab (kodlashtirib) qoʻyiladi.

Harflarning muayyan tartibda joylashuvi alifbo deyiladi.

Kirill yozuviga asoslangan amaldagi o'zbek alifbosida fonemalarning ifodalanishi

Amalda qo'llanib kelinayotgan o'zbek alifbosi 1940 yilda rus grafikasi asosida qabul qilingan bo'lib, unda 35 ta grafik belgi bor. Shundan 33 tasi harf, ikkitasi (ъ, ь) belgi sanaladi. Har bir harfning katta va kichik hamda bosma va yozma shakllari mavjud.

O'zbek kirill alfavitidagi harf va belgilar hamda ularning nomlari quydagicha:

Ҳарфлар	Уларнинг номлари	Ҳарфлар	Уларнинг номлари
А а	А	С с	эс
Б б	бе	Т т	те
В в	ве	У у	у
Г г	ге	Ф ф	эф
Д д	де	Х х	ха
Е е	е	Ц ц	це
Ё ё	ё	Ч ч	че
Ж ж	же	Ш ш	ша
З з	зе	Ъ	Айириш
И и	и	Ь	белгиси
Й й	иэ		Юмшатиш
К к	ка		белгиси.
Л л	эл	Э э	э
М м	эм	Ю ю	ю
Н н	эн	Я я	я
О о	о	□ '	г
П п	пе	£ ³	ie
Р р	эр	¢ ²	Ie
		¥ μ	ме

Amaldagi alifboning o'zbek tilining fonemalar tizimi bilan mutanosibligi quyidagicha: hozirgi o'zbek adabiy tilidagi jami 31 ta fonema alifboda 33 ta harf orqali ifodalanadi. Shundan 6 ta unli fonema yozuvda 10 ta harf: **a, o, u, э, y, r, e, ё, ю, я** yordamida; 25 ta undosh fonema 23 ta harf: **б, в, з, д, ж, з, и, к, л, м, н, ь, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ³, э, му** yordamida ifodalanadi.

Amaldagi o'zbek yozuvining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar:

1. Alifbomizda o'zicha tovushni ifodalaydigan grafik belgilar mavjud. Bularga **ъ, ь** belgilari kiradi.

2. Alifboning asosiy qismini bir fonema ifodalaydigan harflar tashkil etadi: **a, б, в, з, д, з, и, ь, к, л, м, н, о, п, с, т, у, ф, х, ч, ш, э, r, ³, ², му**.

3. Bir vaqtning o'zida ikkita fonemani ifodalay oladigan harflar: **e, ё, ю, я**.

4. Ikkita fonemani bildiradigan harf: **ж**- a) *Jo'ra jang, jiddiy, javob* (Жира, жанг, жиддий, жавоб) kabi so'zlarda til oldi qorishiq **dj** fonemasini; b) *gijda, ajdar, jurnal, jargon* (гижда, аждар, журнал, жаргон) kabi so'zlarda til oldi sirg'aluvchi **j** fonemasini ifodalaydi.

5. Amaldagi alifboda ham harfiy birikma (**h** va **z**) **hz** yordamida ifodalanadigan til oldi burun tovushiga maxsus harf berilmagan: **тонг** - *tong*, **тенг** - *teng*, **гунг** - *o'qing*, **гунг** - *o'zing* kabi.

O'zbek yozuvi tarixi

Tarixiy obidalar va yodgorliklarga ko'ra o'zbek xalqi tarixda o'rxun-enasoy, so'g'd, xorazm, uyg'ur kabi yozuv turlaridan foydalanganligi ma'lum. Jumladan, Ahmad Yugnakiyning «Hibat-ul-haqoyiq», Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asarlari uyg'ur yozuvida bitilgan.

O'rta Osiyoda VIII – IX asrlarga kelib arab yozuvi tarqala boshlagan. XI asrda yaratilgan eng qadimgi yodgorliklar Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit - turk» asari ham arab yozuvida yozilgan. Qariyb 1200 yil qo'llanib kelingan arab yozuvida o'zbek xalqining Abu Rayhon Beruniy, Muhammad al-Xorazmiy, Ulug'bek, Forobiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Furqat, Cho'lpon, Fitrat kabi minglab allomalari o'z asarlarini yaratganlar.

Arab yozuvi 1929 yilgacha qo'llanib kelingan. 1929 – 1940 yillar ichida lotin yozuvi asosidagi o'zbek yozuviga o'tilgan. 1940 yildan boshlab esa rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi joriy etilgan. Hozirda shu yozuvdan foydalanib kelinmoqda.

1993 yil 2 sentabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasida «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida» qonun qabul qilindi. Ushbu qonunga muvofiq O'zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan quyidagi 31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan iborat o'zbek alifbosi joriy etildi: **a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, c, g, j, ll, o, s, (')** tutuq belgisi (apostrof).

1995 yil, 6 mayda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi qonunga o'zgartirishlar kiritdi. Unda shunday deyiladi:

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi:

O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentabrida qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi qonuniga (O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993 yil, 9-son, 331 modda) quyidagi o'zgartirishlar kiritilsin:

1. 1-moddadagi «31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan» so'zlari «26 ta harf va 3 ta harflar birikmasidan» so'zlari bilan almashtirilsin.

2. Cc, Jj harflari mustaqil harf belgisi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. **Ōō** harfi **O' o'** shaklida, **Gg** harfi **G'g'** shaklida, **Şş** harfi **Sh sh** shaklida, **Çç** harfi **Ch ch** shaklida, **N n** harfi **Ng ng** shaklida, **Q** harf belgisi **q** shaklida ifodalansin.

4. **Aa, Ii, Gg, G'g' Qq, O'o', Zz** harflari va **Ch ch** harflari birikmasining yozma shakli tegishli

tarzida ifodalansin.

O'zbekiston Respublikasi

Prezidenti:

I. Karimov

Toshkent shahri 1995 yil 6 may.

LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O'ZBEK
ALIFBOSI

ЛОТИН ҲАРФЛАРИ			КИ-РИЛЛ ҲАРФЛАРИ	ЛОТИН ҲАРФЛАРИ			КИ-РИЛЛ ҲАРФЛАРИ
БОСМА	ЕЗМА	НОМИ		БОСМА	ЕЗМА	НОМИ	
A a	<i>Aa</i>	a	А а	Q q	<i>Qq</i>	qe	Қ қ
B b	<i>Bb</i>	be	Б б	R r	<i>Rr</i>	er	Р р
D d	<i>Dd</i>	de	Д д	S s	<i>Ss</i>	es	С с
E e	<i>Ee</i>	e	Э э	T t	<i>Tt</i>	te	Т т
F f	<i>Ff</i>	ef	Ф ф	U u	<i>Uu</i>	u	У у
G g	<i>Gg</i>	ge	Г г	V v	<i>Vv</i>	ve	В в
H h	<i>Hh</i>	he	Ҳ ҳ	X x	<i>Xx</i>	xe	Х х
I i	<i>Ii</i>	i	И и	Y y	<i>Yy</i>	ye	Й й
J j	<i>Jj</i>	je	Ж ж	Z z	<i>Zz</i>	ze	З з
K k	<i>Kk</i>	ke	К к	O'o'	<i>Ōō'</i>	o'	Ў ў
L l	<i>Ll</i>	el	Л л	G' g'	<i>Ġġ'</i>	g'e	Ғ ғ
M m	<i>Mm</i>	em	М м	Sh sh	<i>Sh sh</i>	she	Ш ш
N n	<i>Nn</i>	en	Н н	Ch ch	<i>Ch ch</i>	che	Ч ч
O o	<i>Oo</i>	o	О о	Ng ng	<i>Ng ng</i>	nge	НГ нг
P p	<i>Pp</i>	pe	П п				

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosida fonemalarning ifodalanishi

Unli fonemalarning ifodalanishi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida unli fonemalar 6 ta, ularga alifboda 6 ta harf berilgan. Ular qo'yidagilar: *Ii, Uu, Ee, O'o', Aa, Oo*.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga bir vaqtning o'zida ikkitadan fonemani ifodalay oladigan amaldagi *e, ě, ю, я* harflarining o'rnini bosadigan yangi harflar kiritilmagan. Endilikda ularning tarkibidagi har bir fonema alohida-alohida harflar yordamida quyidagicha ifodalanadi:

Kirillcha	Lotincha
e	- ye - yer, yelkam, yetakchi kabi.
ě	- yo - yordam, yorqin, yosh kabi.
ю	- yu - yulduz, yumshamoq, yurmoq kabi.
я	- ya - yaxmalak, yaxshi, yashin kabi.

Undosh fonemalarning ifodalanishi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida undosh fonemalar 25 ta. Ularga alifboda 20 ta harf va 3 ta harfiy birikma, jami 23 ta grafema berilgan. Yangi alifboda 2 ta harf, ya'ni *s* va *j* harflarining har biri bittadan emas, ikkitadan fonemani ifodalaydi. Ya'ni: *s* harfi: 1) *sovuq, sovg'a, soya* kabi so'zlardagi til oldi sirg'aluvchi *s* fonemasini; 2) *sirk, sement, silindr* kabi rus tilidan o'zlashgan so'zlardagi til oldi qorishiq *ts* fonemasini.

J harfi: 1) *jamg'arma, janub, javob* kabi so'zlardagi til oldi, qorishiq *dj* fonemasini; 2) *ajdar, gijda, jurnal* kabi so'zlardagi til oldi sirg'aluvchi *j* fonemasini.

Yangi alifboning o'ziga xos yana bir xususiyati shuki, alifbo sirasiga 3 ta harfiy birikma maxsus grafema sifatida kiritilgan. Demak, yangi alifbo faqat harflardangina emas, balki harfiy birikmalardan ham tarkib topgan.

Bular: 1) til oldi sirg'aluvchi **sh** fonemasini ifodalovchi **sh** harfiy birikmasi: *Alisher, shahar, shoh* kabi;

2) til oldi qorishiq **ch** fonemasini ifodalovchi **ch** harfiy birikmasi: *barcha, chashma, chek* kabi;

3) sayoz til orqa, sonor **ng** fonemasini ifodalovchi **ng** harfiy birikmasi: *jangovor, ko'ngil, singil* kabi.

Rus tilidan o'zlashgan ba'zi so'zlar tarkibida keluvchi til oldi, qorishiq **ts** fonemasi **ts** harfiy birikmasi bilan ham beriladi: konstitutsiya, litsey, militsiya kabi. Lekin u yangi alifbo sirasida maxsus grafema sifatida berilmagan.

ORFOGRAFIYA

Adabiy nutqning og'zaki va yozma shakllari mavjud bo'lib, ular ma'lum qonun-qoidalar asosida rivojlanadi. Nutqning og'zaki shaklida talaffuz me'yorlariga (orfoepiyyaga) amal qilinsa, yozma shaklda esa imloviy me'yorlarga (orfoografiyaga) amal qilinadi.

Orfografiya grekcha **orphos** va **grapō** so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, «to'g'ri yozaman» degan ma'noni bildiradi.

Orfografiya adabiy tilning yozma shakliga tegishli bo'lib, so'zlarni to'g'ri yozish, so'zlarning o'zak va negizlarini, qo'shimchalarini, qo'shma so'zlarning qo'shilib yoki ajratib yozilishini, qisqartma so'zlarning yozilishini, bosh harflarning yozilishini, bo'g'in ko'chirilishini adabiy talaffuz me'yoriga moslab, qoidalashtirib beradigan fandır. Adabiy tilning yozma shaklini ma'lum qonun qoidalar asosida turg'un holatda ushlab turadigan orfografiyaning qo'yidagi prinsiplari mavjud: fonetik prinsip, fonematik prinsip, morfologik prinsip, tarixiy an'anaviy prinsip, etimologik yoki grafik prinsip.

Fonetik prinsip. Bu prinsipga ko'ra so'z yoki uning tarkibiy qismlari qanday talaffuz qilinsa, shunday yoziladi: 1) *ko'k+ga>ko'kka, tok+ga>tokka, qishloq+ga>qishloqqa* kabi; 2) *og'iz+im>og'zim, o'g'il+im>o'g'lim, burun+i>burni* kabi; 3) *yosh+a>yasha, son+a>sana, ong+la>angla* kabi; 4) *so'ra+q>so'roq, qishla+v>qishlov, sayla+v>saylov* kabi; 5) *ikki+ov>ikkov, etti+ov>ettov* kabi; 6) *qot+iq>qattiq, achi+iq>achchiq, isi+iq>issiq* kabi; 7) *ulug'+ay>ulg'ay, sariq+a>sarg'ay* kabi.

Fonematik prinsip. Bu prinsipga ko'ra harflar so'z tarkibidagi tovushlar talaffuziga emas, balki fonemalarga moslab yoziladi, ya'ni yozuvda so'z tarkibidagi fonemaning talaffuzi emas, asli hisobga olinadi: *obod>obot, ozod>ozot, mazkur>maskur, fan>pan, fasl>pasl, fabrika>pabrika, harf>harp* kabi.

Morfologik prinsip. Bu prinsipga ko'ra so'z va uning qismlari qanday talaffuz qilinishidan qat'i nazar asliga ko'ra yoziladi: *ayt+di>aytti, ket+di>ketti, borib+di>boripti, chop+di>chopti, ish+ga>ishka, ket+gan>ketkan, ket+guncha>ketkuncha, zavod+dan>zavottan, ko'p+dan>ko'ptan* kabi.

Tarixiy-an'anaviy prinsip. Bu prinsipga ko'ra so'z va uning qismlari tarixda qanday yozib kelingan bo'lsa, hozir ham shunday yoziladi. So'zlarning tarixiy an'anaviy printsipda yozilishidan ko'proq uslubiy maqsadlarda foydalaniladi: *kelgin||kelgil, kelar||kelur, kelarmi||kelarmu, u||ul, bilan||ila* kabi.

Etimologik yoki grafik prinsip. Bu prinsipga ko'ra o'zlashma so'zlar qaysi xalqning tilidan yoki grafiksidan olingan bo'lsa, o'sha qadimgi etimologik yoki grafik holatni saqlagan holda yoziladi: *ma'no, she'r, a'lo, muammo, mojarō, fabrika, aeroport, stansiya, telegramma, fotoelement* kabi.

Unli fonemalarni ifodalovchi harflar imlosi

Aa harfi quyidagi o'rinlarda yoziladi: a) old qator keng unlini ifodalash uchun: *aka, ona, fan, mana, qalam, paxta* kabi; b) ba'zi so'zlarning tarkibida **o** ga moyilroq talaffuz qilinadi, lekin **a** yoziladi: *bahor>bohor, zamon>zomon, savol>sovol, gavda>govda, navqiron>novqiron, mart>mort, zal>zol* kabi; d) ba'zi so'zlarning tarkibida **i** ga moyilroq talaffuz qilinadi, lekin **a** yoziladi: *muomala>muomila, muhokama>muhokima, munosabat>munosibat* kabi.

Oo harfi quyidagi o‘rinlarda yoziladi: a) orqa qator keng unlini ifodalash uchun: *oila, ona, ota, non, bahor, ma’no, oftob* kabi; b) o‘zlashma so‘zlarda: **o‘** ga yaqinroq: *boks>bo‘ks, tonna>to‘nna, poezd>po‘ezd, opera>o‘pera* kabi; **a** ga yaqinroq: *agronom>agranom, gorizont>garizont, doklad>daklat*; **i** ga yaqinroq: *traktor>traktir, direktor>direktir, rektor>rektir* kabi talaffuz qilinsada o harfi yoziladi.

Ii harfi quyidagi o‘rinlarda yoziladi: a) qisqa va old qator unlini ifodalash uchun: *bilim, bilan, bir, biron, til* kabi; b) urg‘uli bo‘g‘inlardagi cho‘ziq **i** unlisini ifodalash uchun: *lirika, Navoiy, tarixiy* kabi; d) q, x, g‘ tovushlari bilan yonma-yon kelganda qisqa va qattiqroq aytiladigan **i** unlisini ifodalash uchun: *qizil, qishloq, g‘isht, xirmon* kabi; e) rus tili orqali o‘zlashgan so‘zlarda **ы** fonemasini ifodalash uchun: *vistavka, posilka, vishka* kabi.

Uu harfi quyidagi o‘rinlarda yoziladi: a) bir va ikki bo‘g‘inli so‘zlardagi qisqa **u** unlisini ifodalash uchun: *kun, tun, qurt; ulug‘, urug‘, uzum* kabi; b) urg‘uli bo‘g‘indagi cho‘ziq **u** unlisini ifodalash uchun: *arxitektura, struktura* kabi; d) tarkibida **o, a, u** unlilaridan biri bo‘lgan bo‘g‘indan so‘ng **v** bilan boshlanadigan yopiq bo‘g‘inda keluvchi **u** fonemasini ifodalash uchun: *qovun, sovun, ovul, sovuq, qirg‘ovul, tovush, tarvuz, tasavvur, quvur* kabi; e) birinchi bo‘g‘inda, u (yu) kelgan so‘zlarning ikkinchi bo‘g‘inida, aytilishiga muvofiq, u (yu) yoziladi: *turmush, ulush, butun, buyuk, buyum, yulduz, tugun, gumbur-gumbur* kabi; f) so‘zlarning ikkinchi ochiq bo‘g‘inida q yoki g‘ fonemalaridan keyin ham **u** yoziladi: *uyqu, tuyg‘u, urg‘u* kabi.

O‘o‘ harfi quyidagi o‘rinlarda yoziladi: bir bo‘g‘inli so‘zlarda, ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarning birinchi bo‘g‘inidagi **o‘** ni ifodalash uchun: *o‘t, qo‘l, o‘tin, ko‘mir, to‘qi* kabi

Ee harfi faqat old qator o‘rta-keng **e** fonemasini ifodalash uchun yoziladi. **Qiyoslang:** *egat-egat, ekin-ekin, ekspertiza-ekspertiza, lekin-lekin, mehnatsevar-mehnatsevar, elka-yelka, etmish-yetmish, e‘lon-e‘lon, she‘r-she‘r* kabi.

Kirill yozuvi asosidagi imloga ko‘ra Ээ, Ее, Ёё, Юю, Яя harflarining yozilishi: **Ээ** harfi qo‘yidagi o‘rinlarda yoziladi: a) so‘zlarning bosh qismidagi **e** fonemasini ifodalash uchun: *экин, элак, эртак, экан, этак, экран* kabi; b) so‘zlarning o‘rtasida o‘zicha alohida bo‘g‘in hosil qilgan **e** fonemasini ifodalash uchun: *поэзия, поэма* kabi; d) so‘z ichidagi bo‘g‘in boshida kelgan **э** fonemasini ifodalash uchun: *дуэт, дуэль* kabi.

Ее harfi qo‘yidagi o‘rinlarda yoziladi: a) so‘z yoki bo‘g‘in boshida qo‘llangan, shuningdek, o‘zi alohida bo‘g‘in hosil qiluvchi **ye** fonemalar birikmasini ifodalash uchun: *ер>йэр, ем>йэм, етмиш>йэтмиш, разъезд>разйезд, елим>йэлим* kabi; b) so‘zlarning tarkibida undoshdan so‘ng yoki ikki undosh orasida keluvchi **e** fonemasini ifodalash uchun: *кел>кэл, кет>кэт, тер>тэр, меѣмон>мэѣмон, телефон>тэлѣфон* kabi.

Ёё harfi quyidagi o‘rinlarda yoziladi: a) so‘z yoki bo‘g‘in boshida qo‘llangan, shuningdek o‘zicha bo‘g‘in hosil qilgan **йо** fonemalar birikmasini ifodalash uchun: *ёш>йош, ёз>йоз, ёрдам>йордам, аёл>айол, ниёз>нийоз, тайёр>таййор* kabi; b) rus tilidan o‘zlashgan ba‘zi so‘zlarda **o** tarzida aytiladigan fonemani ifodalash uchun: *самолёт>самольот, счёт>счьот, режиссёр>режиссьор, актёр>актьор* kabi.

Lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalariga ko‘ra rus tilidan o‘zlashgan bunday so‘zlar **o** harfi orqali yoziladi. **Qiyoslang:** *режиссёр-rejissor, суфлёр –suflor* kabi.

Юю harfi quyidagi o‘rinlarda yoziladi: a) so‘z yoki bo‘g‘in boshida qo‘llangan, shuningdek o‘zicha bo‘g‘in hosil qiladigan **yu** fonemalar birikmasini ifodalash uchun: *юз>йуз, юк>йук, юрт>йурт, юлдуз>йулдуз, уюшма>уйушма, июль>ийуль, юрак>йурак* kabi; b) rus tilidan o‘zlashgan ba‘zi so‘zlarda **u** tarzida aytiladigan fonemani ifodalash uchun: *бюджет>бьуджет, брошюра>брошьюра, сюжет>сужет* kabi.

lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalariga ko‘ra bunday so‘zlar **u** harfi orqali yoziladi. qiyoslang: *бюджет – budjet, брошюра - broshura, дюжина- dujina, дюйм - duym, сюжет - sujet, шлюз - shluz, этюд– etud* kabi.

Яя harfi quyidagi o‘rinlarda yoziladi: a) So‘z yoki bo‘g‘in boshida qo‘llangan, shuningdek o‘zicha bo‘g‘in hosil qiladigan **ya** fonemalar birikmasini ifodalash uchun: *япро>йапро, яхиш>йахиш, жияк>жийак, суюк>суйак, яшил>йашил, ноябрь>нойабрь* kabi; b) rus tilidan o‘zlashgan ba‘zi so‘zlarda bo‘g‘in o‘rtasida kelib **a** tarzida aytiladigan fonemani ifodalash uchun: *октябрь>октябрь, сентябрь>сентябр, отряд>отрьат* kabi.

Lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalariga ko'ra bunday so'zlar **a** harfi orqali yoziladi. qiyoslang: октябрь - *oktabr*, сентябрь - *sentabr*, отряд - *otrad*, шляпа - *shlapa* kabi.

Undosh fonemalarni ifodalovchi ba'zi harflarning imlosi

1. **Bb** harfining imlosi: a) ba'zi so'zlarning oxirida jarangsiz **p** tarzida aytilsa ham **b** yoziladi: *maktab>maktap*, *javob>javop*, *kitob>kitop*, *yozib>yozip*, *olib>olip* kabi; b) ba'zi so'zlarning boshida **m** tarzida aytilsa ham **b** yoziladi: *bunday>munday*, *bo'yin>mo'yin*, *burun>murun*, *buyum>muyum* kabi.

2. **Jj** harfining imlosi: a) qorishiq portlovchi **dj** undoshini ifodalash uchun yoziladi: *javob>djavob*, *jadval>djadval*, *jazo>djazo*, *jamoat>djamoa*, *janub>djanub* kabi; b) sirg'aluvchi **j** undoshini ifodalash uchun yoziladi: *ajdar*, *gijda*, *mujda*, *jurnal*, *jjuri*, *projektor* kabi;

3. **Nn** harfining imlosi: a) so'z o'rtasida **b, p, m** lab undoshlari bilan yonma-yon kelganda **m** tarzida aytilsa ham, har vaqt **n** shaklida yoziladi: *shanba>shamba*, *sunbul>sumbul*, *manba>mamba*, *yonbosh>yombosh*, *aylanma>aylamma* kabi; b) so'z o'rtasida **k, g, q, g'** undoshlari bilan yonma-yon kelganda, **ng** tarzida aytilsa ham **n** yoziladi: *ko'lanka>ko'langka*, *alanga>alangga*, *chanqamoq>changqamoq*, *qo'ng'iroq>qo'ngg'iroq* kabi.

4. **Xx** va **Hh** harflarining imlosi: a) **x** harfi qattiq talaffuz etiladigan chuqur til orqa undoshi o'rnida yoziladi: *xabar*, *xayol*, *xaloskor*, *xiyobon*, *paxta* kabi; b) **h** harfi yumshoq talaffuz etiladigan bo'g'iz undoshi o'rnida yoziladi: *havo*, *hayot*, *bahor*, *tahlil*, *sohibkor* kabi.

So'z qismlarining imlosi

So'zning o'zak qismiga turli so'z yasovchi yoki shakl yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi bilan ularda turlicha o'zgarishlar sodir bo'ladi. Talaffuzdagi bunday o'zgarishlar imloda ham o'z aksini topadi. Masalan: *son+a>sana*, *ong+la>angla*, *yosh+a>yasha*, *ot+a>ata*, *tara+q>taroq*, *so'ra+q>so'roq*, *chanqa+q>chanqoq*, *bo'ya+q>bo'yoq* kabi.

So'z qismlarining imlosi haqida fikr yuritilganda amaldagi imlo qoidalariga bilan yangi lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalariga o'rtasida bir oz farq borligini hisobga olish zarur.

Amaldagi imloga ko'ra taqlidiy so'zlardan fe'l yasovchi **-илла** qo'shimchasi asliga ko'ra yoziladi: *шарилламо³* *ша³илламо³*, *арсилламо³*, *шовилламо³*, *зувилламо³*, *зувилламо³*, *гурилламо³*, *варилламо³*, *чийилламо³* kabi.

Lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalariga ko'ra esa taqlidiy so'zlardan fe'l yasovchi **-illa** qo'shimchasi tarkibida **v** yoki **u** tovushi bo'lgan so'zlarga qo'shilganda asliga ko'ra emas, aytilishiga ko'ra **-ulla** shaklida yozilishi belgilab qo'yildi. **Qiyoslang:** *зувилламои* – *zuvullamoq*, *шовилламои* – *shovullamoq*, *зувилламои* – *guvullamoq*, *гурилламои* – *gurullamoq* kabi.

Qolgan holatlarda esa lotin yozuvi asosidagi imloda ham asliga ko'ra **-illa** shaklida yoziladi: *shaqillamoq*, *sharillamoq*, *qirsillamoq*, *chiyillamoq*, *g'izillamoq* kabi.

Ammo **g** bilan tugagan ba'zi o'zlashma so'zlarda o'zgarish bo'lmaydi, **g** bilan yoziladi: *pedagog+ga>pedagogga*, *xirurg+ga>xirurgga*, *Lyuksemburg+ga>Lyuksemburgga* kabi.

Lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalariga ko'ra esa tarkibi **g** va **g'** undoshlari bilan tugagan so'zlarga **g** tovushi bilan boshlanadigan **-ga**, **-gacha**, **-guncha**, **-gani**, **gudek**, **-gan**, **-gin**, **-gina** qo'shimchalari qo'shilganda aytilishiga mos holda emas asliga ko'ra yozilishi belgilab qo'yildi.

Qiyoslang:

Kirill yozuvi asosida		Lotin yozuvi asosida	
asli	yozilishi	asli	yozilishi

5. Narsani joyga nisbatan bildiruvchi qo'shma otlar: *tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul* kabi.

6. Biror maqsad, ish uchun mo'ljallangan narsani bildiruvchi qo'shma otlar: *kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, ko'zoynak* kabi.

7. Qaratqich x qaralmish tipidagi birikmaning so'zga aylanishi bilan Yuzaga keluvchi qo'shma otlar: *mingboshi, shaftoliqoqi, olmaqoqi, qovunqoqi* kabi.

8. Ikkinchi qismi turdosh otlardan yoki **obod** so'zi bo'lgan joy nomlari: *Sirdaryo, Kattaqurg'on, To'rtko'l, Yakkabog', Yangiobod, Xalqobod, Fayziobod* kabi.

Ammo ikkinchi qismi atoqli otlardan bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: *O'rta Osiyo, Yuqori Chirchiq, Qo'yi Chirchiq, Ko'hna Urganch* kabi.

9. Rus tilidan aynan o'zlashgan yoki kal'ka usulida hosil qilingan qo'shma so'zlar: *kinoteatr, fotoapparat, elektroapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, suvosti, bayramoldi* kabi.

10. Qisqartma otlar qo'shib yoziladi: O'zMU (O'zbekiston Milliy Universiteti), O'zXDP (O'zbekiston Xalq Demokratik Partiyasi) kabi.

II. Chiziqcha bilan yozish.

1. Juft va takror so'zlar chiziqcha bilan yoziladi: *mehr-oqibat, katta-kichik, el-yurt, asta-sekin, bordi-keldi, don-dun, mayda-chuyda, taq-tuq, qop-qop, baland-baland, chopa-chopa, yura-yura ayrim-ayrim, borib-borib* kabi.

Kirill yozuvi asosidagi imloga ko'ra agarda juft so'z qismlari **-y (io)** bog'lovchisi yordamida bog'lansa chiziqcha qo'shilmaydi: *катта-кичик = каттаю кичик, эл-юрт = элу юрт, ор-номус = ору номус, тун-кун = туну кун, кеча-кундуз = кечаю кундуз* kabi.

Lotin yozuvi asosidagi imloda esa bu qoidaga o'zgartirish kiritilgan, ya'ni juft so'z qismlari orasida **-u (-yu)** bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi, deb belgilab qo'yilgan.

Qiyoslang:

Катаю кичик	-	katta-yu kichik
Туну кун	-	tun-u kun
Эллу юрт	-	el-u yurt kabi.

2. Amaldagi imloga ko'ra **йилдан – йилга, кундан – кунга** kabi birikmalar juft so'zlar doirasida qaralgan, shunga ko'ra chiziqcha bilan yozish qoidalashtirilgan.

Lotin yozuvi asosidagi imloga ko'ra birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan **kundan kunga, yildan yilga** kabilar shuningdek, belgining ortiq darajasini bildiruvchi **ko'pdan ko'p, ochdan och** kabi birikishlarning chiziqchasiz yozilishi belgilab qo'yilgan.

Qiyoslang:

Йилдан-йилга	-	yildan yilga
Кундан-кунга	-	kundan kunga
Наридан-бери	-	naridan beri
Тг ¹ ридан-тг ² ри	-	to'g'ridan to'g'ri
Кг ¹ пдан-кг ² п	-	ko'pdan ko'p
Текиндан-текин	-	tekindan tekin
Янгидан-янги	-	yangidan yangi
Очи ³ дан-очи ³	-	ochiqdan ochiq

3. Amaldagi imlo qoidalariga ko'ra yil va oylarni (chislolarni) ko'rsatuvchi arabcha raqamdan so'ng chiziqcha qo'yilmaydi: 2003 йил, 1 сентябрь kabi.

Lotin yozuvi asosidagi imloga ko'ra bunday o'rinlarda chiziqcha qo'yib yozish belgilab qo'yilgan.

Qiyoslang:

2003 йилнинг 9 сентябри -- 2003 –yilning 9 –sentabri kabi.

4. Kuchaytirilgan belgi shakllari chiziqcha bilan yoziladi: *qop-qora, yam-yashil, yap-yapaloq, ko'm-ko'k, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, yop-yorug'* kabi.

5. Rus tilidan aynan o‘zlashgan yoki kal’ka usulida o‘zlashgan so‘zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: *injenér-konstruktor, gramm-molekula, kilovat-soat, changlagich-purkagich, vitse-prezident* kabi.

III. Ajratib yozish.

1. Qo‘shma fe‘lning qismlari ajratib yoziladi: *imzo chekmoq, ta’sir etmoq, vafo qilmoq, sotib olmoq, olib kelmoq, olib chiqmoq* kabi.

2. Belgining ortiq yoki kamligini bildiruvchi *och, to‘q, tim, nim, liq, jiqqa, lang* kabi so‘zlar bilan kelgan sifat turkumiga oid so‘zlar ajratib yoziladi: *och qizil, to‘q qizil, tim qora, nim pushti, liq to‘la, jiqqa ho‘l, lang ochiq* kabi.

3. *Har, hech, hamma, ba’zi, g‘ayri, bir, qay, u, bu, shu, o‘sha* so‘zlari yonida kelgan so‘zdan ajratib yoziladi: *har zamon, hech kim, hamma vaqt, ba’zi bir, g‘ayri tabiiy, bir qancha, bir yo‘la, bir oz, qay kuni, u erga, bu yoqdan, shu erdan, o‘sha yoqqa* kabi.

Lekin *birpas, birato‘la, birvarakayiga, birmuncha, buyon (beri)* so‘zlari qo‘shib yoziladi.

Lotin yozuvi asosidagi imloga ko‘ra *biroz* so‘zining ham qo‘shib yozilishi belgilab qo‘yilgan.

Qay so‘zi yer, yoq, yon so‘zlari bilan kelganda bir **y** tushib qolishi natijasida bu so‘zlar qo‘shib yoziladi:

Qiyoslang: qay yerda – qayerda, qay yoqqa – qayoqqa, qay yondan – qayondan kabi.

Qaybir, qayvaqt so‘zlari ham qo‘shib yoziladi.

4. Murakkab sonlarning qismlari ajratib yoziladi: *yigirma besh, bir yuz ellik ikki* kabi.

5. Kirillcha yozuv asosidagi imlo qoidalariga ko‘ra *муз ёраp, ии ё³мас, ³г³л ёзма, шер юрак* so‘zlari ajratib yoziladi deb belgilab qo‘yilgan. Lekin amaldagi lug‘atlarda turlicha yozib kelingan. Lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalariga ko‘ra bu so‘zlarning qo‘shib yozilishi qat’i belgilab qo‘yildi: *muzyorak, sheryurak, devyurak, ishyoqmas, qo‘lyozma* kabi.

6. Tojikcha izofali birikmalar ajratib yoziladi: *tarjimai hol, nuqtai nazar, oynai jahon, dardi bedavo* kabi. Shuningdek, yangi imlo qoidalarida izofa undosh bilan tugagan so‘zlarga i shaklida, unli bilan tugagan so‘zlarga yi shaklida qo‘shilishi belgilab qo‘yildi.

Qiyoslang: dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol, oynayi jahon, piri badavlat kabi.

Bo‘g‘in ko‘chirilishi

Orfografiya qoidalariga ko‘ra bir qatorga sig‘may qolgan so‘zning qismi ikkinchi qatorga quyidagicha ko‘chiriladi:

1. So‘z qismlarga bo‘g‘inidan ajratib ko‘chiriladi: *tala-ba, ta-laba, mak-tab, ko‘ng-il* kabi.

2. Bir unlidangina iborat bo‘lgan bo‘g‘in oldingi satrda qoldirilmaydi. Shuningdek, keyingi satrga ham bir unlidangina iborat bo‘lgan bo‘g‘in ko‘chirilmaydi: *o-naning emas, ona-ning, jamo-a emas, ja-moa, mudofa-a emas, mudo-faa* kabi.

3. Bir tovushni ifodalaydigan harfiy birikmalar ajratilmay ko‘chiriladi. Misollarni har ikki yozuv asosida **qiyoslang:** *Кг-нгил, тонг-ги, си-нгил; поме-шчик, ме-шчан; та-shaqqat, ke-chuv, kech-qurun, tong-gi, so‘ng-ra, pome-shik, me-shchan* kabi.

4. Kirill yozuvidagi imloga ko‘ra ayirish, yumshatish belgilari oldingi bo‘g‘in bilan qatorda qoldiriladi. Misollarni har ikki yozuv asosida **qiyoslang:** *суръ-ат – sur’-at, скуль-фам - sul-fat, разъ-езд - raz-yezd, маъ-пуза - ma’ruza* kabi.

5. Bosh harflardan tuzilgan qisqartma otlar, ko‘p xonali raqamlar ikkinchi qatorga bo‘lib ko‘chirilmaydi: *O‘zMU, BMT, AKT, 155, 2003, XXIX* kabi.

6. Ism va familiyalarning harfiy qisqartmalari ajratib ko‘chirilmaydi: *I. O. Sultonov, A. B. Ahmedov* kabi.

Bosh harflar imlosi

Orfografiya qoidalariga ko‘ra bosh harflar quyidagi o‘rinlarda qo‘llanadi:

1. Abzas, gap, she’rning har bir misrasi bosh harf bilan boshlanadi.

2. Atoqli otlar bosh harf bilan boshlanadi: *Alisher Navoiy, Gʻafur Gʻulom, Toshkent, Oʻzbekiston* kabi.

3. Planeta va yulduzlarning nomlari bosh harf bilan boshlanadi: *Yer, Quyosh, Oy, Mars, Hulkar* kabi. Ammo *Yer, Quyosh, Oy* soʻzlari planeta maʼnosidan boshqa maʼnolarda kelganda kichik harf bilan boshlanadi. **Qiyoslang:** *Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi; Oʻamma bir yerga toʻplanib, kelasi oyning rejasini tuzib oldik.*

4. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarning, xalqaro tashkilotlarning nomlaridagi har bir soʻz bosh harf bilan boshlanadi. *Oʻzbekiston Respublikasi, Amerika Qoʻshma Shtatlari, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Oʻzbekiston Respublikasining Prezidenti, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi* kabi.

5. Vazirliklar, idoralar, korxonalar va tashkilotlarning nomi tarkibidagi birinchi soʻz bosh harf bilan boshlanadi: *Madaniyat fazirligi, Fan va texnika davlat qoʻmitasi, Fanlar akademiyasi, Til va adabiyot instituti* kabi.

6. Madaniy- maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va sanʼat asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qoʻyilgan nomlar bosh harflar bilan boshlanadi: *«Saodat» drammasi, «Navruz» xayriya jamgʻarmasi, «Toshkent» mehmonxonsi, «Qutlugʻ qon» romani, «Paxtakor» stadioni, «Dilorom» operasi* kabi.

7. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi soʻz bosh harf bilan boshlanadi: *Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramozon hayiti, Navroʻz bayrami* kabi.

8. Davlatning oliy darajali mukkofotlari nomi tarkibidagi har bir soʻz bosh harf bilan boshlanadi: *«Oʻzbekiston Qahramoni» (unvon), «Oltin Yulduz» (medal).*

Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi soʻzgina bosh harf bilan boshlanadi: *«Sogʻlom avlod uchun» (orden), «Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan fan arbobi» (faxriy unvon), «Matbaa aloqachisi» (nishon)* kabi.

Orfoepiya

Orfoepiya adabiy tilning talaffuz meʼyorlarini belgilab beradigan fan boʻlib, grekcha orfos – «toʻgʻri», epos – «nutq» degan maʼnolarni anglatadi.

Adabiy talaffuz meʼyorlari ikkita muhim omil asosida yuzaga keladi. Birinchisi orfografiya, ikkinchisi ogʻzaki nutqning turli koʻrinishlari hamda turli xil sheva talaffuzlaridir. Adabiy talaffuzning shakllanishida asosiy omil orfografiya sanaladi. Lekin koʻpgina oʻrinlarda talaffuz orfografiya bilan mos kelmaydi.

Qiyoslang:

Yozilishi	talaffuz
Kitob	kitop
Oftob	oftop
Maktab	maktap
Izsiz	issiz
Uchta	ushta
Uch soʻm	ussoʻm
Besh soʻm	bessoʻm
Xursand	xursan
Samarqand	Samarqan
Boʻlsa	boʻsa
Kelsa	kesa

Keltirilgan soʻzlarning talaffuzi adabiy talaffuz meʼyoridan chekinish hisoblanadi. Bu shuni koʻrsatadiki, orfoepik meʼyorlar xalq jonli tili faktlari asosida ham yaratiladi.

Orfoepiyaning qonun-qoidolari asosida milliy tilning yagona talaffuz mezonini yuzaga keladi, nutq madaniyati shakllanadi. Bu mezon adabiy til doirasida unli va undosh tovushlarning talaffuzi,

soʻz va soʻz qismlarining talaffuzi, shuningdek, soʻz birikmalarining talaffuzini belgilash asosida amalga oshiriladi.

Unli tovushlar orfoepiyasi

I unlisi: 1) yopiq boʻgʻinda, xususan, jarangsiz tovushlar orasida, shuningdek, *t,s,r,l,z,n* tovushlari oldida kuchsizlanib, qisqa talaffuz qilinadi: *qish, tish, qir, qil, qin, bil, sir* kabi; 2) chuqur til orqa *q,gʻ,x* undoshlari bilan kelganda qisqa, qattiq talaffuz qilinadi: *qirq, gʻisht, qir, xil* kabi; 3) sayoz til orqa *k,g* hamda boʻgʻiz undoshi bilan kelganda esa qisqa, yumshoq talaffuz qilinadi: *kindik, gijda gij-gij, hil-hil, hikmat, his* kabi; 4) baʼzi oʻzlashgan arab-forscha soʻzlarda, shuningdek, rus tilidan oʻzlashgan soʻzlarning urgʻuli boʻgʻinlarida *i* unlisi choʻziqroq talaffuz qilinadi: *muhim, muhit, din, tanqid, targʻib, lirika, tir* kabi; 5) ikki undosh orasida kelganda *i* unlisi baʼzi egalik qoʻshimchalarining qoʻshilishi natijasida talaffuzda tushib qoladi: *ogʻiz-ogʻzi, koʻngil-koʻngli, qorin-qorni* kabi; 6) *i* unlisi bilan tugagan soʻzlarga *v* qoʻshilganda *i* tovushi *u* tarzida talaffuz qilinadi: *tashi-tashuv, qashi-qashuv* kabi.

U unlisi: 1) jarangsiz undoshlar orasida juda tor va bilinar-bilinmas talaffuz qilinadi: *tuxum, pushti, pushaymon, puchuk* kabi; 2) soʻzning ochiq boʻgʻinlarida kengroq, *oʻ* va *u* oraligʻidagi tovush singari biroz ochiqroq talaffuz qilinadi: *butun, tutun, buzuq, quduq* kabi; 3) *k,g,y* undoshlaridan keyin ingichka, old qator unli tarzida, *q,gʻ,x* undoshlaridan keyin esa yoʻgʻon, orqa qator unli tarzida talaffuz qilinadi.

Qiyoslang: *kul, qoʻl, kunduz, qunduz, turgʻun, norgʻul* kabi.

Oʻ unlisi: 1) sayoz til orqa *k,g*, boʻgʻiz undoshi *h* hamda *y,ch,j* undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq talaffuz qilinadi: *koʻngil, koʻklam, goʻsht, koʻl, goʻsha, yoʻlak, yoʻrgak, hoʻkiz, choʻkma, joʻja* kabi; 2) chuqur til orqa *q,gʻ,x* undoshlari bilan yonma-yon kelganda qattiq talaffuz qilinadi: *qoʻl, qoʻllanma, gʻoʻra, qoʻshma, gʻoʻr, xoʻr, qoʻr* kabi; 3) quyidagi oʻzlashma soʻzlarda choʻziqroq talaffuz qilinadi: *moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar, shoʻla, moʻjaz* kabi.

E unlisi: 1) soʻz yoki boʻgʻin boshida kengroq, soʻz oʻrtasida, undosh tovushlar orasida torroq talaffuz qilinadi: *el, er, ellik, ehtimol, kel, kech, men, sen* kabi; 2) oldingi undosh bilan ochiq boʻgʻin hosil qilganda kengroq talaffuz qilinadi: *kecha, tesha, bedana, semiz, terim* kabi.

A unlisi: 1) sayoz til orqa *k,g* undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq talaffuz qilinadi: *kaklik, kalava, kam, gaz, gal, gap* kabi; 2) chuqur til orqa *q,gʻ,x* undoshlari bilan yonma-yon kelganda qattiq talaffuz qilinadi: *qavat, qavs, qaymoq, qanot, gʻayrat, gʻalaba, gʻamxoʻr, xabar, xalq, xarita* kabi.

O unlisi: 1) sayoz til orqa *k,g* undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq; chuqur til orqa *q,gʻ,x* undoshlari bilan yonma-yon kelganda qattiq talaffuz qilinadi.

Qiyoslang: *komil, sokin, begona, ogoh, kotib, qosh, naqqosh, gʻoya, gʻoz, gʻor, xolis, xom, xona, xola* kabi.

Ayrim undosh tovushlar orfoepiyasi

Undosh tovushlarning talaffuzdagi oʻzgarishlari, asosan, yonidagi tovushlarga bogʻliq boʻladi. Tovushlarning oʻzaro bir-biriga taʼsiri natijasida kombinator variantlar yuzaga keladi. Shuningdek, pozitsion oʻzgarishlar natijasida ham tovushlarning talaffuzidagi oʻzgarishlar yuz beradi. Jumladan: 1) jarangli *b,d* undoshlari soʻz oxirida jarangsiz *p,t* tarzida talaffuz etiladi: *kitob-kitop, javob-javop, maktab-maktab, olib-olip, obod-obot, ozod-ozot, avlod-avlot* kabi; 2) *b,d* undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon kelganda *p,t* tarzida talaffuz qilinadi: *ibtidoiy-iptidoiy, ketdi-ketti, aytdi-aytti* kabi; 3) soʻz oxirida yoki oʻrtasida unli tovushdan keyin kelgan *v* undoshi *f* yoki *p* tarzida talaffuz etiladi: *aktiv-aktif yoki aktip, Avtor-aptir yoki aftir, avtomobil-aftamabil yoki aptamabil, Sobirov-Sobiruf yoki Sobirup* kabi; 4) *j,z* undoshlari *sh,s* tarzida talaffuz etiladi: *ijtimoiy-ishtimoiy, mazkur-maskur* kabi; 5) jarangsiz *f* undoshi *p* tarzida talaffuz etiladi. Maʼlumki, turkiy tillarda *f* undoshi boʻlmagan. Shu sababli arab, fors va rus tillaridan oʻzlashgan soʻzlar tarkibida kelgan *f* undoshi *p* tarzida talaffuz etiladi: *Fan-pan, faqat-paqat, fosh-posh, kulfat-kulpat, Orif-Orip, faner-paner, ferma-perma, fabrika-pabrika* kabi; 6) *z* undoshi bilan tugagan soʻzlarga *s* yoki *ch* bilan boshlanuvchi qoʻshimchalar qoʻshilganda, *z* tovushi *s* yoki *ch* tarzida talaffuz etiladi: *yoza-yossa, keza-kessa, qizcha-qichcha, izchil-ichchil, boʻzchi-boʻchchi* kabi; 7) *ch* undoshi *sh* tarzida talaffuz etiladi: *uchta-ushta, pochta-poshta, koʻchdi-koʻshdi, qochdi-qoshti*

kabi; 8) soʻz oxirida kelgan *k* va *q* undoshlari *g* va *gʻ* kabi talaffuz etiladi: *kurak-kurag, chelak-chalag, kerak-kerag, yutuq-yutugʻ, chiroq-chirogʻ, pichoq-pichogʻ* kabi.

Ayrim qoʻshimchalar talaffuzi

Qoʻshimchalarning talaffuzi asosan yozma shakliga mos boʻladi. Sheva xususiyati bilan bogʻliq boʻlgan ayrim talaffuzlar orfoepik meʼyor sanalmaydi. Jumladan, koʻplik qoʻshimchasi **–lar** ning **–la, –na** shakllari adabiy talaffuz meʼyori boʻla olmaydi.

Qiyoslang: *bolalar-bolala, oyimlar-oyimla, shaharlar-shaharla, kelinglar-kelingla.*

Egalik qoʻshimchalarining adabiy talaffuz meʼyori yozilishi bilan mos keladi. Shunga koʻra **–um, ung** shakllari adabiy talaffuz meʼyori sanalmaydi. **Qiyoslang:** *koʻzim-koʻzum, koʻzing-koʻzung.*

Qaratqich kelishigining qoʻshimchasi **–ning –ni** shaklida talaffuz qilinganda ham adabiy talaffuz meʼyori buzilgan sanaladi. **Qiyoslang:** *Ahmadjonning dadasi-Ahmadjonni dadasi, oʻzbekning paxtasi-oʻzbekni paxtasi*

Joʻnalish va oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchalarining almashlab qoʻllanishi ham adabiy talaffuz meʼyorining buzilishi hisoblanadi. Masalan: *-Nonushtani qaerga qilamiz? –Choyxnaga qilamiz.*

Joʻnalish kelishigining qoʻshimchasi **–ga** *k, g* tovushlari bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilganda **–ka** kabi; *q, gʻ* tovushlari bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilganda **–qa** kabi talaffuz qilinadi. Bunday talaffuz adabiy talaffuz meʼyoriga zid kelmaydi: *bilak+ga>bilakka, tilak+ga>tilakka, barg+ga>barkka; qishloq+ga>qishloqqa, oʻroq+ga>oʻroqqa, togʻ+ga>toqqa, bogʻ+ga>boqqa* kabi.

Boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlarning talaffuzi

Boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlarning talaffuzi ham oʻziga xos boʻladi. Oʻzlashgan ayrim soʻzlarning talaffuzidagi oʻziga xoslikni quyidagi holatlarda koʻrish mumkin:

1. Arab tilidan oʻzlashgan *Raʼno, maʼno, daʼvo, eʼlon, baʼzan, maʼmuriyat, maʼmur* kabi soʻzlarning birinchi boʻgʻinidagi unli choʻziqroq talaffuz qilinadi. Bu arab tiliga xos xususiyat hisoblanadi. Bunday choʻziqlikning yoʻqolishi ayrim holatlarda boshqa soʻzning talaffuzini yuzaga chiqaradi.

Qiyoslang: *daʼvo-davo, taʼna-tana* kabi.

2. Rus tili orqali oʻzlashgan ayrim soʻzlarning tarkibidagi lab-tish *v* undoshi jarangsiz *f* tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv-aktif, passiv- passif, ustav-ustaf, avtomat-aftomat, avtomobil-aftomobil* kabi.

3. Urgʻu talaffuz meʼyorini belgilab beruvchi asosiy hodisadir. Shuning uchun oʻzlashgan soʻzlarning urgʻulanishiga alohida eʼtibor berish kerak. Baʼzi holatlarda rus tilidan oʻzlashgan ayrim soʻzlardagi urgʻuning oʻzgarib qolishi talaffuz meʼyoriga ham taʼsir etadi.

Qiyoslang: *rezinka-rezinka, rediska-rediska* kabi.

LEKSIKOLOGIYA

Lugʻat tarkibi til birliklari sanalgan soʻzlar (leksemalar) va iboralar (frazemalar)dan iboratdir. Soʻz lugʻaviy boylik sifatida **leksik birlik** deb, ibora esa **frazologik birlik** deb ataladi. Bular birgalikda **lugʻaviy birlikni** tashkil etadi.

Leksika deb tildagi barcha soʻzlar majmuiga aytiladi. **Leksikologiya** (yunoncha lexis «soʻzga doir», logos «taʼlimot») tilning lugʻat tarkibi, leksikasi va uning taraqqiyoti haqidagi taʼlimot demakdir.

Leksika tildagi barcha soʻzlarning oddiy yigʻindisidangina iborat emas, balki maʼlum qonun-qoidalarga boʻysunadigan izchil va murakkab sistemadir.

Leksikaning taraqqiyoti har bir xalqning turmush sharoiti, oʻsish va yuksalishi bilan bogʻliq. Xususan, oʻzbek tilining lugʻat tarkibi, leksikasi ham oʻzbek xalqining butun taraqqiyot yoʻlini

o'zida aks ettiradi. Jamiyat rivojida barcha o'zgarishlar tilning taraqqiyotiga ham samarali ta'sir ko'rsatadi. Taraqqiyot natijalari eng avvalo tilning lug'at tarkibida, leksikasida o'z ifodasini topadi.

So'z va uning asosiy mohiyati

So'z murakkab xususiyatga ega bo'lgan til birligidir. So'zning asosiy mohiyatini, ya'ni uning ma'nosini va boshqa so'zlardan farqlanib turadigan belgilarini aniqlash muhim hisoblanadi. So'zning ikki tomoni bor: 1. Moddiy tomoni. 2. Ma'nosi.

So'zning tovushlardan tarkib topishi uning **moddiy tomoni** hisoblanadi. Har qanday so'z o'z tovush qobig'iga ega.

So'zning tovush qobig'idan keyingi ikkinchi muhim belgisi uning biror **ma'noga ega bo'lishidir**. Lekin barcha so'zlarning ma'nolari bir xil emas. Ular so'zlarning turkumlanishiga bog'lab belgilanadi. Shunga ko'ra so'zlar quyidagicha turlarga bo'linadi.

1. Nomlovchi so'zlar. Bu turga ot (ba'zi atoqli otlardan tashqari), fe'l, sifat, ravish, son turkumidagi so'zlar kiradi. Bunday so'zlar narsani (*kitob, bino, daraxt*), belgini (oq, qizil, yaxshi), harakatni (*yurmoq, o'qimoq, haydamoq*), ularning turli belgilarini (*sekin, erta, kech*), son, miqdor nomini (*bir, besh, yuz*) bildiradi.

2. Ifodalovchi so'zlar. Bunday so'zlar nomlash ma'nosini bildirmaydi. Bu turga undov, modal so'z va yuklama kiradi: *Eh, oh, voy; albatta, shubhasiz; diqqat, nahotki, hatto* kabi.

3. Ko'rsatuvchi so'zlar. Ular so'zlar orasidagi grammatik munosabatlarni ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Bu turga bog'lovchilar (va, ham, hamda), ko'makchilar (bilan, uchun kabi) kiradi.

4. Olmoshlovchi so'zlar. Olmosh mustaqil so'zlar turkumiga kiritiladi, ammo o'zicha lug'aviy ma'noni bildirmaydi. Bunday ma'noni kontekstda, nutqda oladi. Shuning uchun ham ular **olmoshlovchi so'zlar** deb ataladi. Masalan: *men, sen, u, kim, nima* kabi.

5. Atovchi so'zlar. Atoqli otlarning ma'lum turlari leksik ma'no anglatmaydi. Shu jihatiga ko'ra bunday so'zlar turdosh otlardan, shuningdek, nomlovchi boshqa turkum so'zlardan keskin farq qiladi. Tushunchani ifodalamaydigan, leksik ma'no anglatmaydigan bunday atoqli otlar **atovchi so'zlar** deb yuritiladi. Masalan, *Muhabbat* nomlovchi so'z sifatida ma'lum bir his-tuyg'u haqidagi tushunchani anglatadi. *Muhabbat* ism bo'lib kelganda esa faqat ataydi, leksik ma'no anglatmaydi, asosiy tushunchani ifodalamay qo'yadi. Shuning uchun ham shartli ravishda istalgan qizning ismini *Muhabbat* deb atash mumkin.

Ko'rinadiki, tilning lug'at tarkibidagi barcha so'zlar ma'no jihatidan bir xil emas. Bulardan faqat nomlovchi so'zlarga predmet, voqea-hodisalar, harakat, holatlar va ularga oid bo'lgan belgi-xususiyatlar haqidagi tushunchalarni bildiradi. Shuning uchun ular leksik ma'noli so'zlar hisoblanadi. Ifodalovchi, ko'rsatuvchi, olmoshlovchi, atovchi so'zlar esa bunday xususiyatga ega emas va ular leksik ma'no bildirmaydi. Shunga ko'ra leksikologiyani o'rganish ob'ektiga kirmaydi. Leksikologiyada faqat nomlovchi so'zlar o'rganiladi.

Leksikologiya so'zning quyidagi xususiyatlari haqida ma'lumot beradi:

1. So'zning ma'nosi (semantikasi) bilan bog'liq jihatlari.
2. So'zning (leksemaning) til birligi sifatida ifoda va mazmun planiga egaligi.
3. So'zning (leksemaning) semantik tarkibi.
4. So'zlarning shakl va ma'no munosabatlari.
5. So'zning leksik birlik sifatida o'z yoki o'zlashgan ekanligi.
6. So'zning qo'llanish darajasi, umumiy yoki chegaralanganligi.
7. So'zning zamonaviyligi, tarixiyligi.
8. So'zning emotsional-ekspressiv va uslubiy bo'yqadorligi.

So'zning semantik tarkibi

So'z bir qancha tarkiblarga -- fonetik, semantik, morfemik, so'z yasash, morfologik tarkiblarga bo'lib o'rganiladi.

So'zning semantik tarkibi lug'aviy birlikning mazmun planiga kiradi. Lug'aviy birlik sifatida so'zning semantik tarkibi ikki hodisadan -- leksik ma'no va qo'shimcha ma'no qirralaridan

(ottenkalaridan) tarkib topadi. Soʻzning semantik tarkibi bilan bogʻliq hodisalarni oʻrganuvchi sohaga **semasiologiya** deyiladi.

Leksik maʼno

Lugʻaviy birlikning mazmun planida, semantik tarkibida asosiy hodisa lugʻaviy maʼno boʻlib, u soʻzga nisbatan **leksik maʼno** deb yuritiladi.

Soʻzning borliqdagi narsa, belgi harakat kabilar haqidagi maʼlumoti (tasavvuri), lugʻaviy mundarijasiga **leksik maʼno** deyiladi. Masalan, *yoz, bahor, qish, kuz* kabi soʻzlar fasl turlarini; *oq, qora, qizil* kabi soʻzlar rang turlarini; *oʻqi, yur, chal* kabi soʻzlar maʼlum tipdagi harakat turlarini; *besht, oʻn, yigirma, yuz* kabi soʻzlar maʼlum miqdor nomlarini bildiradi.

Leksik maʼno va tushuncha

Soʻz oʻzining leksik maʼnosi bilan borliqdagi narsa, harakat, belgi kabilarning aynan oʻzini emas, balki ular haqidagi tushunchani ifodalaydi. Shunga koʻra leksik maʼno deb, odatda, tushuncha taʼkidlanadi. **Tushuncha** bu borliqdagi narsa-hodisalarning kishi ongidagi umumlashgan inʼikosidir. Tushuncha bir turdagi narsa-hodisalarga xos umumiy belgilarni birlashtiradi. Masalan, *meva, odam* haqidagi tushuncha ularning ayni bir turini emas, balki meva va odamlarga xos umumiy belgilarini birlashtiradi.

Soʻz tushuncha ifodalar ekan, yaʼni soʻzning maʼnosi tushuncha bilan bogʻlanar ekan, leksik maʼno va tushuncha soʻzning semantik tarkibidagi asosiy hodisalar hisoblanadi. Ular oʻzaro uzviy bogʻliq. Ammo ular teng hodisalar emas. Leksik maʼno tilga xos hodisa, tushuncha esa tafakkurga xos hodisadir.

Tushuncha ifodalash faqat nomlovchi soʻzlarga xos xususiyat. Bunday soʻzlarni nominativ maʼnoga ega boʻlgan soʻzlar deb yuritiladi. Shu jihatdan qaraganda, nominativ maʼnoga ega boʻlmagan mustaqil soʻzlar (Olmosh turkumiga oid soʻzlar), shuningdek, mustaqil boʻlmagan soʻzlar (Masalan, yordamchi soʻzlar, undovlar) tushuncha ifodalamaydi.

Leksik maʼno bilan tushuncha bogʻlangan boʻladi, lekin ular bir-birini tamomila qoplay olmaydi. Leksik maʼnoda narsa, belgi yoki harakatning ayrim tomoni aks etmasligi va aksincha, ularning ayrim tomonlari alohida (taʼkidli tarzda) ifodalanishi mumkin. Masalan, *lavozim, mansab* soʻzlari maʼlum masʼul vazifa maʼnosiga ega. *Mansab* soʻzi shu maʼnoni bildirishdan tashqari, salbiy qirraga ham ega. Koʻrinadiki, *mansab* soʻzining maʼnosida tushunchaning ana shu qirrasi ham aks etgan. *Miriqmoq* feʼli umuman qoniqish, toʻyishnigina emas, balki rohatlanib tuyishni bildiradi.

Leksik maʼnodagi tushunchadan farqli boʻlgan yuqoridagi soʻzlardagi kabi belgi-xususiyatlar **maʼno ottenkalari (qirralari)** deb yuritiladi.

Leksik maʼno bilan tushuncha munosabati haqida fikr yuritilganda, **termin** soʻzlarning oʻziga xos jihatlarni taʼkidlash lozim. Terminlarda leksik maʼno va tushuncha orasida tenglik boʻladi. Terminlar oʻz maʼnosining aniq belgilab qoʻyilganligi bilan boshqa soʻzlardan farq qiladi.

Termin har vaqt ayni tushunchani anglatadi. Masalan, ximiyadagi **suv** termini faqat **N₂O** tushunchasi bilan belgilab qoʻyilgan.

Soʻzning emotsional-ekspressiv va uslubiy boʻyogʻi

Soʻzning semantik tarkibini leksik maʼnodan tashqari yana quyidagi qoʻshimcha ottenkalar (qirralar) tashkil etadi:

1. Soʻzning emotsional-ekspressiv boʻyogʻi.
2. Soʻzning uslubiy boʻyogʻi.

Emotsional-ekspressiv boʻyoq soʻzning leksik maʼnosiga qoʻshimcha tarzi, kishining turli hissiy munosabatlarini, uning his- tuygʻularini, kayfiyatini ifodalovchi belgilaridir. Kishilarning voqelikka boʻlgan hissiy munosabatlari, his-tuygʻulari ijobiy yoki salbiy boʻlishi mumkin. Masalan: *bet, aft, bashara, turq* soʻzlari salbiy, *chehra, oraz, ruhsor* soʻzlari ijobiy hissiy munosabatni ifodalaydi.

Uslubiy (stilistik) bo'yoq so'zning nutq ko'rinishlaridan (uslublardan) biriga mansubligini ko'rsatuvchi belgi-xususiyatdir. Masalan: *armug'on, giryon, gulro', dilafro'z, jo'shmoq,, mardonavor, mahvash, netay, paymona* kabi so'zlar badiiy uslubga xos bo'yoqdor so'zlar sanaladi. *Ketvorgan, paqqos tushirmoq, qitday, turq, boyaqish* kabi so'zlar esa oddiy-so'zlashuv uslubiga xosdir.

Tilda emotsional-ekspressiv va uslubiy bo'yoq quyidagi usullarda ifodalanadi:

1. Leksik usulda
2. So'zning metaforik qo'llash usulida
3. Affiksatsiya usulida
4. Kontekstual usulda
5. Fonetik usulda

1. Leksik usulga ko'ra bo'yoqdorlik so'z negizining o'zi bilan ifodalanadi, ya'ni bo'yoqdorlik so'zning o'zida bo'ladi. Buni leksik ifodalanish deyiladi. Masalan, *azamat, dilbar, dildora, lobar, xushsurat, fusunkor, pariroy, oyparcha, nuroniy, hassos; nomard, makkor, kazzob, benomus, xoin, ig'vogar, iflos* kabi.

2. So'zni metaforik qo'llash usuli yordamida keng ma'nodagi predmet yoki harakat nomlari insonga nisbatan, uning tabiati va harakat belgilarini xarakterlashga mo'ljallab ishlatiladi. Bunday o'xshatishda so'zlovchining biror shaxsga yoki harakatga nisbatan yorqin hissiy munosabati ifodalanadi. Masalan, *bulbul, lochin, qo'chqor, ohu* ijobiy hissiy munosabat ifodalaydi. *To'ng'iz, eshak, akillamoq, sang'imoq* salbiy hissiy munosabat ifodalaydi.

3. Affiksatsiya usulida bo'yoqdorlik ma'lum qo'shimcha morfema yordamida ifodalanadi. Buni morfologik ifodalanish deyiladi. Masalan, *qizgina, qizcha, kelinchak, otajon* kabi. Bu usulga ko'ra so'zga **-cha, -xon, -jon, -gina, -kay, -loq, -chak, -voy (-boy), -oy, -bonu** kabi morfemalar qo'shilib ijobiy emotsional ekspressiv bo'yoqdorlik ifodalanadi..

4. Kontekstual usuliga ko'ra so'zni o'z o'rnida emas, boshqa o'rinda qo'llash asosida bo'yoqdorlik hosil qilinadi. Buni kontekstual ifodalanish deyiladi. Kontekstual usulga ko'ra asosan kinoya ma'nosi ifodalanadi.

Masalan: 1. -Ha, *polvon*, vazifani bajarmabdilar-ku! 2.-*Qoyilman, yolg'onni ham do'ndirding*. Bu gaplardagi *polvon, qoyilman* so'zlari o'z o'rnida emas, kinoya maqsadida, teskari ma'noda qo'llangan.

5. Fonetik usulga ko'ra so'z tarkibidagi biror tovush orttirilishi orqali yoki urg'uning o'rnini o'zgartirish orqali bo'yoqdorlik hosil qilinadi. Bu ko'proq og'zaki nutqqa xos. Masalan, *Avvalo yo'l haqqini to'lang. Dushman yashshamagur, ketdi*.

Leksik ma'no va leksik qo'llash

Ma'lumki, leksik ma'no ham xuddi so'z kabi til birligi sanaladi. Lekin so'zning ma'nosi har gal kontekstda, nutqda namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra so'zlar kontekstda ikki xil ma'noni ifodalaydi:

1. Uzual ma'noni ifodalaydi.
2. Okkazional ma'noni ifodalaydi.

Uzual ma'no so'zning semantik tarkibida bor bo'lgan ma'nosidir. U har gal nutqda yaratilmaydi. Til birligi sifatida, ma'lum kontekstda, boshqa leksik birliklar qurshovida namoyon bo'ladi. Buni **chiqmoq** fe'li misolida ko'rishimiz mumkin: 1. ... so'fi mezonaga *chiqib* azon aytdi (A.Qodiriy) 2. Uning bosimi ikki yuzga *chiqdi*. 3.Shu vaqtda ichkaridan Oyibodoq *chiqib*, Otabek yoniga keldi (A.Qodiriy). 4. Chigit unib *chiqdi*. 5. Quyosh *chiqdi*. 6. Uzunning suvi *chiqdi*. 7. Yiqilib qo'li *chiqdi*. 8. Kitob nashrdan *chiqdi*.

Okkazional ma'no faqat kontekstual holatga ko'ra ayrim so'zlarda o'z ifodasini topadi. Buni A.Qahhorning «Qo'shchinor chirog'lari» asaridan olingan parchadan ko'rishimiz mumkin: «*Jo'juq*» o'z ustozidan asosiy gapni yashirar yupqa labidan arimaydigan tabassum, dumi xurjunda gaplari bilan go'yo: «*Bilib nima qilasan? Sen qurgan yelkan allaqachonlar g'arq bo'lgan. Bizning qayiqda*

mohir eshkakchi bo'lmagan odam ortiqcha yuk. Bundan tashqari sen pistoni chaqilgan odamsan, bizning qo'limizda uzun kosov bo'lib xizmat qilishdan boshqa ishga yaramaysan» demoqchi bo'lar edi..

So'zga biror ma'noni sun'iy ravishda tirkab qo'yilishi nutqiy hodisa sanaladi. Tilshunoslikka oid adabiyotlarda bunday ma'noni «okkazional ma'no», «nutqiy ma'no», «kontekstual ma'no», «individual ma'no» kabi nomlab kelinadi. So'zning bunday ma'no bilan qo'llanishi esa «**leksik qo'llash**» deb ham yuritiladi.

Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik

Til birliklarining bir ma'noni anglatishiga **monosemiya**, ko'p ma'noni anglatishiga **polisemiya** deb aytiladi.

Polisemiya lug'aviy birliklarga ham, grammatik birliklarga ham xos hodisadir.

Grammatik polisemiya grammatik birliklarning ko'p ma'noliligi o'rganiladi. Masalan, qo'shimchalarning ko'p ma'noliligi: *ishla, o'yla, so'zla, arrala* kabi.

Lug'aviy polisemiya lug'aviy birliklarning, ya'ni leksik birliklarning va frazeologik birliklarning ko'p ma'noliligi o'rganiladi.

Leksik birliklarni so'zlar, frazeologik birliklarni iboralar tashkil etadi.

So'zning, leksemaning bir ma'noliligi va ko'p ma'noliligi leksikologiyada o'rganiladi.

So'z yangi yaratilgan, yangi o'zlashtirilgan davrida bir ma'noli bo'ladi. Taraqqiyot natijasida keyinchalik u ko'p ma'noli so'zga aylanishi mumkin. Shuningdek, terminlar ham bir ma'noli bo'ladi. Masalan, **fonema, morfema, sintaksis (tilshunoslikka oid), broker, menejer, menejment** (iqtisodga doir), **agregat, traktor, kultivatsiya** (qishloq xo'jaligiga oid).

So'zning birdan ortiq leksik ma'noga ega bo'lishi **leksik polisemiya** deyiladi. Masalan, Buloqning ko'zi ochildi. Uning ko'zi yaxshi ko'ra boshladi. Misollarda **ko'z** so'zi ikki xil ma'nosida kelgan.

Leksik polisemiyaning asosiy xususiyati shuki, so'z qanchalik ko'p ma'noli bo'lmasin, leksik ma'nolar orasida ma'lum munosabat, bog'lanish bo'ladi. Buni **joy** so'zining leksik ma'nolari misolida ko'rishimiz mumkin: **Joy1.** Aravalar **joyidan** quzg'alishdi (S.Ahmad). – «Shaxs yoki narsa-predmet ishg'ol qilgan, egallagan, band qilgan yuza, sath, makon» ma'nosida. **Joy2.** Nizomjon qurilish bo'layotgan **joyda** mashina gurillaganini eshitgan edi. (S.Ahmad) – «Voqea yoki hodisa sodir bo'ladigan, ish-harakat bajariladigan yuza, sath, punkt» ma'nosida. **Joy3.** Yunusobod degan **joydan** kelayapman. (Oybek) – «Qandaydir ism bilan ataladigan geografik maydon, yuza, sath, territoriya» ma'nosida. **Joy4.** Boylar, boyvachchalar anoyi emas, unga o'z mehmonxonalaridan **joy** berib. (Oybek) – «Yashash uchun mo'ljallangan yuza, makon» ma'nosida. **Joy5.** Cho'lda yigirma sotih **joyga** o'zim uchun sholi ekdim. (S.Ahmad) – «Ekin ekiladigan sath, yuza, makon» ma'nosida. **Joy6.** Kifoyatxon **joy** soldi va boshini ro'yjaga burkab yotdi. (A.Qahhor) – «Yotish uchun mo'ljallab biror sathga, yuzaga to'shalgan ko'rpa, yostiq va shu kabilarning yig'indisi» ma'nosida.

Bu misollar asosida **joy** so'zining 6 ta leksik ma'nosi o'zaro yuza, sath, makon ma'no komponentlarda bir-biri bilan bog'liq ekanligini sezish qiyin emas.

Leksik ma'no taraqqiyoti

Leksik polisemiya so'zning semantik tarkibiga xos xususiyatdir. U tilning taraqqiyoti natijasida kelib chiqadigan hodisa sanaladi. Shunga ko'ra uning keltirib chiqaradigan sabab va asoslarini o'rganish va ularga tayangan holda so'zning ma'no taraqqiyotini belgilash muhimdir.

So'zda yangi leksik ma'nolarning hosil bo'lishiga olib keluvchi usullar quyidagilar: 1) metafora usuli; 2) funksiyadoshlik usuli; 3) metonimiya usuli; 4) sinekdoxa usuli.

1. Bir narsa, belgi, harakatning nomi boshqasiga o'zaro o'xshashlik asosida ko'chirilsa, **metafora usulida ko'chirilish** deyiladi. Masalan: U do'stining **biqiniga** turtdi. Ularning idorasi shaharning **biqiniga** joylashgan.

Metafora usulida nom ko'chish faqat shakliy o'xshashlik asosida emas, balki belgi o'xshashligi asosida ham, harakat o'xshashligi asosida ham sodir bo'ladi.

Qiyoslang:	
Bosh	odamning boshi ko'chaning boshi
Tish	odamning tishi arraning tishi
Shirin	shirin olma shirin suhbat
Chiroyli	chiroyli bino chiroyli muomala
Qurimoq	ko'l quridi ko'ylak quridi daraxt quridi iz quridi
Erimoq	muz eridi ona eridi (shashtidan tushdi)

2. Biror narsaning nomi boshqasiga ular bajargan vazifasidagi o'xshashlik asosida ko'chirilishiga **funksiyadoshlik usulida ko'chirilish** deyiladi. Masalan:

Qanot	qushning qanoti samolyotning qanoti
Oyoq	odamning oyog'i stolning oyog'i

3. Bir narsa, belgi, harakatning nomi boshqasiga o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro bog'liqlik, aloqadorlik asosida ko'chirilishiga **metonimiya usulida ko'chirilish** deyiladi.

Masalan: *Butun qishloq uni olqishladi.* Bu gapdagi **qishloq** so'zi «joy», «manzil» ma'nosida emas, balki shu manzilda yashovchi odamlar ma'nosida (ko'chma ma'noda) qo'llangan. Ma'no qishloq bilan unda yashovchilar o'rtasidagi bogliqlik, munosabat asosida kelib chiqqan.

O'zaro aloqadorlik asosida belgining nomini predmetga: *ko'k* (belgi) -- *ko'k* (osmon), *yupqa* (belgi) – *yupqa* (taom) kabi; harakatning nomini narsaga: *atala* (harakat) – *atala* (taom), *ko'ch* (harakat) -- *ko'ch* (narsa) kabi ko'chirishlar ham metonimiya usulida ma'no ko'chirishga kiritiladi.

Navoiyni zavq bilan o'qib chiqdim gapida Navoiy atoqli oti shoirning asarlari ma'nosini ham bildiradi. Bunday ma'no nutqdagina sodir bo'ladi. Navoiy atoqli oti nutqdan tashqarida «asar» ma'nosini bildirmaydi. Atoqli otlarni nutqdagina shunday ma'nolarda qo'llash **kontekstual metonimiya** deb ham yuritiladi.

4. Bir predmetning nomi boshqa bir predmetga qism bilan butun munosabati asosida ko'chirilishiga **sinekdoxa usulida ko'chirilish** deyiladi.

Masalan: *Tirnoqqa zor bo'ldi.* Bu gapda **tirnoq** so'zi (qismning nomi) «farzand» ma'nosida (butunning nomi) kelgan. *Besh qo'l barobar emas.* Bu gapda **qo'l** (butunning nomi) beshta barmoq (qismning nomi) ma'nosida kelgan.

Leksik ma'no turlari

Leksik ma'no turlicha nuqtayi nazardan yondoshilish asosida: bosh ma'no va hosila ma'no; to'g'ri ma'no va ko'chma ma'no; nominativ (nomlovchi) ma'no va figural (majoziy) ma'no kabi turlarga bo'linadi.

Bosh ma'no va hosila ma'no. Soʻzning semantik tarkibidagi leksik maʼnolarning yuzaga chiqishi uchun asos boʻlgan maʼnoga **bosh ma'no** deyiladi. Bosh maʼno asosida yuzaga kelgan leksik maʼnoga **hosila** yoki **yasama ma'no** deb ataladi.

Qiyoslang:

Soʻzning bosh maʼnosi.

Odamning *qulogʻi*.
Odamning *labi*.
Toza koʻylak.

Soʻzning hosila maʼnosi.

Qozonning *qulogʻi*.
Daryoning *labi*.
Toza *murch*.

Toʻgʻri ma'no va koʻchma ma'no. Soʻzning bosh maʼnosi **toʻgʻri ma'no**, hosila maʼnosi esa **koʻchma ma'no** deb ham ataladi.

Qiyoslang:

Soʻzning toʻgʻri maʼnosi.

Odamning *tishi*.
Paxta (oʻsimlik)
Oʻchirmoq (olovni).

Soʻzning koʻchma maʼnosi.

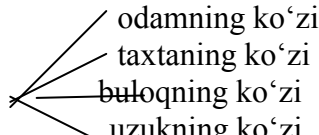
Arraning tishi.
Paxta (*Yumshoq*) *olma*.
Oʻchirmoq (*yoʻzuvni*).

Nominativ (nomlovchi) ma'no va figural (majoziy) ma'no. Nominativ maʼno tushuncha bilan bevosita bogʻlanuvchi narsa, belgi yoki harakatning nomi boʻlib xizmat qiluvchi leksik maʼnodir. Masalan, olmaning **guli**, bolaning **tili**. Bu misollarda **gul** va **til** soʻzlari bevosita tushuncha bilan bogʻliqdir. Figural maʼno esa narsa, belgi yoki harakat bilan bevosita bogʻlanmaydi. Masalan, yigitning **guli**, dehqonchilikning **tili**. Bu misollarda **gul** va **til** soʻzlari bevosita tushunchalarning nomini bildirmaydi. Ular majoziy maʼnoda qoʻllangan.

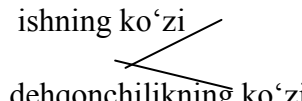
Nominativ maʼno bevosita voqelikni nomlaydi. Shunga koʻra soʻzning semantik tarkibida bir nechta nominativ maʼno boʻlishi mumkin. Hosila maʼno ham tushuncha bilan bogʻlansa nominativ maʼno boʻladi.

Qiyoslang:

Nominativ maʼno.

Koʻz odamning koʻzi
taxtaning koʻzi
buloqning koʻzi
uzukning koʻzi

Figural maʼno.

Koʻz ishning koʻzi
dehqonchilikning koʻzi

Achchiq garimdori -- achchiq gap
Yonmoq (olov yondi) -- yonmoq (alamdan yondi)
Qizarmoq (qizil rangga kirmoq) -- qizarmoq («uyalmoq»)

SINONIMIYA

Til birliklarining birlashtiruvchi maʼnosi asosida guruhlanishiga **sinonimiya** deyiladi. Sinonimiya soʻzi yunoncha boʻlib, synonimon – «birgalikda ismlash» demakdir.

Sinonimiya til birliklarining oʻzaro maʼno umumiylikiga koʻra yuzaga keladi. Sinonimiyada ikki va undan ortiq til birliklarining oʻzaro maʼno munosabati mavjuddir. Lugʻaviy birliklar ham, grammatik birliklar ham sinonimik aloqaga kirisha oladi.

1. Lugʻaviy sinonimiya. Bunda leksik hamda frazeologik birliklarning oʻzaro 3 xil sinonimik munosabatlari nazarda tutiladi.

1. Leksik sinonimiya. Bunda soʻzlarning oʻzaro sinonimik aloqasi kuzatiladi. Masalan: inoq, ahil, qadrdon, totuv, ittifoq, qalin, apoq-chapoq.

2. Frazeologik sinonimiya. Bunda iboralarning oʻzaro sinonimik aloqasi kuzatiladi. Malan: bahri ochildi, dimogʻi chogʻ boʻldi, kayfi chogʻ boʻldi.

3. Leksik – frazeologik sinonimiya. Bunda soʻz bilan iboraning oʻzaro sinonimik aloqasi kuzatiladi. Masalan: yuragi yorildi, oʻtakasi yorildi – qoʻrqdi.

II. Grammatik sinonimiya. Bunda o‘zaro sinonimik munosabatga grammatik birliklar (qo‘shimchalar, so‘z birikmalari, gaplar) kirishadi. Grammatik sinonimiya 2 xil bo‘ladi: 1) **morfologik sinonimiya** – o‘zaro sinonimik munosabatga morfologik birliklar kirishadi. Masalan, qo‘shimchalar sinonimiyasi: *sersoqol* – *soqoldor*, *kelyapman* – *kelayotirman* – *kelmoqdaman*; 2) **sintaktik sinonimiya** – o‘zaro sinonimik munosabatga sintaktik birliklar kirishadi: *ukamga oldim* – *ukam uchun oldim*, *telefonda gaplashdim* – *telefon orqali gaplashdim*.

So‘zlar sinonimiyasi

Talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma‘nosi bir xil bo‘lgan so‘zlarga **sinonimlar** deyiladi. Sinonimlar bir so‘z turkumi doirasida bo‘ladi. Masalan: *sezgir*, *ziyrak*, *tuyg‘un*, *hushyor*, *sergak*, *tiyrak* – sifat; *qobiliyat*, *layoqat*, *iste‘dod*, *talant*, *salohiyat*, *uquv* – ot; *qaynamoq*, *jo‘shmoq*, *yonmoq* – fe‘l.

Bir umumiy (birlashtiruvchi) ma‘nosi bilan o‘zaro bog‘lanuvchi so‘zlar guruhiga **sinonimik qator** deyiladi. Masalan: *nur*, *shu‘la*, *yog‘du*, *ziyo*; *ayb*, *nuqson*, *nuqs*, *qusur*, *illat*. Bu sinonimik qatorlarda *nur* va *ayb* so‘zlari **dominanta** sanaladi.

Sinonimik qatordagi so‘zlar bir-birlaridan qaysidir belgi-xususiyatlariga ko‘ra farqlanib turadi. Sinonimlarning ayni ma‘noni anglatishi, ma‘no umumiylikiga ega bo‘lishi deyilganda, ma‘noda tenglik tushunilmaydi. Hech vaqt so‘zlar ma‘nolariga ko‘ra har jihatdan teng kelmaydi. Shuning uchun ham so‘zlar alohida-alohida leksik birliklar sifatida yashash imkoniyatiga egadirlar.

Sinonim so‘zlar ayni bir birlashtiruvchi ma‘noga ega bo‘lishi bilan birga quyidagi jihatlariga ko‘ra farqlanib turadi: 1) ma‘no qirrasiga ko‘ra, 2) uslubiy jihatiga ko‘ra, 3) nutqiy xoslanishiga ko‘ra. Shunga ko‘ra sinonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1. Ideografik sinonimlar. Bu turdagi sinonimlar o‘zaro ma‘no qirrasiga ko‘ra farqlanadi. Masalan, *aniq*, *ravshan*, *yorqin* so‘zlari bir sinonimik qatorga birlashsa ham, ma‘no qirralariga ko‘ra farqlanadi. Aniq fikr, ravshan fikr, yorqin fikr. Bu misollarda belgi darajasi aniqqa nisbatan ravshanda, ravshanga nisbatan yorqinda kuchlidir.

2. Uslubiy sinonimlar. Bu turdagi sinonimlar o‘zaro uslubiy baho bo‘yoqdorligi jihatidan farqlanadi. Masalan, *gavdali*, *jussali*, *barvasta*, *norg‘ul*, *qomatdor*, *barzangi*. Bo‘yoqdorlik darajasi gavdalida neytral, jussali, barvasta, norg‘ul, qomatdorda ijobiy bo‘yoqqa ega, barzangida salbiy bo‘yoqqa ega.

3. Nutqiy sinonimlar. Bu turdagi sinonimlar o‘zaro nutqiy xoslanish belgisiga ko‘ra farqlanadi. Masalan, *nur* – *umumnutqqa xos*, *yog‘du* – *badiiy nutqqa xos so‘z*; *yana* – *umumnutqqa xos*, *tag‘in* – *so‘zlashuv nutqiga xos*.

4. Kontekstual sinonimlar. Sinonimiya til birliklari orasidagi munosabat asosida tug‘iladi. Leksik qo‘llash asosida sinonimiya hosil bo‘lmaydi. Chunki leksik qo‘llash leksik ma‘no deb qaralmaydi. Leksik ma‘no bilan leksik qo‘llash orasidagi sinonimik munosabat kontekstual sinonimlar deb nomlanadi. Masalan, *adib*, *yozuvchi*, *avtor* sinonimik qatori ma‘lum kontekstda Oybek atoqli otiga kontekstual sinonim bo‘ladi.

5. Absolyut sinonimlar. Har jihatdan bir-biriga teng bo‘lgan sinonimlarga aytiladi. Masalan, *surat-rasm*, *so‘roq* – *savol*, *xabar-darak*, *agitatsiya-tashviqot*, *tema-mavzu*. Bunday sinonimlar leksik **dubletrlar** deb ham yuritiladi.

Sinonimlar tilda ikki asosiy hodisa natijasida paydo bo‘ladi:

1. Tilda yangi so‘zning paydo bo‘lishi natijasida.
2. Tilda mavjud bo‘lgan so‘zning yangi ma‘no kasb etishi natijasida.

1. Tilda yangi so‘zlar ikki yo‘l bilan hosil bo‘ladi: 1) boshqa tillardan yangi so‘z o‘zlashtirish asosida. Masalan, *sevgi* (o‘zbekcha) – *muhabbat* (arabcha), *ot* (o‘zbekcha) – *ism* (arabcha), *manglay* (o‘zbekcha) – *peshona* (tojikcha), *qo‘shin* (o‘zbekcha) – *armiya* (ruscha); 2) tilda bor so‘zlar asosida so‘z yasash orqali hosil bo‘uladi. Masalan, *vazifa* – *topshiriq*, *maosh* – *oylik*.

2. So‘zlarning yangi ma‘no kasb etishi ham sinonimlarni yuzaga keltiradi. Masalan: *o‘rin* – *joy*, *o‘rin* – *lavozim*.

Tilda sinonimlarning ahamiyati katta. Fikrni aniq, maqsadga muvofiq ifodalash uchun xizmat qiladi. Bulardan tashqari, sinonim so‘zlardan juft so‘zlar ham tuziladi: *or-nomus*, *baxt-saodat* kabi.

OMONIMIYA

Til birliklarining ma'nolariga ko'ra har xil bo'lib, talaffuzida hamda yozilishida teng kelib qolishiga **omonimiya** deyiladi. Omonimiya so'zi yunoncha bo'lib, homos – «birdek», «bir xil», onyma – «ism» demakdir.

Omonimiya hodisasi lug'aviy birliklarda ham, grammatik birliklarda ham mavjud. Shunga ko'ra dastlab omonimiya 2 xil bo'ladi:

1. Lug'aviy omonimiya. Bunda leksik hamda frazeologik birliklarning omonimiyasi nazarda tutiladi. Masalan, **to'r I** – tabiiy yoki sun'iy toladan katak-katak ko'zli qilib to'qilgan buyum: to'r parda, ip to'r, pardabop to'r, bedana tutadigan to'r; **to'r II** – poygaktagi joyga nisbatan yuqoridagi joy, hurmatli o'rin : To'yxonada to'r aziz mehmonlar uchun jihozlab qo'yildi – **leksik omonimiya**. **Boshiga ko'tarmoq I** - «qattiq shovqin qilmoq»; **boshiga ko'tarmoq II** – «yuksak darajada hurmat qilmoq» - **frazeologik omonimiya**.

2. Grammatik omonimiya. Bunda grammatik birliklarning omonimiyasi nazarda tutiladi. Masalan, **-ma I** fe'lining bo'lishsiz shaklini yasovchi affiks: *Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'l* (maqol); **-ma II** fe'ldan ot va sifat yasovchi affiks: *Nahorlikka qushlar yana qatqichishdi, tushlik nonushtasi uchun suzma bermoqsi edim* (y. yulom), *yasama pichoqcha, burama qand*.

So'zlar omonimiyasi

Omonim so'zlar bir so'z turkumi doirasida ham, har xil so'z turkumi doirasida ham uchraydi. Masalan: 1. *To'dadan ajralgan to'rga tushar* (maqol). *Mehmonlar to'rga taklif qilindi*; 2. *Bir yil tut ekan kishi yuz yil gavhar teradi* (maqol). *Onangni kaftingda tutsang, singlingni kiftingda tut* (maqol).

Omonimlar bir xil so'z turkumiga tegishli bo'lganda, ular barcha grammatik shakllarida ham omonimik munosabatga kirisha oladilar.

Qiyoslang: o't I (maysa)	--	o't II (olov)
o'tim, o'ting, o'ti;	--	o'tim, o'ting, o'ti;
o'tning, o'tni, o'tga;	--	o'tning, o'tni, o'tga;
o'tlar	--	o'tlar

Omonimlar turli so'z turkumlaridan bo'lganda esa ular asosan o'zak holatida va ayrim grammatik shakllardagina omonimik munosabatda bo'ladi. Qolgan grammatik shakllarda omonimik munosabatga kirishmaydi.

Qiyoslang: soch I (o'zak) –ot	--	soch II (o'zak) –fe'l
soching – II shaxs, egalik,	--	soching – II shaxs,
birlikda	--	tuslovchi, ko'plikda

Omonim so'zlarni omofonlardan va omograflardan farqlash kerak. Ular omonimiyaga yondosh hodisalar sifatida qaraladi.

Ma'nosi va yozilishi har xil bo'lib, aytilishi bir xil bo'lib qolgan so'zlarga **omofonlar** deyiladi. Masalan, *yot (yod) – yot, bop (bob) – bop*.

Ma'nosi va aytilishi har xil, yozilishi bir xil bo'lib qolgan so'zlarga **omograflar** deyiladi. Masalan, *tom – tom (kitobning jildi), tort – tort (taom nomi)*.

Omonimiya hodisasini polisemiya hodidasidan farqlash kerak. Polisemiya termini ma'nolari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'p ma'noli bitta so'zga nisbatan qo'llansa, omonimiya esa ma'nolari bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan, hatto turli so'z turkumlariga tegishli bo'lgan bir qancha so'zlarga nisbatan qo'llanadi.

Qiyoslang:

Bosh 1. Tananing bo'yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi; kalla.

Bosh 2. Aql - hush, miya: Tog'ning ko'rki tosh bilan, odam ko'rki bosh bilan (maqol).

- Bosh**
- Bosh 3.** Boshliq, rahbar: Yaxshi yigit davraning boshi (maqol).
 - Bosh 4.** Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki eng yuqori: Bosh vrach, bosh agronom.
 - Bosh 5.** Eng muhim, asosiy: bosh maqola, bosh masala.
 - Bosh 6.** Eng oldingi, birinchi: bosh bola, bosh kelin.
 - Bosh 7.** Odam, kishi: Oilada o'n bosh edi.
 - Bosh 8.** O'rin, karavot va shu kabilarning yostiq quyiladigan yuqori tomoni: Hoji Kumushning boshiga kelib o'tirdi (A.Qodiriy).
 - Bosh 9.** Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho'qqisi: Shamol bo'lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi (maqol).
 - Bosh 10.** Cho'ziq, davomli, bo'yi narsalarning boshlanish joyi yoki oxiri, etagi: ko'chaning boshi, dalaning boshi.
- Quy I.** -- ot turkumiga oid so'z.
Quy II. -- fe'l turkumiga oid so'z.

Qirq I. -- fe'l turkumiga oid so'z.

Qirq II. -- son turkumiga oid so'z.

Omonimlarning she'riyatimizda tuyuq janrida ifodaviy vosita sifatida ahamiyati katta.

Masalan:

Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,
 Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot.
 Nasihatim yod qilib ol, farzandim,
 Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.
 (Fozil Yo'ldosh o'g'li).

Bog'bon qiz bog'aro ko'rsatdi yuz,
 Elga bergan va'dalarni qildi yuz.
 Bir kulimsib boqdi, hech kim bilmadi,
 Bog'aro bor edi bir-ikki yuz
 (Habibiy).

La'lidin jonimg'a o'tlar yoqilur,
 Qoshi qaddimni jafodin yo qilur.
 Men vafosi va'dasidin shodmen,
 Ul vafo bilmonki qilmas yo qilur

ANTONIMIYA

Til birliklarining o'zaro ma'nolariga ko'ra zid bo'lib kelishiga **antonimiya** deyiladi. Antonimiya so'zi yunoncha anti – «zid», «qarshi», onyma – «ism» demakdir.

Antonimiyaning sinonimiyadan farqi shuki, sinonimiyada ikki va undan ortiq til birliklari munosabatga kirishadi. Antonimiyada esa atigi ikkita til birligi munosabatga kirishadi. Biri ikkinchisiga zid bo'ladi. Ikkisi birgalikda antonimik juftlikni hosil qiladi. Antonimiya lug'aviy birliklarda ham, grammatik birliklarda ham mavjud.

1. Lug'aviy antonimiya. Bunda o'zaro antonimik munosabatga lug'aviy birliklar (so'zlar va iboralar) kirishadi. Lug'aviy antonimiya ham uch xil bo'ladi: **1) leksik antonimiya** – so'zlar zid ma'nolarga ega bo'ladi: *issiq-sovuq, katta-kichik, og'ir-engil*; **2) frazeologik antonimiya** – iboralar zid ma'nolarga ega bo'ladi: *ko'kka ko'tarmoq, erga urmoq*; **3) leksik-frazeologik antonimiya** – so'z bilan ibora zid ma'nolarga ega bo'ladi: *uyatli – yuzi yorug'*.

2. **Grammatik antonimiya.** Bunda o'zaro antonimik munosabatga grammatik birliklar kirishadi. Asosan so'z yasovchilar zidlanishga ega. Masalan, **-li** va **-siz**, **no-**: *o'rinli* – *o'rinsiz*, *noo'rin*; **-li** va **be-**, **-siz**: *baxtli* – *baxtsiz*, *bebaxt*; **ba-** va **be-**: -- *bama'ni* – *bema'ni*. Bunda ham lug'aviy antonimiya yuzaga keladi.

So'zlar antonimiyasi

O'zaro zid munosabatdagi ma'nolarni anglatib kelgan so'zlarga **antonimlar** deyiladi. Antonimlar ham sinonimlar kabi bir turkumga doir so'zlardan hosil bo'ladi. Antonimlar asosan sifat turkumida uchraydi. Boshqa turkumlarda kam uchraydi. Masalan: *og'ir-engil*, *issiq-sovuq*, *katta-kichik*, *erta-kech*, *tez-sekin*, *kelmoq-ketmoq*, *yoz-qish*, *bor-yo'q*. Ba'zan sifat bilan sifatdosh antonimik munosabatga kirishadi. Masalan, *xom-pishgan*.

Antonimlar ma'no jihatidan zid va bir vaqtning o'zida o'zaro bog'liq bo'ladi. Shunga ko'ra oddiy qarama-qarshiliklar ham antonimik munosabatni hosil qilavermaydi, demak antonimiya ma'no jihatidan qarama-qarshilikka, zidlikka va birlikka asoslanadi. Antonimik munosabatdagi zidlik, inkor etish, yangini nomlash orqali bo'ladi. Masalan, *oq-qora* leksemalari biri ikkinchisini anglatgan ma'nosi bilan, yangini nomlash bilan inkor etib turadi.

Antonimlar ifoda planiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega: 1) avvalo ifoda planiga ko'ra antonimlar har xil bo'ladi: *katta-kichik*, *uzoq-yaqin*, *tez-sekin* kabi; 2) bir asosdan ikki zid affikslar yordamida yasalgan bo'ladi: *ongli-ongsiz*, *mevali-mevasiz*; 3) bir so'zning o'zi ma'nolariga ko'ra zidlanishda bo'ladi: *arqonning uchi* birikmasida arqonning boshlanish qismi ham, tugallangan qismi ham ko'zda tutiladi. Buni tilshunoslikda **enantiosemiya** deb yuritiladi.

Leksik qo'llash natijasida **kontekstual antonimiya** hosil bo'ladi. Masalan, *o't (olov)- suv: o'tga ham suvga ham o'zini urishga tayyor. Ot - dod: yaxshidan ot qolar, yomondan – dod.*

Tilda antonimlarning ahamiyati katta. She'riyatimizda, xalq maqollarida antonimlar antiteza hosil qilishda keng qo'llaniladi. Masalan,

Abadiy **firoqni**, hayhot do'stlarim,

Abadiy **visol** deb bildi kelinchak (A.Oripov).

Bu kun men **shoh** erurman tilak tilagil,

Bu kun men **gadoman** tingla, malagim (R.Parfi).

Achchiq o'yin **shirin** turmushni buzar (maqol).

Kattaga salom ber, **Kichikka** – kalom (maqol).

FRAZEOLOGIYA

Tilning lug'at tarkibini tashkil etuvchi birliklardan yana biri iboralardir. **Ibora** ikki va undan ortiq so'zlardan tarkib topgan lug'aviy birlik bo'lib, xuddi so'z kabi lug'aviy ma'noni anglatadi. Masalan, *Xamirdan qil sug'urganday* iborasi «osonlik bilan», «qiyinchiliksiz» ma'nosini, *ko'ngil bermoq* iborasi «sevmok» ma'nosini, *qo'y og'zidan cho'p olmagan* iborasi «yuvosh» ma'nosini bildiradi.

Xuddi so'z kabi yaxlit bir ma'noni anglatadigan bunday til birligi **frazelogik birlik** yoki **frazelogizm** deyiladi.

Ibora – **frazema** frazeologik birlik sifatida **frazelogiya** bo'limida o'rganiladi. Ibora tuzilishiga ko'ra so'z birikmasiga o'xshab ketsa ham nutq birligi sanalgan bunday birliklardan tamoman farq qiladi. U so'z birikmasi kabi har gal nutqning o'zidagina yuzaga kelmaydi. Til birligi sifatida nutqqacha tayyor holda mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra iboralarni tilshunoslikda turg'un so'z birikmasi deb ham yuritiladi. **Masalan**, *katta gapirmoq*, *gapni bir joyga quymoq*, *tirnoq orasidan kir izlamoq*, *tomdan tarasha tushganday*, *aravani quruq olib qochmoq*.

So'z birikmasining tarkibidagi so'zlar o'z leksik ma'no mustaqilligini saqlagan bo'ladi. Iboraning tarkibidagi so'zlar esa o'z leksik ma'nosi bilan qatnashmaydi, ma'nosini yo'qotgan bo'ladi. Ba'zan ibora so'z birikmasi bilan shaklan teng kelib qolishi mumkin. Bunday holatda ibora turg'un birikma sifatida erkin birikma bilan omonimik holatda bo'ladi. Quyidagi gaplar tarkibida

kelgan turg'un va erkin birikmalarni qiyoslang: 1.Qiyiq ro'moli bilan *belini mahkam bog'lab olgan* yigit ishga kirishdi. 2.Ish og'ir. *Belni mahkam bog'lamasangiz*, qiyin bo'ladi (O.Yoqubov). 3.Bola qoqilib yiqildi, u *labini tishlab oldi*. 4.Xadicha xola gapni qo'zgashga qo'zg'adi-yu, lekin o'g'lining avzoyi buzilganini sezib, *labini tishladi* (H.Nazir).

Iboralar ham so'zlar kabi ifoda va ma'no butunligiga ega. So'zning ifodaviy tomonini tovushlar tashkil etsa, iboraning ifoda tomonini esa so'zlar tashkil etadi. **Qiyoslang:** *Farzand – ko'zining oqu qorasi, ulug'lamoq – ko'kka ko'tarmoq*.

Ibora o'ziga xos ma'no tomoniga ham ega. Iboradan anglashiladigan ma'no uning tarkibidagi so'zlardan anglashiladigan ma'nolarning oddiy yig'indisi bo'lmay umumlashma, obrazli, ko'chma ma'no sifatida gavdalanadi. **Masalan**, Yo'qlab kelibsan, boshim osmonga etdi (A.Muxtor). Bu gapdagi *boshi osmonga etmoq* iborasining «xursand bo'lmoq» ma'nosi **bosh, osmon, etmoq** so'zlari anglatadigan ma'nolarning oddiy yig'indisi emas, balki xursandchilik tuyg'usini ifodalashga asoslangan obrazli umumlashma ko'chma ma'nodir. Bu jihatlar iboraning so'z bilan yonma – yon turadigan, unga nisbatan murakkab bo'lgan lug'aviy birlik ekanligini ko'rsatadi.

Lug'aviy birlik bo'lganligi uchun frazeologizmlar xuddi so'zlar kabi gapda bir bo'lak vazifasida keladi. Masalan,

1. *Aravani quruq olib qochish* evi bilan-da, avval burningni artsang-chi ... (S.Abdulla). 2. Elchibek bu xabardan *terisiga sig'may ketdi* (A.Muxtor). 3. *Sirkasi suv ko'tarmas* dadasining bunchalik «olijanoblik» qilishi juda g'ayritabiiy, Azizaning aqliga sig'mas edi (Shuhrat). 4. Hamma narsani *miridan sirigacha qoldirmay* gaplashdik (H.Nazir)Yuqorida keltirilgan gaplardagi frazeologizmlar birinchi gapda ega, ikkinchi gapda kesim, uchinchi gapda aniqllovchi, to'rtinchi gapda hol vazifasida kelgan.

Iboraning turlari

Frazemalar ikki turga bo'lib o'rganiladi: 1) frazeologik butunlik, 2) frazeologik chatishma.

I. Ma'nosi tarkibidagi so'zlarning ma'nolari asosida izohlanib, umumlashgan ko'chma ma'no ifodalaydigan frazemalarga **frazeologik butunliklar** deyiladi. Masalan, 1. Bilib quying. Ish og'ir. *Belni mahkam bog'lamasangiz*, qiyin bo'ladi (O.Yoqubov). 2. Ayol kishiga *qo'l ko'tarish* erkakning ishi emas (R.Fayziy). 3. Bu maydon *yog' tushsa yalagudek* ozoda ... (A.Muxtor). 4. La'lixonning sha'niga bir gap aytdi, hammaning *tepa sochi tikka bo'ldi* (S.Ahmad).

II. Ma'nosi tarkibidagi so'zlarning leksik ma'nolari bilan bog'lanmaydigan, ular asosida izohlanmaydigan frazemalarga **frazeologik chatishmalar** deyiladi. Masalan, 1. Qishki sessiyani yaxshi yakunladik, lekin bu hali – *xamir uchidan patir* (P.Qodirov). 2. Odamlar *qo'ltig'idan tarvuzlari tushib*, qishloqqa qaytishdi (M.Ismoiliy). 3. Butun gavdasi qizlik latofati bilan yashnagan chog'da boyvachcha uni *ko'z tagiga olib qo'ygan edi* (Oybek). 4. Matluba olam-olam shodlik baxsh etgan shu bir parcha qog'ozni olib, *oyog'i olti qo'li etti bo'lib* direktor kabinetiga yugurdi (S.Abdugahhor).

Frazeologizmlarning eng asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Frazemaning tarkibida ikki yoki undan ortiq leksema qatnashgan bo'ldai.
2. Frazema yaxlit bir lug'aviy ma'noni ifodalaydi.
3. Frazemaning tarkibidagi so'zlar o'z leksik ma'nolarini yo'qotgan bo'ldai.
4. Frazema turg'un birikma sifatida erkin birikma bilan faqat omonimik holatda bo'ladi.
5. Frazemani faqat yaxlitligicha almashtirish mumkin.
6. Frazema gapning tarkibida yaxlitligicha bir sintaktik vazifada keladi.
7. Frazemani boshqa tilga so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi, yaxlitligicha tarjima qilinadi.

PARONIM SO'ZLAR

Talaffuzi (tovush qiyofasi) o'zaro yaqin, ammo ma'nolari boshqa-boshqa bo'lgan so'zlar **paronimlar** deb yuritiladi. Paronim yunoncha so'z bo'lib, **para** – «yonidagi», **onyma** – «ism»

demakdir. Masalan, abonent – abonement, diplomat – diplomant, abzal – afzal, xalos («ozod») – xolos («faqat»), tizmoq – chizmoq, tahlil – tahrir, tahlil – tahsil, ma'naviy – ma'noviy.

Paronimlarga talaffuzi o'xshash bo'lib fonetik jihatdan bir-ikki tovushga ko'ra farqlanadigan so'zlar kiritiladi. Lekin tovush qiyofasi bir-ikki tovushga ko'ra farqlanadigan har qanday so'zlar ham paronim hisoblanmaydi. Masalan, tosh-bosh, bel-kel-sel, jon-ton, yur-yut kabi tovush qiyofasi bir-biriga yaqin so'zlarni paronimlarga kiritib bo'lmaydi.

Paronimiyani belgilashda so'zlarning tovush tomonidagi umumiy va farqli jihatlarigagina asoslanib, ularning semantik-grammatik xususiyatlarini e'tibordan soqit qilish to'g'ri bo'lmaydi, chunki shakliy o'xshashlik tushunchasi oppozitsiyadagi so'zlarni turli aspektda va bir necha parametrlar bo'yicha muqoyasa qilishni istisno etmaydi. Shuning uchun paronimiyani o'rganishga: **a) formal; v) semantik; v) funksional aspektda** yondashish lozim. Bu paronimik munosabatni formal-semantik oppozitsiya sifatida baholashni, so'z juftliklarini ham formal, ham semantik jihatdan muqoyasa etishni taqozo etadi¹.

Paronim so'zlar boshqa-boshqa so'zlar bo'lganligi uchun ularning har birida leksik-semantik xususiyatlar mavjud. Bu xususiyatlar ularning biri o'rnida ikkinchisini almashtirib qo'llashga imkon bermaydi. Lekin nutqda paronimlarni birining o'rnida ikkinchisini turli uslubiy maqsadlarda ishlatish mavjud. Natijada paronimlar nutqning go'zalligini, ta'sirchanligini ta'minlovchi muhim stilistik vositaga aylanadi. Bu uning asosiy ahamiyatidir. Masalan,

1. ... sanoatingizga balli! (Sh.Boshbekov).
2. ... hech kimdan sazo chiqmadi. Hamma jim, ... (X.To'xtaboev).
3. Marrino! Avval Fransiya fuqarosi bo'lgan, keyin Italiyaga bir million dollarga *antrakt* tuzgan (H.G'ulom).
4. –Men so'zga chiqqanlar *reklamaga* rioya qilsin demoqchiman (X.To'xtaboev).

O'ZBEK TILI LEKSIKASI TARAQQIYOTI

Har bir tilning lug'at boyligi, leksikasi ikki manba negizida o'sib, takomillashib boradi. *Birinchisi*, tilning o'z taraqqiyot qonunlari asosida. *Ikkinchisi*, boshqa tillardan so'z o'zlashtirish asosida. Shunga ko'ra o'zbek tili lug'at boyligi ikki katta qatlamga bo'lib o'rganiladi: 1) o'z qatlam; 2) o'zlashgan qatlam.

O'z qatlam -- umumturkiy va o'zbekcha so'zlardan va shular asosidagi yasallishlardan, shuningdek, o'zbekcha affiksalar yordamida boshqa til so'zlari asosidagi yasallishlardan tarkib topadi. Masalan, *bosh*, *ko'z*, *qosh*, *til*, *uch*, *kel*, *yosh*, *qush*; *qaznoq*, *o'pqon*, *qalin*, *burun*, *to'ng'iz*; *ayg'oqchi*, *bezak*, *botqoq*, *bog'lam*, *achchiq-chuchuk*, *bola-chaqa*; *boshla*, *oqla*, *ishchi*, *yonilg'i*; *traktorchi*, *jangchi*, *madaniyatli*, *bebosh*, *bilimdon* kabi.

O'zlashgan qatlam – o'zbek tiliga qardosh bo'lmagan tillardan turli davrlarda o'zlashgan so'zlardan tarkib topadi. Tarixda fors-tojik, arab tillaridan ko'plab so'zlar o'zlashtirilgan. Keyingi davrlarda rus tilidan so'z o'zlashtirish kuchli bo'lgan.

Tojik tilidan o'zlashgan so'zlar o'zbek tilining o'z so'zlari qatorida turmush uchun zarur tushunchalarni anglatadi. Masalan, *dastro* 'mol, *dasturxon*, *kaft*, *kift*, *nay*, *dutor*, *duradgor*, *paxtakor*, *serhosil*, *bulbul*, *xo'roz*, *ohu*, *pashsha*, *bel*, *aft*, *diydor*, *anjir*, *anor*, *daraxt*, *jo'xori*, *sabzavot*, *juvoz*, *kulol*, *yog'*, *go'sht*, *osh*, *non*, *javob*, *xo'randa*, *kamina*, *atlas*, *chopon*, *xona*, *panjara*, *anjom*, *kosa*, *chirog'*, *bemor*, *betob*, *yor*, *nevara*, *do'st*, *oshno*, *ohista*, *tez*, *bahor*, *navro'z*, *zamin*, *falak*, *ombor*, *saroy*, *ohang*, *kuy*, *donish*, *dono*, *arzon*, *baho*, *shahzoda*, *shoh*, *jang*, *sardor*, *xudo*, *pir*, *mehmon*, *mezbon*, *baland*, *past*, *ovoz*, *gap* va boshqalar.

Hozirgi o'zbek tilida tojikcha so'zlar bilan birga ularning o'zbekcha sinonimlari ham teng qo'llanib kelinmoqda. Masalan, *buloq*(o'zb.) – *chashma*(toj.), *yaproq*(o'zb.) – *barg*(toj.), *butoq*(o'zb.) – *shox*(toj.), *manglay*(o'zb.) – *peshona*(toj.), *oltin*(o'zb.) – *tilla*(toj.), *quyosh*(o'zb.) – *oftob*(toj.) kabi.

¹ Јаранг: И.Тошалиев. Ёзбек тилида паронимлар ва уларнинг стилистик илланиши. Ёзбек тили стилистикасидан тадиіотлар.Илмий ишлар ттплами. Т., 1987 йил.

Tojik tilidan ot turkumiga oid soʻzlardan tashqari, sifat va ravish turkumiga oid soʻzlar ham oʻzlashgan: *astoydil, ozoda, otashin, baland, jangovar, dono, kamtar, puxta, shirin* kabi. Tojik tilidan faqat soʻzlar emas *hech, chunki, yoki, garchi* kabi bogʻlovchi va yuklamalar; *ba-, be-, bo-, no-, ham-, -kash, -parvar, ser-, -xoʻr, -xush* kabi qoʻshimchalar ham oʻzlashgan: *badavlat, bechiqim, barkamol, boadab, nohaq, hamfikir, mehnatkash, insonparvar, serunum, oshxoʻr, xushxabar* kabi. Tojikcha oʻzlashgan soʻzlar oxirida **sht, st, xt, ft, nd** kabi undoshlar qator ishlatiladi: *goʻsht, gʻisht, doʻst, rost, shikast, past, kaft, daraxt* kabi.

Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar. Arabcha oʻzlashmalar ham asosan ot va sifat turkumiga oid soʻzlardir. Masalan, **Ot turkumiga oid soʻzlar** – *davlat, vazir, ilm, taʼlimot, nazariya, asar, gʻazal, shoir, adib, masal, rasm, madaniyat, meʼmor, tijorat, sanoat, askar, gʻalaba, muallif, xabar, taʼlim, harf, kitob, dars, asbob, tarjimon, olloh, arvoq, qibla, inson, odam, oila, ayol, avlod, marosim, tavallud, asab, qalb, aʼzo, shifo, tabib, vatan, imorat, mahalla, havo, nur, asr, saraton, vaqt, zamon, janub, sharq, dunyo, maymun, rayhon, raʼno, halvo, qand, marjon, sadaf, soat, sandiq, gulf, sado, jumla, nutq, suhbat, talaffuz, ariza, imzo, va boshqalar.* **Sifat turkumiga oid soʻzlar** – *azamat, ajoyib, odil, afzal, zolim, takabbur, ahmoq, baxil, johil, munis, nodir, mohir, muloyim, munosib, sof, halol, mudhish, makkor, magʻrur, zaʼfar, zaʼfaron, zilol va boshqalar.* **Abstarkt tushuncha nomlari** – *muammo, muborak, adolat, farosat, aql, fikr, dalil, mazmun, xabar, ilhom, insof, vasiyat, sadoqat, istiqbol, ishq, mavhum, murod, murakkab, mushtarak, nomus, saodat, taajjub, tasavvur, fazilat, farogʻat, fahm, xotima va boshqalar.* **Ravish turkumiga oid soʻzlar** – *avval, doim, doimo, aslo, axir, zarurat, ittifoqo va boshqalar.* **Bogʻlovchilar** – *lekin, ammo, va, balki, biroq, hatto va boshqalar.* **Modal soʻzlar** – *albatta, haqiqatan, faqat, ehtimol, balki va boshqalar.*

Hozirgi oʻzbek tilida arabcha **-iy** yoki **-viy** yordamida yasalgan – *abadiy, amaliy, oddiy, maʼnaviy* kabi sifatlar arabcha **-an** qoʻshimchasi qoʻshilib yasalgan *asosan, baʼzan, masalan, nisbatan, qisman, shaxsan, umuman* kabi ravishlar uchraydi.

Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar oʻziga xos fonetik belgilarga ega: **1)** arabcha oʻzlashmalarda ikki unli yonma-yon kela oladi – *saodat, maorif, matbaa, mutolaa, oila, doir, rais* kabi; **2)** oʻzlashgan soʻzlarda choʻziq unli qoʻllanadi, yozuvda choʻziq unli soʻng tutuq (‘) belgisi qoʻllanadi: *raʼno, maʼno, taʼna, eʼlon, daʼvo, taʼlim* kabi; **3)** oʻzlashma soʻzlarda baʼzan boʻgʻinlar yoki tovushlar bir-biridan tutuq talaffuz qilinadi. Yozuvda tutuq (‘) belgisi yordamida ajratiladi: *jurʼat, surʼat, bidʼat, qalʼa, sanʼat* kabi.

Rus tili orqali oʻzlashgan soʻzlar bir qancha fonetik hamda morfologik belgilarga ega. **Fonetik belgilari:** **1)** urgʻuli boʻgʻinlarda **o** unlisi oʻzbek tilidagiga qaraganda choʻziqroq talaffuz qilinadi: *opera, balkon, orden, aeroport* kabi; **2)** **i** va **u** unilari oʻzlashma soʻzlarda choʻziqroq talaffuz qilinadi: *turbina, lirika, klub, tushʼ* kabi; **3)** soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida undosh tovushlar qatorasiga kela oladi: *spravka, traktor, strelka, trest, bank, kilovatt* kabi; **4)** unli tovushlar qatorasiga kela oladi: *diagramma, biologiya, geometriya* kabi.

Morfologik belgilari: **1)** rus tili orqali oʻzlashgan soʻzlarda **anti-, a-, de-, in-, inter-, re-** kabi prefikslar ishlatiladi: *amorf, deduksiya, induksiya, regress* kabi; **2)** **-ist, -izm, -atsiya, -fikatsiya, -ar, -ant, -ent, -yor, -or, -it, -log** kabi suffikslar qoʻllanadi: *jurnalist, lirizm, agitatsiya, yarovizatsiya, klassifikatsiya, inspektor, direktor, aspirant, opponent, grimyor, shaxtyor, revizor, metiorit, bronxit, filolog, nevrolog* kabi; **3)** rus tilidan oʻzlashgan soʻzlar tarkibida qoʻllangan prefiks va suffikslar oʻzbekcha, tojikcha va arabcha soʻzlarga deyarli qoʻshilmaydi. *Ultratovush, mikroiklim, mikrooʻgʻit, ultrabinafsha* kabi bir necha soʻz bundan mustasno.

HOZIRGI OʻZBEK TILINING LEKSIK TARKIBI

Hozirgi oʻzbek tilining leksikasini asosan umumxalq ishlatadigan soʻzlar tashkil etadi. Bu qatlam hammaga tushunarli bilan boshqa leksik qatlamlardan ajralib turadi. Masalan, *non, suv, kitob, bola, yer, osmon, vatan, daryo, sen, biz, oʻqimoq, yashamoq, bir, ikki, yuz, ming, tez, sekin* va boshqalar.

DIALEKTIZM

Ma'lum hududda, territoriyada yashovchilar nutqidagina qo'llanadigan so'zlarga, til hodisalariga **dialektizm** deyiladi. Dialektizm yunoncha so'z bo'lib *dialektos* – «tilning mahalliy ko'rinishi» demakdir. Dialektizm faqat og'zaki nutqqa xos hodisadir. Uning *leksik dialektizm*, *fonetik dialektizm*, *grammatik dialektizm* kabi turlari mavjud. **Leksik dialektizmlar** biror dialekttagina xos bo'lgan so'zlardir. Masalan, *Mejana (Xorazm)* – *danak (adabiy shakli)*, *gashir (Xorazm)* – *sabzi (adabiy shakli)*, *g'o'z (Xorazm)* – *yong'oq (adabiy shakli)*, *dasqar (Xorazm)* – *chumchuq (adabiy shakli)*, *juvona (Buxoro)* – *novvos (adabiy shakli)*, *qayir (Xorazm)* – *bo'z yer (adabiy shakli)*, *chel (Xorazm)* – *marza (adabiy shakli)*, *barak (Buxoro)* – *chuchvara (adabiy shakli)*, *birinjoba (Buxoro)* – *mastava (adabiy shakli)*, *barakgirak (Samarqand)* – *chovli (adabiy shakli)*, *vasqarcha (Qashqadaryo)* – *nimcha (adabiy shakli)*. Bu so'zlarni **dialektizm-leksema** deb ham yuritiladi.

Tilda dilektizm so'zlardan tashqari, **ma'no dialektizmlar** ham uchraydi. Ba'zi so'zlar adabiy tilda ham dialektda ham qo'llanadi. Lekin adabiy tilda boshqa ma'noda, dialektda boshqa ma'noda ishlatiladi. Masalan, *pashsha* - adabiy tilda «kunduzi uchadigan katta, qora hashorat», shevada kechasi uchadigan, kichkina chaqadigan hashorat, *chivin* – adabiy tilda kechasi uchadigan kichkina chaqadigan hashorat, shevada – kunduzi uchadigan, katta, qora hashorat. Xuddi shu holatni **lagan, tovoq, so'ri** so'zlari misolida ham ko'rish mumkin. Bu holatni **dialektizm-semema** deb yuritiladi.

Fonetik dialektizmlar deb, tovushlarning shevaga xos talaffuziga aytiladi. Masalan, adabiy tildagi *y* tovushining o'rnida shevada *j* ishlatiladi: *yur-jur*, *yo'q-jo'q*, *yo'l-jo'l* kabi.

Grammatik dialektizmlar deb, shevaga xos grammatik shakllarga aytiladi. Masalan, -yap(ti) – adabiy til shakli, -vot(ti), -op(ti), -ut(ti) – shevaga xos shakllar.

KASB-HUNAR LEKSIKASI

Ma'lum fan, soha, kasb-hunar kishilari nutqida qo'llanadigan so'zlarga **kasb-hunar leksikasi** deyiladi. Masalan, *kultivator*, *kultivatsiya (dehqonchilikka oid)*, *vodorod*, *angidrid (ximiyaga oid)*, *minus*, *kvadrat (matematikaga oid)*, *qofiya*, *ritm (adabiyotshunoslikka oid)*, *angob*, *do'g'ov (kulolchilikka oid)*, *kaj*, *jo'sha (suvoqchilikka oid)*.

Kasb-hunarga doir leksika asosan shu soha terminlaridan tarkib topgan bo'ladi. Buni **terminologik leksika** deb ham yuritiladi. Terminologik leksikaning **determinlashishi** deyilganda, termin so'zning adabiy tilga to'la o'zlashishi tushuniladi. Masalan, *radio*, *televizor*, *yarmarka*, *kilogramm*. Hozirda bu so'zlar terminlikdan chiqib keng iste'molda qo'llanuvchi so'zlarga aylangan.

ISTORIZM

Eskirgan narsa va hodisalarning eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan, tarixiy nomlariga **istorizm** yoki **tarixiy so'zlar** deyiladi. Istorizm yunoncha so'z bo'lib, *historia* – «tekshirish», «tadqiqot» demakdir. Masalan, *qul*, *cho'ri*, *quloq*, *batrak*, *noib*, *parvonachi*, *sadr*, *jarchi*, *jallod* kabi.

O'zbek tili leksikasida istorizmlarning juda ko'p guruhlari mavjud. Masalan, 1) **kasb-hunar, mansab, amal, unvon nomlari**: *sulton*, *xon*, *qul*, *darvesh*, *amin*, *zakotchi*, *jallod*, *farrosh*, *chorakor* va boshqalar; 2) **maktab, maorifga oid tushunchalarning hamda ba'zi hujjatlarning nomlari**: *mulla*, *xalfa*, *abjad*, *haftiyak*, *vasiqa*, *vaqf*, *mahzar* va boshqa; 3) **harbiy tushunchalarning nomlari**: *shamshir*, *sovut*, *sadoq (o'qdon)*, *sarboz*, *navkar* va boshqa; 4) **ozuq-ovqat nomlari**: *ko'mach*, *zog'ora*, *yorma*, *boda (may)*, *tutmoch (xamir osh turi)* va boshqa; 5) **o'lov va pul birliklarining nomlari**: *botmon*, *qadoq*, *chorak*, *tanob*, *chaqirim*, *pud*, *misqol*, *arjin* va boshqa; 6) **etnonimlar**: *barlos*, *qipchoq*, *o'g'uz*, *jaloyir*, *qarluq*, *chigil*, *yag'mo*, *arlot*, *nayman*, *ming*, *yuz* va boshqa.

Istorizmlar, asosan, so'z va uning ma'nosi eskirishidan tug'iladi. Bu to'liq ma'nodagi istorizm hisoblanadi va **leksik istorizm** deb nomlanadi. Ba'zan so'z faqat ma'nosiga ko'ra eskirishi mumkin. Bunda so'z yangi davrda yangi ma'noda qo'llanaveradi. Buni **semantik istorizm** deb yuritiladi. Masalan, *boy* – «feodal sinf vakili» (*eski ma'no*, *istorizm*), *boy* – «badavlat», «layoqatli», «serob», «mo'l» (*yangi ma'no*).

ARXAIZM

Hozirda mavjud narsa-hodisalarning eskirib qolgan nomlari **arxaizmlar** deyiladi. Arxaizm yunoncha soʻz boʻlib *archaios* – «qadimgi» demakdir. Masalan, *ulus (xalq)*, *lang (choʻloq)*, *oʻmiz (koʻkrak)*, *riyoziyot (matematika)*, *musallas (uchburchak)*.

Tilda narsa va hodisalarning yangi va eski nomlari sinonimik qatorni hosil qiladi.

Eskilik boʻyogʻi bor til birliklari sifatida arxaizmlar oz miqdorda grammatikada ham uchraydi. Masalan, 1. *Puxta oʻyladingmu? Keyin pushaymon chekmaysanmu?* (O.Yoqubov). 2. — *Qani ortimdan yur, senga aytadurgan yana bir soʻzim bor!* (O.Yoqubov)

Leksik arxaizmlarda **arxaizm-leksema** va **arxaizm-semema** farqlanadi. Arxaizm leksemada soʻz arxaizm boʻladi. Masalan, *handasa (geometriya)*, *hikmat (fizika)*, *choparxona (pochtaxona)* kabi.

Arxaizm-sememada soʻz emas, balki maʼnolaridan biri arxaizm boʻladi. Masalan, **afandi** soʻzining «oʻqituvchi» maʼnosi, **tikmoq** soʻzining «ekmoq» maʼnosi arxaizm.

Soʻzlar baʼzi fonetik shakllarida ham arxaizm boʻlishi mumkin. Shunga koʻra quyidagi soʻzlarning avvalgi fonetik shakllari zamonaviy shakllarga nisbatan arxaizm hisoblanadi. **Qiyoslang:** *luzum-lozim*, *luzumsiz-lozimmas*, *ejod-ijod*, *ichinda-ichida*, *oʻldi-boʻldi*, *oʻlmas-boʻlmas*, *ivaz-evaz*, *zihn-zehn*.

Arxaizmlar nutqda maʼlum maqsadga koʻra qoʻllanadi. Ayniqsa, badiiy nutqda arxaizmlarning qoʻllanilishi muayyan uslubiy ahamiyatga koʻra amalga oshiriladi. Masalan,

Sarob girdoblari orqada qoldi,

Tole qopqasini qoqdim asabiy (M.Qoʻshmoqov).

Zamon shiddatini qilolmay hisob,

Yer chizib turibdi yosh bir *munajjim* (A.Oripov).

Misralardagi *qopqa (eshik)*, *munajjim (astronom)* arxaizmlari badiiylikni oshirish maqsadiga koʻra qoʻllangan.

NEOLOGIZM

Tilda baʼzi soʻzlarning eskirishi natijasida isteʼmoldan chiqishi qonuniy holat boʻlgani kabi, yangi soʻzning yuzaga kelishi ham tabiiydir. Yangilik boʻyogʻi bor boʻlgan til birligiga **neologizm** deyiladi. Neologizm yunoncha *neos* – «yangi» demakdir. Masalan, *monitoring*, *menejer*, *menejment*.

Tilda 2 xil holatda neologizmlar yuzaga keladi: **1.Yangi voqelikning nomi sifatida yuzaga keladi.** Bu oʻzlashma soʻzning dastlabki qoʻllanish davriga toʻgʻri keladi. Masalan: *kompyuter*, *marketing*, *investitsiya*. **2.Avvalda nomlangan voqelikning yangi nomi sifatida yuzaga keladi:** Masalan, *jamoat xoʻjaligi (kolxoz oʻrnida)*, *tuman (rayon oʻrnida)*, *viloyat (oblast oʻrnida)*.

Til birliklarining yangilik boʻyogʻiga egaligi nisbiy holatdir. Soʻz har doim neologizm boʻlib turavermaydi. U keng isteʼmolga oʻtishi bilan yangilik boʻyogʻini yoʻqotib, odatdagi soʻzlarga aylanadi. Shunga koʻra, *ekskavator*, *televizor*, *kosmonavt* kabi soʻzlar oʻzbek tiliga yaqin vaqtlarda oʻzlashgan boʻlsa ham yangilik boʻyogʻini yoʻqotib, keng isteʼmolga oʻtgan soʻzlar hisoblanadi.

Jargon va argolar – juda tor doiradagi ijtimoiy guruh va toʻdalar nutqidagina boshqalardan ajralib oʻz maqsadlari yoʻlida tuzilgan, qoʻllanadigan soʻzlar va iboralar. Masalan, *danap* – *ayol oʻyinchi (otarchilar nutqida)*, *xashpakchi* – *dorachi (otarchilar nutqida)*, *atanda*, *shuxer qoch (bezorilar nutqida)*, *novcha* - *aroq (ichuvchilar nutqida)*.

Vulgarizm – adabiy tilga xos boʻlmagan, uyatli, haqorat soʻz va iboralar. Vulgarizm soʻzi lotincha *vulgaris* – «qoʻpol», «sodda» demakdir. Masalan, 1.—*Voy bachchagʻar-ey, tim urdingmi, buni qayoqdan olding? Ha, mayli kira qol, - dedi kal Asra (Gʻ.Gʻulom)*. 2 .*Oʻgʻri dumini xoda qilib qochdi.*

Vulgarizmlar tilda juda kam ishlatiladi, chunki ularni ishlatish odabsizlik hisoblanadi.

LEKSIKOGRAFIYA

Tilshunoslikning lugʻat tuzish va lugʻatchilik ishi bilan shugʻullanuvchi sohasiga **leksikografiya** deyiladi. Tildagi soʻzlarning, iboralarning, maqol-matallarning, turli atamalarining maʼlum maqsadlarda tartibga olingan, kitob shaklidagi toʻplamiga **lugʻat** deyiladi. Lugʻatlar turli maqsadlarga koʻra tuziladi. Maqsadga koʻra lugʻatlar dastlab ikki turga boʻlinadi: 1) ensiklopedik (qomusiy) lugʻatlar, 2) lingvistik (lisoniy) lugʻatlar. Har ikki lugʻat turida ham lugʻat maqolalari, soʻzligi qatʼiy alifbo tartibida joylashtirilgan boʻladi. Bu lugʻat turlari oʻz maqsadiga koʻra, maqolalarining tuzilishiga koʻra, yozilish mundarijasiga koʻra farqlanadi.

Ensiklopedik lugʻatlarda soʻzlarning lugʻaviy maʼnolari berilmaydi. Ular nom, atama sifatida narsa-predmetlar, joylar, shaharlar, daryolar, togʻlar, shaxslar va boshqa turli voqea-hodisalar haqida maʼlumot beradi. Shunga koʻra ensiklopedik lugʻatlarning soʻzligi faqat ot soʻz turkumiga doir boʻladi. Buni «Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi»dan olingan quyidagi misollarda koʻrishimiz mumkin:

Asr (arab. – davr, vaqt) – 1) yuz taqvim yili (kalendar yil)ga teng vaqt oraligʻi; mas., 20-a. 1901 y. 1 yanv.dan 2000 y. 31 dek.gacha davrni oʻz ichiga oladi; yuz tropik yil; 36524, 2199 oʻrtacha Quyosh sutkasiga teng; 2) geologik davrning bir qismini oʻz ichiga olgan vaqt. A. ichida bir yarusning barcha togʻ jinslari paydo boʻladi. Geoxronologiya jadvalida A. eng kichik qism (vaqt) hisoblanib, bir A. bir yarusga toʻgʻri keladi; 3) kun (Quyosh) botishi chogʻidan 1-2 soatga oldingi payt va shu paytda oʻqiladigan namoz. A. namozining muddati – kun botishidan 2 soat ilgari to kun botgungachadir (yana q. Namoz).

Barxan (turkiycha) – Qumli choʻl va chala choʻllardagi relyefning koʻchma qum shakllari. Shamol yoʻnalishiga koʻndalang boʻladi. B. yiliga oʻrta hisobda bir necha sm dan yuzlab m gacha koʻchadi. Qizilqum va Qoraqum choʻllarining baʼzi joylarida qattiq shamol vaqtida yangi B.lar paydo boʻladi yoki eskilari joyini oʻzgartiradi. B.lar tepadan qaraganda koʻpincha yoy, yarim oy shaklida boʻladi. Shamolga roʻpara yon bagʻirlari qiya (5-14), shamolga teskari yonbagʻirlari tik (30gacha) boʻlishi mumkin. B. uchlari shamol kuchiga, qumning namligi, tarkibiga qarab uzun yoki qisqa boʻladi. B. bal. 0,7 m dan 20 m gacha, hatto murakkab shakllari 200 – 300 m va undan ham baland boʻladi. Shamol harakatiga qarab B.ning toʻplanishi turli shakllar oladi: barxan tepalari, barxan zanjirlari, barxan piramidalar va h.k. Qum kam boʻlgan qattiq yerlarda, koʻpincha taqirlarda yakka-yakka B.lar uchraydi. Tutash qumlarda murakkab B. tizmalari vujudga keladi. B. tizmalari Amudaryo sohillarida, Sandiqli, Kanpirak, Qoraqum choʻllarida, shuningdek Markaziy Fargʻonadagi Yozyovon choʻlida uchraydi. B.lar nisbatan yaxshi nam toʻplaydi va ihota qilinadigan boʻlsa, daraxtzor boʻlib qolishi mumkin. Avvallari Buxoro, Qorakoʻl vohalarining shim. qismidagi bir qancha unumdor yerlar, qishloqlar koʻchma qum ostida qolib ketar edi, endilikda saksovul va b. oʻsimliklar ekilib, uz. 125 km, eni 3-4 km daraxtzorlar barpo qilindi va qum koʻchishi toʻxtatildi. Yana q. *Eol relef shakllari*.

Bahor, koʻklam – 1) yil fasli, mavsum. Yerning shim. Yarim sharida bahorgi kecha-kunduz tengligi (20 yoki 21 mart)dan yozgi quyosh turgʻunligigacha, yaʼni kunduz eng uzun, kechasi eng qisqa boʻlgan kungacha (21 yoki 22 iyungacha) davom etadi. Shartli ravishda mart, aprel va may oylarini B. deb atash qabul qilingan. Yerning Jan. Yarim sharida bu vaqtda kuz fasli boʻladi. B. qishdan yozga oʻtish mavsumi hisoblanadi. B. kelishi b-n kunlar tez isiy boshlaydi, daraxtlar barg yozadi, maysalar koʻkaradi, qushlar uchib kela boshlaydi va h.k. Bular turli joylarda har xil paytlarda roʻy beradi Qutb kengliklarida B. qisqa boʻladi, tropiklarda sezilmay oʻtib ketadi(q. Yil fasllari); 2) qad. ogʻirlik oʻlchov birligi; musulmon davlatlarida qoʻllanilgan. Qiymati ishlatilish joyi davriga qarab har xil boʻlgan: a) vazni 229 kg ga teng boʻlgan kichkina va vazni 422 kg ga teng boʻlgan katta B.larga boʻlinadi. B.ning 207,4 kg li turi ham bor; b) Makkada 1 B. 183, 7 kg ga teng boʻlgan (16-a).

Lingvistik lugʻatlarda lugʻaviy birliklarning maʼnolari, grammatik, uslubiy belgilari haqida maʼlumot beriladi. Bunday lugʻatlarning soʻzligi barcha mustaqil va yordamchi soʻzlardan, modal, undov va taqlidiy soʻzlardan tartib topadi.

Qiyoslang: Oʻzbek tilining izohli lugʻatidan namunalar:

Bahor (f-t) 1.Toʻrt faslning birinchisi, qishdan keyingi, yozdan oldingi fasl; koʻklam. *Erta bahor. Bahor quyoshi. Bahor shamoli.* – *U (Gulnor) bukun shod, bahor uning nashʼasiga nashʼa, goʻzalligiga goʻzallik qoʻshgan.* Oybek.

2. Koʻchma. Har narsaning, masalan, umrning, hayotning gulgun, yashnagan chogʻlari va shunday chogʻlar ramzi.

Bu hayotning xazoni yo‘q, mangu bahor,

Bu bahor-la topdi nasl shon, e‘tibor. G‘ayratiiy.

Dunyoda tuganmas, o‘zgarmas narsa yo‘q, shuning uchun Hojixonning fasli bahori ham, husni-malohati ham, kuch-u quvvati ham tugalishga qarab yuz tutdi. M.Ismoiliiy.

Yonmoq 1. O‘t olmoq; o‘tda kuymoq. *To‘qayga o‘t tushsa, ho‘l-u quruq baravar yonadi.* Maqol. Qalovini topsa, qor yonar. Maqol. *-Quruq o‘tin bir zumda lovullab yonib ketdi.* M.Ismoiliiy, Farg‘ona t.o. **Yolqinlanib**, nur berib turmoq. Saroyning to‘rida boshqalarga qaraganda ko‘rkamroq, bir hujra... bu hujrada sham yonadi. A.Qodiriy, O‘tgan kunlar. Ko‘rinardi uzoqdan yonib bir chiroq. G‘ayratiiy. Nur sochmoq. Ko‘kda daraxtlar ustida g‘uj-g‘uj yulduzlar yonadi. Oybek, Qutlug‘ qon. Archa turar o‘rtada yonib, Oqmoqdadir haryon shu‘la-nur. G‘ayratiiy.

2. Nurda tovlanmoq, nur qaytarmoq. *Sham nurida tovlanar, yonar, Bir chekkada turgan mis chilim.* E.Rahim. *Qorda yulduzchalar yonar edi.* Oybek, O.v.shabadalar.

3. Ortiq darajada issig‘i, harorati oshgandek sezmoq, qizimoq. *-Uh ... badanim yonib boradi ... – dedi Gulnor.* A.Muxtor, Opa-singillar. *U yonog‘ini onasining yonib turgan o‘tli yonog‘iga surtib, siniq tovush bilan pichirladi.* M.Ismoiliiy, Farg‘ona t.o.

4. ko‘chma Qayg‘urmoq, kuymoq; achinmoq. *Vali aka G‘ulomjonning yonib kuylaganiga, ko‘zlarining g‘o‘zalar ichida nigoron bo‘zlashiga hayron bo‘ladi.* M.Ismoiliiy, Farg‘ona t.o. /Muhabbat/ *Sendan yashiradigan sirim yo‘q! Ilgarilari bunday emas edi... Ko‘rmasam yuragim yonadi, ko‘zi ko‘zimga tushsa, a‘zoyi badanimga qaltiroq kiradi.* N.Safarov, Hayot maktabi. *Qiz nima o‘ylaydi, uning qalbi ham ishq alangasida yonadimi, yo‘qmi?* Oybek, Qutlug‘ qon.

5. ko‘chma Qizishib, asabiylashib ketmoq, tutoqmoq; alangalamoq. *Ismoiljon bir nima desam, lov etib yonib ketadigan turqi bor.* S.Abdugahhor, Sanamay sakkiz dema. *Siz onamdan xafa bo‘lmang, azizim, uning odatini bilasiz-ku, bir yonib, bir o‘chaveradi.* S.Anorboev, Oqsoy.

6. Alangalamoq, o‘t olmoq. *Beg‘ubor tong kabi qalbingda Vatan ishq, xalq mehri yonar.* G‘ayratiiy. *Hozir Xalilovning nafrati yonib turibdi.* I.Rahim, Ixlos.

7. ko‘chma Oshiqmoq, sabrsizlik bilan kutmoq. *Navoiy Hirotga kirishi bilan, uning maxsus farmon olib kelganligi butun shaharga yashindek tarqaldi. Hamma uni tezroq eshitish orzusi bilan yondi.* Oybek, Navoiy.

Lov tasv. s. Kuchli alanga hamda shu alangadan chiqayotgan tovushni bildiradi. **Lov etib** 1)birdan alanga olib. Lov etib yonmoq; 2)ko‘chma birdan qizishib, qizarib. *Sherbek ko‘zlarida faqat qalb bilangina his etish mumkin bo‘lgan allaqanday ehtiros, hayajon bor ekanini payqadi-yu, yuzlari lov (etib) yondi.* S.Anorboev, Oqsoy.

Lingvistik (lisoniy) lug‘atlarning asosiy maqsadi so‘zlarning va iboralarning semantik mazmunini tavsif qilishdir. Shuningdek, lingvistik lug‘atlar so‘zlarning imlosi, talaffuzi, xalq maqollari, xullas,til birliklariga oid hodisalar haqida ma‘lumot beradi. Tuzilish maqsadiga ko‘ra lingvistik lug‘atlar dastlab umumiy va maxsus lug‘at turlariga bo‘linadi.

Umumiy lug‘atlar qaysi maqsadni kuzatishidan qat‘iy nazar tilning barcha qatlamiga oid leksikani qamrab oladi. Bunga «Ruscha-o‘zbekcha lugat», «O‘zbek tilining izohli lug‘ati», «Imlo lugati» singari lug‘at turlari kiradi.

Xususi (maxsus) lug‘atlar tilning barcha qatlamiga oid leksikani qamrab olmaydi. Ma‘lum bir qatlamga, sohaga oid leksikani chegaralab aks ettiradi. Bunga biror sohaning terminlari berilgan terminologik lugatlar, dialektal qatlamga oid dialektologik lug‘at, maxsus leksik qatamlarni aks ettiradigan sinonimlar lug‘ati, omonimlar lug‘ati, antonimlar lug‘ati, tildagi iboralarni qamrab oladigan frazeologik lugat va boshqa shu kabi lug‘atlar kiradi.

MORFEMIKA

Soʻzning morfemik tarkibi

Morfemika grammatikaning alohida bir boʻlimi boʻlib, soʻzlarning morfemik tarkibini, undagi morfemalarning oʻzaro munosabatini, turlarini oʻrganadi.

Morfema – soʻzning ifoda qilinishi jihatidan tovushdan keyin turadigan semantik–morfologik birlik boʻlib, soʻzning eng kichik maʼnoli qismidir. Morfema soʻzning qayta boʻlinmaydigan eng kichik maʼnoli qismi sifatida leksik maʼnoni ham, grammatik maʼnoni ham anglatadi. Masalan, *Mehnatkashlarimizning* soʻzi **mehnat-**, **-kash**, **-lar**, **-imiz**, **-ning** qismlaridan tarkib topgan. Bu qismlarning har biri shu tarkibda oʻziga hos maʼlum maʼnosida qatnashgan.

Leksik maʼno anglatish yoki anglatmasligiga koʻra morfemalar 2 turga boʻlinadi: 1. Oʻzak morfema. 2. Affiksial morfema.

Masalan, *uzumzor*, *mevali*, *bogʻbon*, *ishchi*, *ishla*, *ishdan*, *borgan*, *bordi*, *bolalar* soʻzlarining **uzum**, **meva**, **bogʻ**, **ish**, **bor**, **bola** qismlari oʻzak morfemalar, **-zor**, **-li**, **-bon**, **-chi**, **-la**, **-dan**, **-gan**, **-di**, **-lar** qismlari affiksial morfema hisoblanadi.

Soʻz morfemalarini aniqlash uchun ularning hozirgi tilimizda xoh leksik, xoh grammatik maʼno anglatma olishi hisobga olinadi. Ajratilmoqchi boʻlgan qism hozirgi tilda maʼno anglatmasa, boshqa soʻzlar tarkibida ham kela olmasa, uni morfema deb boʻlmaydi. Shunga koʻra, maʼnoli qismlarning chegarasini turli soʻz tarkiblarini qiyoslash asosida aniqlanadi. Masalan, *ishchilar* soʻzining *ish+chi+lar* kabi morfemalarga ajratishga asos shuki, oʻzak deb olingan **ish** soʻzi oʻz maʼnosida qatnashgan, keyingi soʻzning yasaliishi uchun asos boʻlib turibdi, turli soʻzlar tarkibida kela oladi: *ishga*, *ishchan*, *ishli*, *ishsiz*, *ishla* kabi; **-chi**, affiksial morfema boʻlib boshqa soʻzlar tarkibida ham *gulchi*, *xizmatchi*, *traktorch* kabi shaxs oti yasab kela oladi; **-lar**, ham morfema sifatida turli soʻzlar tarkibida koʻplik maʼnosini ifodalab kela oladi: *kitoblar*, *bolalar*, *binolar* kabi.

Oʻzbek tilida morfemalar oʻzakka ketma-ket, biri orqasidan ikkinchisi qoʻshiladi. Soʻzni morfemik tarkibga ajratish oxirgi morfemani belgilab olishdan boshlanadi va ketma-ket tarzda oʻzak morfemani belgilash bilan tugallanadi.

Masalan;

muz→*muz+la*→*muzla+t*→*muzlat+ish*;

koʻk→*koʻk+ar*→*koʻkar+tir*→*koʻkartir+ish*→*koʻkartirish+di*;

oq→*oq+la*→*oqla+v*→*oqlov+chi*;

tom→*tom+chi*→*tomchi+la*→*tomchila+t*.

Oʻzak morfema soʻzda albatta ishtirok etadigan, leksik maʼnoni beruvchi qismidir. Oʻzak morfema yangi soʻz yasaliishi uchun ham shakl yasaliishi uchun ham asos boʻla oladi. Masalan, *mevali*, *mevasiz*, *sermeva* kabi tarkibli soʻzlarda **meva** soʻz yasaliishi uchun asos boʻlsa; *mevani*, *mevamiz*, *mevalar* tarkibli soʻzlarda **meva** shakl yasaliishi uchun asos boʻladi.

Oʻzak morfema soʻzning leksik maʼnosini bildiruvchi asosiy qism boʻlganligi uchun **asosiy morfema**, affikslar shu oʻzak bilan birgalikda, shu orqali qoʻllanganligi uchun **ergash morfema** yoki **yordamchi morfema** terminlari bilan ham ataladi.

Oʻzak morfema ifoda etilishiga koʻra soʻzga oʻxshaydi, ular maʼno jihatidan oʻzaro bogʻlangan boʻladi. Lekin oʻzakni soʻzning tarkibiga kiruvchi morfema sifatida soʻz bilan tenglashtirib boʻlmaydi. Masalan, *boshliq*, *mevazor*, *ishchi*, *ishla* soʻzlaridagi *bosh-*, *meva-*, *ish* oʻzak morfemalar alohida olingan *bosh*, *meva*, *ish* soʻzlariga aynan teng emas. Garchi ular fonetik jihatdan teng kelsa ham. Buni biz oʻzaklarning maʼno doirasi bilan soʻzlarning maʼno doiralari teng kelmaganligidan koʻrishimiz mumkin. Oʻzakning maʼnosi shu soʻz tarkibi uchun aniq, cheklangan

bo'ladi. Uning ma'nosi shu so'z tarkibi (yasalish tarkibi) doirasida belgilanadi. So'zning ma'nosi esa nutq, gap doirasida belgilanadi.

Affiksial morfema. So'zning tarkibida o'zakdan keyin kelib, so'zning leksik va grammatik ma'nolarini shakllantiradigan morfemadir. Affiksial morfema o'zicha mustaqil qo'llana olmaydi va ma'no ham anglatmaydi.

So'z tarkibida affiksial morfemalar bir nechta bo'lishi mumkin. Ular o'zbek tilida o'zakka birin-ketin, ma'lum tartibda qo'shiladi. Masalan, *paxtakorlarimizdan* – *paxta+kor+lar+imiz+dan*.

Affiksial morfemaning ma'nosi har bir konkret so'z tarkibi asosida belgilanadi. har bir qo'llanishda u konkret ma'no ifodalaydi. Masalan, *suv-chi*, *gul-chi*, *traktor-chi*, *o'quv-chi*; *daftar-im*, *aql-im*, *halq-im*, *ko'z-im*, *o'z-im* kabi so'z tarkiblarida affiksial morfemalardan (u xoh so'z yasovchi, xoh shakl yasovchi bo'lsin) o'ziga xos konkret ma'nolarda kelgan, ular bir-biriga butunlay teng emas.

So'zning morfemik tarkibidagi o'zgarishlar.

Fonetik o'zgarishlar so'zning o'zak qismida ham qo'shimchada ham yuz beradi. Bunday o'zgarishlar turli sabablarga ko'ra bo'ladi. O'zakdagi o'zgarishlar, asosan qo'shimchalarning qo'shilishi bilan bog'liqdir, Masalan, *ong+la-angla*, *son+a-sana*, *ikki+ov-ikkov* kabi.

Bunday o'zgarishlar ko'proq affiks morfemda yuz beradi. Qo'shimchadagi o'zgarishlar o'zak-negizning fonetik tarkibiga bog'liqdir. Masalan, *qishloq+ga- qishloqqa*, *terak+ga- terakka* kabi.

Davrlar o'tishi bilan bir nechta affiks birikib bitta affiks morfema holatiga kelib qolishi mumkin. Masalan, *zargarlik*, *dehqonchilik* so'zlari morfemalarga *zar+gar+lik*, *dehqon+chilik* tarzida ajratiladi. Ko'rinadiki, birinchi so'zda -lik alohida morfema bo'la oladi, ikkinchi so'zda esa u alohida morfema bo'la olmaydi. Sababi ikkinchi so'zdagi qolgan *dehqonchi* qism ma'no anglatmaydi, tilda shu shaklda qo'llanmaydigan bo'lib qolgan. Shunga ko'ra *dehqon-* o'zak morfema – **chilik** yaxlit xolda bitta affiksial morfema sanaladi.

Affikslar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Sodda affikslar.
2. Qo'shma affikslar.

Sodda affikslar mustaqil morfema bo'la oladi. Masalan, *ishlashdi* – *ish+la+sh+di*, *lug'atchilik* – *lug'at+chi+lik*, *misgarlik* – *mis+gar+lik* kabi.

Qo'shma affikslar yaxlit holda bitta affiksial morfema sanaladi. Masalan, *kosibchilik* – *kosib+chilik*, *odamgarchilik* – *odam+garchilik*, *yordamlash* – *yordam+lash* kabi.

Qo'shimcha morfemalarning turlari

So'zning leksik va grammatik ma'nolarini ifodalashiga ko'ra qo'shimchalar 2 turga bo'linadi:

1. So'z yasovchi qo'shimchalar;
2. Shakl yasovchi qo'shimchalar.

So'z yasovchi qo'shimchalar yangi leksik ma'noli so'z hosil qiladigan qo'shimchalardir. Masalan, *ishla*, *ishchi*, *ishchan*, *ishli*, *ishsiz* kabi so'zlarda **ish** o'zagidan **-la**, **-chi**, **-chan**, **-li**, **-siz** so'z yasovchi qo'shimchalari yordamida ot, sifat, fe'l turkumlariga oid yangi so'zlar yasalgan. So'z yasovchi qo'shimchalarning o'ziga xos xususiyatlari qo'llanmaning "So'z yasalishi" bobida batafsil o'rganiladi.

Shakl yasovchi qo'shimchalar yangi so'z yasamaydigan, so'zlarning grammatik formalarini shakllantiradigan va turli grammatik ma'nolarni anglatadigan qo'shimchalardir. Masalan, **talabalarimizning** so'zida **-lar**, **-imiz**, **-ning** qo'shimchalari, **kelmading** so'zida **-ma**, **-di**, **-ng** qo'shimchalari qatnashgan bo'lib, ulardagi **-lar** ko'plik ma'nosini, **-imiz** I-shaxs ko'plik ma'nosini, **-ning** qaratqich kelishigi ma'nosini, **-ma** fe'lning inkor ma'nosini, **-di** fe'lning o'tgan zamon ma'nosini, **-ng** fe'lning shaxs-son (II-shaxs) ma'nosini ifodalaydi.

Shakl yasovchi qo'shimchalardan otlardagi egalik, kelishik fe'llaridagi shaxs-son qo'shimchalari vazifasiga ko'ra boshqa shakl yasovchilardan farqlanadi. Ular sintaktik munosabatni ifodalaydi. Masalan, *Men do'stimni ko'rdim* gapida so'zlarning sintaktik munosabati, so'zlarning o'zaro bir-biriga bog'lanishi I-shaxs egalik qo'shimchasi **-im**, tushum kelishigining qo'shimchasi **-ni** va shaxs-son qo'shimchasi **-m** yordamida amalga oshirilgan. Shuning uchun ham yuqorida keltirilgan 3 turli qo'shimchalarni ba'zi darsliklarda **so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar** deb yuritib kelinmoqda. Bu uch turli affikslardan boshqa qo'shimchalar esa sintaktik munosabatni ifodalamaydi. Lekin ulardagi grammatik ma'no so'zlovchining narsa, hodisa, voqelikka munosabatini aks ettirish asosida yuzaga keladi. Masalan, *yigitcha, qo'zichoq, kelinchak, talabalar, kengroq* so'zlaridagi **-cha, -choq, -chak, -lar, -roq**, qo'shimchalari voqelikka bo'lgan turlicha munosabatlarni ifodalovchi grammatik ma'nolarni bildiradi: **-cha, -choq, -chak** «erkalash, kichraytirish», **-lar** ko'plik, **-roq** belgi miqdorining kamligi grammatik ma'nolarida kelgan.

Shakl yasovchilar kategorial va nokategorial shakl yasovchi turlariga bo'lib ham o'rganiladi.

Kategorial shakl yasovchilar so'z turkumlaridagi grammatik kategoriyalarga xos shakl yasaydi. Bunday shakl yasovchilarga otlardagi egalik, kelishik, ko'plik; fe'llardagi zamon, mayl, nisbat, shaxs-son; sifatlardagi daraja shakllarini yasovchi qo'shimchalar kiradi.

Nokategorial shakl yasovchilar grammatik kategoriyalarga xos bo'lmagan grammatik shakllarni yasaydi. Bularga otlardagi erkalash, kichraytirish (*kitobcha, toychoq, bo'taloq, kelinchak*); fe'llardagi sifat-dosh (*o'qigan*), ravishdosh (*o'qib, yugurib*) shakllarini yasovchilar kiradi.

So'zlarda bo'lgani kabi affikslarda ham polisemiya, omonimiya va antonimiya hodisalari uchraydi.

Affiksal polisemiya. Affikslar ham xuddi so'zlar kabi ko'p ma'noli (polisemantik) bo'lishi mumkin. Bir turkumga tegishli bo'lgan har xil ma'noni bildiradigan birgina affiksga polisemantik affiks deyiladi. Masalan, **-chi**, affiksi turlicha shaxs oti ma'nolarini bildirib kela oladi: *ishchi, traktorchi, o'yinchi, gulchi, tarixchi, hikoyachi, sportchi, paxtakorchi* kabilar; **-li**, affiksi bir o'rinda ega ekanlik ma'nosini (*mevali, bolali, aqlli, kitobli*) bildirsa, ikkinchi o'rinda ortiq darajada ega ekanlik ma'nosini (*yog'li, suvli, shirali*) bildiradi.

Affiksal omonimiya. Ma'no va vazifasiga ko'ra turlicha affikslarning shaklan teng kelib qolishiga affiksal omonimiya deyiladi. Affiksal omonimiyaning qo'yidagi ko'rinishlari mavjud:

1. So'z yasovchi affikslar shaklan teng kelib qoladi. Bunda omonim affikslar bir so'z turkumi doirasida bo'lishi ham, turli so'z turkumlari doirasida bo'lishi ham mumkin. Masalan, *o'r+oq (ot) – qo'rq+oq (sifat), yashir+in (sifat) – erk+in (sifat), yon+g'in (ot) – oz+g'in (sifat), bilim+don (sifat) – qadr+don (sifat), soch+iq (ot) – chin+iq (fe'l)* kabi.

2. So'z yasovchi affiks bilan shakl yasovchi affiks shaklan teng kelib qoladi. Masalan, *maqtan+choq (sifat yasovchi) – qo'zi+choq (otning kichraytirish – erkalash shakli), o's+ma (ot yasovchi) – qovur+ma (sifat yasovchi) – o'qi+ma (fe'lning bo'lishsiz shakli)* kabi.

3. Shakl yasovchi affikslar shaklan teng kelib qoladi. Masalan, *mashina+m, mashina+ng* (otning egalik shakli), *o'qidi+m, o'qidi+ng* (fe'lning shaxs-son shakli), *o'qi+sh, yoz+ish* (fe'lning harakat nomi shakli), *ishla+sh+di, kul+ish+di* (fe'lning birgalik daraja shakli) kabi.

Affiksal sinonimiya. Bir turkum doirasidagi affikslarning biror ma'nosida teng kelib qolishiga affiksal sinonimiya deyiladi. Affiksal sinonimiya boshqa-boshqa affikslarning bir asosga qo'shilishi natijasida sodir bo'ladi. Masalan, *savlat+li – ser+savlat, mahsul+dor – ser+mahsul* kabi.

Affikslar sinonimiyasi vazifasi bir xil bo'lgan affikslar doirasida bo'ladi. So'z yasovchi bilan so'z yasovchi (*unum+dor – ser+unum, til+chi – til+shunos*), shakl yasovchi bilan shakl yasovchi (*ayt+giz – ayt+dir, o'zgar+t – o'zgar+tir*) sinonimik munosabatga kirishadi.

Affikslar sinonimiyasi ko'pincha o'zbek tilidagi affikslarning boshqa tillardan o'zlashgan affikslarning biror ma'nosida umumiylikka ega bo'lishlari asosida kelib chiqadi. Masalan, **-chi** affiksi bir ma'nosida tojikcha **-shunos** affiksi bilan (*til+chi – til+shunos*), ikkinchi ma'nosida tojikcha **-kor** affiksi bilan (*xizmat+chi – xizmat+kor*), uchinchi ma'nosida tojikcha **-kash** affiksi bilan (*childirma+chi – childirma+kash*) sinonimik munosabatga kirishadi.

Affiksal antonimiya. Bir turkum doirasidagi affikslarning zid ma'no bildirishi hodisasiga affiksal antonimiya deyiladi. Masalan, **-li** va **-siz**: *kuchli – kuchsiz, unumli – unumsiz; -li* va **-be**: *barakali – bebaraka, nuqsonli – benuqson* kabi.

SO‘Z YASALISHI

So‘z yasallishi tilshunoslikning mustaqil sohosi bo‘lib, u yangi so‘z yasash, so‘z yasash usullari va vositalarini o‘rganadi. Tildagi so‘zlarning yasallish tarkibini hamda ularning yasallish usullarini aniqlash bu bo‘limning asosiy vazifasidir.

So‘z yasash usullari. Qanday usul bilan bo‘lsa-da, yangi so‘z hosil qilishga so‘z yasallishi deyiladi. Hozirgi o‘zbek tilida so‘z yasallishining turli usullari mavjud. Ular qo‘yidagilar:

1. Semantik usul.
2. Fonetik usul.
3. Abbreviatsiya usuli.
4. Affiksatsiya usuli.
5. Kompozitsiya usuli.

Semantik usul. Ko‘p ma‘noli so‘zning ma‘nolari orasidagi aloqaning o‘zgarishi, uzilishi natijasida omonim so‘zlarning yuzaga kelishi haqida ma‘lumotga egamiz. So‘z ma‘nosining o‘zgarishi asosida yangi so‘z xosil qilish semantik usul bilan so‘z yasallishi deyiladi. Bu usul bilan yasallgan so‘zlar turli so‘z turkumlariga tegishli bo‘lib qolishi mumkin. Masalan, *ko‘k* («osmon», ot) – *ko‘k* («rang», sifat), *ko‘ch* («harakat», fe‘l) – *ko‘ch* («yuk», ot), *yupqa* («belgi», sifat) – *yupqa* («predmet», ot), *kun* («quyosh», ot) – *kun* («sutkaning yorug‘ qismi», hisob so‘zi o‘rnida) kabi.

Fonetik usul. So‘zning fonetik tarkibida bo‘ladigan o‘zgarish natijasida yangi so‘zning hosil bo‘lishiga fonetik usulda so‘z yasallishi deyiladi. Masalan, *tun* va *kun*, *ko‘z* va *ko‘r*, *aka* va *uka* kabi.

So‘z urg‘usining o‘zgarishi ham fonetik usulda boshqa so‘z turkumiga oid so‘zlarning hosil bo‘lishiga olib keladi. Yangi so‘z yasalladi. Masalan, *yangi* (sifat) – *yangi* (payt ravishi), *suzma* (ot) – *suzma* (fe‘l), *qushcha* (ot) – *qushcha* (qushdek, qush kabi – ravish), *akademik* (sifat) – *akademik* (ot) kabi.

Abbreviatsiya usuli. To‘g‘ri ma‘noli turg‘un so‘z birikmalarining qisqartma so‘zlarga aylanishiga abbreviatsiya usulida so‘z yasallishi deyiladi. Bu usulda qisqartma otlar yasalladi. Hozirgi o‘zbek tiliga abbreviatsiya usulida so‘z yasallishi rus tilidan kirgan. Masalan, O‘zMU – O‘zbekiston Milliy Universiteti, BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, ATS – Avtomatik telefon stansiyasi kabi.

Affiksatsiya usuli. So‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida yangi so‘z hosil qilinishiga affiksatsiya usulida so‘z yasallishi deyiladi. Yasovchi asosga affikslar qo‘shish bilan ot, sifat, fe‘l, ravish turkumiga oid so‘zlar yasalladi. Masalan, *suvchi*, *arrakash* – ot; *aqlli*, *suvsiz* – sifat; *ishla*, *otlan* – fe‘l; *yashirin*, *yangicha* – ravish kabi.

Kompozitsiya usuli. Ikki va undan ortiq so‘zlarning qo‘shilishi orqali yangi so‘z yasallishiga kompozitsiya usulida so‘z yasallishi deyiladi. Bu usulda qo‘shma so‘zlar yasalladi. Masalan, *ko‘zoynak*, *guldasta*, *oshqozon*, *gultojixo‘roz* kabi.

SO‘Z YASALISH TARKIBI

So‘z yasallishida affiksatsiya hamda kompozitsiya usullari eng faol usullardan sanalladi.

So‘z yasallish tarkibi so‘zning morfemik tarkibi bilan uzviy bog‘liqdir. Unda har bir o‘zak hamda affiksall morfemaning yangi so‘z yasovchilik xususiyati aniqlanadi. Bu so‘z yasallish tarkibining o‘ziga xos jihatlari mavjud ekanligini ko‘rsatadi.

So‘z yasallish tarkibi ikki qismdan iborat bo‘ladi. Birinchisi, **yasovchi asos**, ikkinchisi **yasovchi vosita** (qo‘shimcha). Yasallish tarkibini esa yasalma (yasama so‘z) deyiladi. Masalan, *o‘tloq*, *gulla*, *mevali*, *tezlik* yasallmalarda *o‘t*, *gul*, *meva*, *tez* qismlar yasovchi asos bo‘lib, **-loq**, **-la**, **-li**, **-lik** qismlari esa yasovchi vosita bo‘lib kelgan.

So‘z yasallish tarkibi so‘zning morfemik tarkibidan farq qiladi Morfemik tarkibda qismlar, ya‘ni morfemalar ikki va undan ortiq bo‘lishi mumkin. So‘z yasallish tarkibida esa faqat ikki qism bo‘ladi, ya‘ni yasovchi asos va yasovchi vosita (affiks). Agarda *terimchi* so‘zi morfemik tarkibga **terim-chi** shaklida ajrala, so‘z yasallish tarkibiga *terim-chi* shaklida ajraladi. Demak *terimchi* so‘zining yasallishi uchun **ter** qismi emas, **terim** qismi asos bo‘ladi. Yasovchi asos har doim ham o‘zakka teng

kelmaydi. Bu shuni ko'rsatadiki, yasovchi asos tub va yasama bo'lishi mumkin: *bilim, yaxshila, ishchi, tokzor* so'zlarida yasovchi asos bo'lib *bil, yaxshi, ish, tok* tub so'zlari kelgan; *bilimdon, terimchi, ovchilik, terimchilik* yasalmalarida esa *bilim, terim, ovchi, terimchi* yasama so'zlari yasovchi asos bo'lib kelgan.

So'zning morfemik tarkibini aniqlashda morfemalarning chegarasini belgilash qanchalik muhim bo'lsa, yasovchi asos bilan yasovchi qo'shimcha orasidagi chegarani aniqlash ham shunchalik muhimdir. Shunga ko'ra *gulchilik, paxtachilik, baliqchilik* so'zlarida yasovchi asos *gulchi, paxtachi, baliqchi*, yasovchi qo'shimcha *-lik* bo'lsa, *dehqonchilik, ahmoqchilik, ozchilik* yasama so'zlarida esa *dehqon, ahmoq, oz* so'zlari yasovchi asos, *-chilik* yasovchi qo'shimcha bo'ladi. Chunki tilda *dehqonchi, ahmoqchi, ozchi* shaklidagi so'zlar qo'llanmaydi. Qo'shma affiksalar haqida morfemika bo'limida ham fikr yuritilgan.

Yasovchi asos qo'shma, juft, takror so'zlardan tarkib topgan bo'lishi ham mumkin: *asalarichi, ignabargli, ota-onali, sihat-salomatlik, sharshara* kabi.

Qo'shma so'zlarda yasovchi asos ikki va undan ortiq bo'ladi. Masalan, *ko'zoynak, mehnatsevar* so'zlari ikkitadan yasovchi asosga ega bo'lsa, *gultojixo'roz* so'zi uchta yasovchi asosdan tarkib topgan.

So'z yasaliş tarkibida faqat so'zning leksik ma'no anglatadigan qismi hisobga olinadi. So'zning grammatik ma'no ifodalovchi qismi esa so'z yasaliş tarkibiga kirmaydi. Ular so'zning morfologik tarkibi hisoblanadi. Masalan, *mehnatkashlarning* so'zida *mehnatkash* yasama so'z, **-lar, -ning** esa grammatik ma'no ifodalovchi (-lar ko'plik ma'nosini, **-ning** qaratqich kelishigi ma'nosini) qismlardir. Leksik ma'noni shakllantirmaganligi uchun bu qismlar so'z yasaliş tarkibiga emas, shakl yasaliş tarkibiga kiradi.

So'z turkumlarida so'z yasaliş

Bir turkumdan boshqa turkumga oid so'z yasaliş hodisasi tilda leksikaning boyiş manbalaridan biri hisoblanadi.

So'z yasaliş hodisasi turkumlarga ko'ra tahlil qilinganda, uning turlicha ko'rinishlarini aniqlaş mumkin. Ularni qo'yidagicha guruhlariga ajratsa bo'ladi:

1) ma'lum turkumga oid so'zdan affiksatsiya hamda kompozitsiya usullari yordamida boshqa turkumga oid yangi so'z yasaliş;

2) ma'lum turkumga oid so'zdan affiksatsiya hamda kompozitsiya usullari yordamida shu turkumning o'ziga oid yangi so'z yasaliş;

3) ma'lum turkumga oid so'zlar boshqa turkumdagi so'zlardan hamda shu turkumning o'ziga oid so'zlardan yasalmaydi;

4) yangi so'z boshqa turkumga oid so'zlardan hamda shu turkumning o'ziga oid so'zlardan yasalmaydi, balki u to'g'ri ma'noli turg'un birikmalar asosida yasaliş.

1. Tilda ma'lum turkumdagi so'zlardan boshqa turkumga oid so'zlarning yasaliş ko'p uchraydi. Bunda ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, taqlid va undov so'zlardan yangi so'zlar yasaliş. Lekin yangi so'z yasaliş faqat, ot, sifat, fe'l, ravish turkumlarigagina xosdir. Shu jihatdan qaralganda, son, olmosh, taqlid so'zlar yasalmaydi.

Tilda ot, sifat, fe'l, ravish yasalişining turli shakllari mavjud:

Ot yasaliş tarkiblari: *kes* (fe'l) – *kesak* (ot), *bir* (son) – *birlik* (ot), *tez* (ravish) – *tezlik* (ot), *shar-shar* (taqlidiy so'z) – *sharshara* (ot), *kalta* (sifat) *kesak* (ot) – *kaltakesak* (ot), *bes*h (son)+*barmoq* (ot) – *beshbarmoq* (ot), *dunyo* (ot) + *qarash* (fe'l) – *dunyoqarash* (ot), *bes*h (son) + *otar* (fe'l) – *beshotar* (ot) kabi.

Sifat yasaliş tarkiblari: *yog'* (ot) – *yog'li* (sifat), *bugun* (ravish), *bugungi* (sifat), *cho'z* (fe'l) – *cho'ziq* (sifat), *eg* (fe'l) – *egik* (sifat), *yumala* (fe'l) – *yumaloq* (sifat); *bozor* (ot) + *bop* (sifat) – *bozorbop* (sifat), *sof* (sifat) + *dil* (ot) – *sofdil* (sifat), *bola* (ot) + *jon* (ot) – *bolajon* (sifat), *kam* (ravish) + *gap* (ot) – *kamgap* (sifat), *g'am* (ot) + *xo'r* (fe'l) – *g'amxo'r* (sifat), *ham* (yordamchi so'z) + *dard* (ot) – *hamdard* (sifat) kabi.

Fe'l yasalish tarkiblari: *arra* (ot) – *arrala* (fe'l), *tekis* (sifat) – *tekisla* (fe'l), *sekin* (ravish) – *sekinla* (fe'l), *dod* (undov so'z) – *dodlamoq* (fe'l), *gumbur* (taqlid so'z) – *gumburlamoq* (fe'l), *ikki* (son) – *ikkilanmoq* (fe'l), *sen* (olmosh) – *sensiramoq* (fe'l); *imzo* (ot) + *chekmoq* (fe'l) – *imzo chekmoq* (fe'l), *kasal* (sifat) + *bo'lmoq* (fe'l) – *kasal bo'lmoq* (fe'l) kabi.

Ravish yasalish tarkiblari: *askar* (ot) – *askarcha* (ravish), *yangi* (sifat) – *yangicha* (ravish), *siz* (olmosh) – *sizcha* (ravish), *yugurgan* (sifatdosh) + *yugurgancha* (ravish), *qaragani* (ravishdosh) – *qaragancha* (ravish), *bir* (son) – *birdek* (ravish), *har+zamon* (payt ma'nosini bildiruvchi so'z) – *har zamon* (ravish), *hech* + *qachon* (so'roq olmoshi) + *hech qachon* (ravish), *bir* (son) + *yoqqa* (o'rin ma'nosini bildiruvchi so'z) – *bir yoqqa* (ravish) kabi.

2. Ma'lum turkumga oid so'zdan shu turkumga oid yangi so'z yasalishi haqida gapirilganda, affiksatsiya hamda kompozitsiya usulida, asosan, ot, sifat, ravish turkumlaridagi yasallishlar nazarda tutiladi. Chunki fe'l turkumiga oid yangi so'z fe'lning o'zidan affiksatsiya usulida yasalmaydi. Lekin fe'l+ fe'l shaklida qo'shma fe'llar yasaladi.

Ot yasalish tarkiblari: *ashula* (ot) – *ashulachi* (ot), *gul* (ot) – *gulzor* (ot), *o't* (ot) – *o'tloq* (ot); *bobo* (ot) + *dehqon* (ot) – *bobodehqon* (ot), *zar* (ot) + *kokil* (ot) – *zarkokil* (ot) kabi.

Sifat yasalish tarkiblari: *ulug'* (sifat) – *ulug'vor* (sifat), *g'ayri* (sifat) *tabiiy* (sifat) – *g'ayritabiiy* (sifat) kabi.

Ravish yasalish tarkiblari: *hozir* (ravish) – *hozircha* (ravish), *ko'p* (ravish) – *ko'plab* (ravish); *nari* (ravish) – *beri* (ravish) – *nari-beri* (ravish), *oldin* (ravish) – *keyin* (ravish) – *oldin-keyin* (ravish) kabi.

Fe'l yasalish tarkiblari: *sotib* (fe'l) + *olmoq* (fe'l) – *sotib olmoq* (fe'l), *borib* (fe'l) + *kelmoq* (fe'l) – *borib kelmoq* (fe'l) kabi.

3. Ba'zi turkumga oid so'zlar boshqa turkumdagi so'zlardan ham, shu turkumning o'zidan ham affiksatsiya usulida yasalmaydi. Bularga mustaqil so'z turkumlaridan olmosh va son turkumlariga oid so'zlar kiradi. Lekin tilda yigirma besh, bir yuz ellik besh kabi qo'shma sonlar; *besh-olti*, *o'n-o'n besh* kabi juft sonlar; *har kim*, *har nima*, *hech narsa*, *ba'zi bir* kabi qo'shma olmoshlar mavjud.

4. So'z yasallishining bu turida yangi so'z affiksatsiya usulida ham, kompozitsiya usulida ham yasalmaydi. Balki to'g'ri ma'noli turg'un birikmalarning qisqarishi asosida yasaladi. Bunda abbreviatsiya usulida so'z yasaladi. Abbreviatsiya usuli o'zbek tiliga rus tilidan o'tgan bo'lib, ot turkumiga oid qisqartma so'zlarni yasaydi. Masalan, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti* (to'g'ri ma'noli turg'un birikma) – *BMT* (qisqartma so'z), *O'zbekiston Milliy Universiteti* (to'g'ri ma'noli turg'un birikma) – *O'zMU* (qisqartma so'z) kabi.

GRAMMATIKA

Grammatika tilshunoslikning bir qismi bo'lib, u tilning grammatik qurilishini o'rganadi. **Grammatikada** so'zlarning shakliy o'zgarishi, so'z birikmalari hosil qilish usullari, vositalari va gap qurilishi bilan bog'liq qonuniyatlar o'rganiladi.

Lug'at tarkibidagi so'zlar yakka holda fikr ifodalamaydi. Masalan: *To'satdan yomg'ir yog'a boshladi*. Bu gap tarkibidagi so'zlar (to'satdan, yomg'ir, yog'moq, boshlamoq) ma'lum grammatik qonun qoidalar asosida shakllantirilgandan so'nggina fikr ifodalamoqda. Demak **grammatika** so'zlarning shakllanishi, birikishi va ularning fikr anglatish tarzini o'rganadi. Grammatika ikki qismni - **morfologiya** va **sintaksisni** o'z ichiga oladi.

MORFOLOGIYA

Morfologiya (yunoncha *morphe* – «shakl», *logos* – «ta'limot») soʻz va uning grammatik xususiyatlari haqidagi ta'limotdir. **Morfologiyada** soʻzning morfologik tuzilishi, yangi shakl va ma'nolar hosil qilishi bilan bogʻliq qonun-qoidalar oʻrganiladi. Morfologiyada soʻzlar mushtarak yoki farqli belgilari umumlashtirilgan holda turkumlarga ajratib oʻrganiladi. Soʻz leksikologiyada leksik birlik sifatida, morfologiyada esa grammatik birlik sifatida oʻrganiladi.

GRAMMATIK MA'NO VA GRAMMATIK SHAKL

Soʻzning borliqdagi narsa, belgi harakat va voqea-hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalashi uning **leksik ma'nosi** hisoblanadi. Leksik ma'no soʻzning lugʻaviy (asosiy, oʻzak negiz) qismi orqali anglashiladi. Soʻzning biror turkumga mansubligini koʻrsatuvchi umumiy kategorial ma'no va soʻzning ma'lum bir grammatik shakli ifodalaydigan ma'no **grammatik ma'no** deyiladi. Demak, grammatik ma'no oʻz xususiyatiga koʻra ikki turlidir:

1. Ma'lum bir soʻz turkumi uchun umumiy boʻlgan ma'no. Masalan: *yomgʻir, bahor, shirinlik, qush, daraxt* kabi soʻzlar uchun mushtarak boʻlgan ma'no predmetlik tushunchasini anglatishidir. Xuddi shu umumiy grammatik ma'no ularning ot turkumiga mansubligini koʻrsatadi.

2. Soʻzlar asosiy leksik ma'nosidan tashqari qoʻshimcha grammatik ma'noni ham ifodalaydi. Masalan: *kitobim, kitobing, kitobi; uyga, uyda, uydan, bordik, yaqinlashyapti* soʻzlaridagi egalik, kelishik, zamon, va shaxs-son qoʻshimchalari yordamida ifodalanayotgan ma'no ham grammatik ma'no hisoblanadi.

Soʻzning grammatik ma'nosi uning grammatik shakli orqali reallashadi. Masalan: *kitoblar* soʻzidagi aniq bir predmet va uning koʻpligi ma'nosi **-lar** affiksi yordamida, *ishlayapmiz* soʻzining grammatik ma'nosi (zamon va shaxs-son) **-yap, -miz** morfologik koʻrsatkichlari vositasida anglashilmoqda.

Soʻz shakli quyidagicha hosil qilinadi:

1. **Sintetik shakl.** Soʻzning oʻzak-negiziga qoʻshimchalar qoʻshish orqali hosil qilinadi: *kuldi, yigʻlayapti, qalamni, shahardan* kabi.

2. **Analitik shakl.** Yordamchi soʻzlar ishtirokida hosil qilinadi: *qalam bilan, maktab tomon.* Nutqda sintetik va analitik shakllar aralash holda qoʻllanishi mumkin: soʻzla+**b** ber+**dim**, ona+**m** uchun; koʻr+**ib** tur+**ib**+**man**.

3. **Juft va takroriy shakl.** Bu tipdagi soʻz shakllari ham ma'lum bir grammatik ma'noni ifodalashga xizmat qiladi.

Juft shakl. Bir turkumga mansub ikki soʻzning juft holda qoʻllanishidan yuzaga keladi. Bir turkumga mansub har qanday soʻzni juft holda qoʻllab boʻlmaydi. Buning uchun ularning ma'no munosabati e'tiborga olinadi. Soʻzlar juft holda qoʻllanganda umumlashtirish, jamlik ma'nolari oʻrtaga chiqadi: *qishin-yozin (doim), katta-kichik (barcha), mayda-chuyda (arzimas narsalar), aji-buji (tartibsiz), ora-sira (ba'zan).*

Nutqimizda juft soʻzlar qismlarining oʻrni asosan oʻzgartirilmay qoʻllanadi. *Kalta-kulta, oʻlda-joʻlda, ota-bola.* Ba'zi juft soʻzlar qismlarining oʻrnini almashtirib qoʻllash mumkin: *eson-omon – omon-eson, asta-sekin – sekin-asta.*

Takroriy shakl. Leksik va grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil etuvchi, takror holda qoʻllangan soʻz shakli takroriy shakl hisoblanadi: *katta-katta (binolar), chopa-chopa (charchamoq), joy-joyiga (oʻtirmoq), tez-tez (gapirmoq).*

Bir soʻzni ketma-ket qoʻllash bilan takroriy shakl hosil boʻlavermaydi. Takroriy shaklda soʻzning leksik ma'nosidan tashqari ma'lum bir grammatik ma'nolar ifodalanishi lozim.

Masalan: Berganing bir yumurta,
 O'ldirding turta-turta. (Maqol)
 Berganga -- *qo'sha-qo'sha*,
 Bermaganga *o'sha-o'sha*. (Maqol)
 Gul – *dasta-dasta*,
 Gul – bermagan nokasta. (Maqol)
 Ilib-ilib, yoz bo'lar,
 Sovib-sovib, qish bo'lar. (Maqol)

Keltirilgan misollardagi *qo'sha-qo'sha*, *dasta-dasta* takroriy shakllari ko'plik ma'nosini, *turta-turta*, *ilib-ilib*, *sovib-sovib* harakatning takroriylikni ifodalaydi. Takroriy shaklni **uslubiy takrordan** farqlash kerak. Masalan: -- *Iya, iya, biz turganda nega endi siz pol yuvarkansiz, opa? – Dod, dod! Omonatimdan ayrildim. – Obbo, - dedi Bozorboy uf tortib, - bo'pti, bo'pti, to'rtta balon berib yuboraman. Qutuldimmi?! (S.Ahmad)*

Uslubiy takror tarkibidagi so'zlar birgalikda boshqa bir ma'noni ifodalamaydi, bir butunlikni hosil qilmaydi. Qaytarilayotgan so'z asosan, ta'kidni kuchaytirish uchun ishlatiladi.

OT SO'Z TURKUMI

Otlarning ma'no va grammatik belgilari

Predmetlik ma'nosini bildiruvchi so'zlar turkumi **ot** deyiladi. Ot son, egalik, kelishik kategoriyalari, turli ma'no va vazifa uchun qo'llanadigan morfologik shakllarga, shuningdek, o'ziga xos so'z yasash tizimiga ega. Masalan: *ishchilarimizning* so'zida **-chi** — so'z yasovchi, **-lar** — ko'plik, **-imiz** — egalik, **-ning** — kelishik shaklini hosil qiluvchi qo'shimchalardir.

Otlar **kishi nomlarini**: Ahmadjon, Nozimbek, Maftuna, Muslima; **o'rin-joy nomlarini**: Farg'ona, Samarqand, maktab, qishloq; **daraxt va o'simlik nomlarini**: chinor, majnuntol, kashnich; **narsa-buyum nomlarini**: cho'mich, kosa, ko'ylak; **vaqt-fasl nomlarini**: yil, daqiqa, soat, hafta, oy, yoz, kuz, qish, bahor, mart, may; **voqea-hodisa nomlarini**: majlis, dars, to'fon, zilzila; **Yer va osmon jismlari nomini**: tuproq, tog', tosh, quyosh, yulduz. Shuningdek: *sevgi, tinchlik, orzu, yaxshilik, qobiliyat* kabi mavhum tushuncha nomlarini ifodalab keladi.

Ot turkumidagi so'zlar sifat, son, olmosh, fe'l va ravish turkumidagi so'zlar bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *shirin olma, uchta qalam, o'sha kitob, maktabda ishlamoq, ko'p odam* kabi.

Ot gapda turli vazifalarda kela oladi, lekin ega vazifasida kelishi uning yetakchi sintaktik belgisidir.

Ot turkumiga mansub so'zlar bosh kelishikda kelganda — **ega** va **kesim**, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olganda **aniqlovchi, izohlovchi, to'ldiruvchi, hol va undalma** bo'lib keladi. Masalan, *Ko'z - qo'rqqoq, qo'l - botir* (maqol). Gullarning ichida eng qadrlisi – *atrgul*. Azamat teraklarning yaproqlari kumush astarlarini oyga tutib, orom uyqusiga ketishgan (S.Ahmad). *Yo'lchi o'z do'sti Qoratoy temirchi bilan hangomalashib o'tirar edi* (Oybek). *Adabiyot ilmi xuddi yong'oqqa o'xshaydi: sirti qattiq, lekin ichidagi mag'izi shirin* (A.Qahhor). *Osmonda yulduzlar siyrak qoldi* (P.Qodirov). *–Bolam, hech kim otasiz o'smabdimi, bo'ying cho'zilib qoldi, endi o'zing ota bo'lasan, mana ko'rasan* (S.Ahmad).

Otlarning ma'no turlari

Otlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra ikki turga bo'linadi: **atoqli otlar**; **turdosh otlar**.

Predmet, voqea-hodisalarga atab qo'yilgan otlar **atoqli otlar** deyiladi. Atoqli otlar bir xildagi predmet yoki voqea-hodisalarning birini ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi. Tilimizning lug'at zahirasida atoqli otlar ma'lum bir o'rinni egallaydi. Kishilarning ismlari, familiyalari, otasining ismi, tahalluslar, laqablar, planeta va yulduzlarning nomlari, uy hayvonlari va qushlarga atab qo'yilgan nomlar, geografik nomlar, tashkilot va idora nomlari, gazeta va jurnal nomlari atoqli otlar sifatida o'rganiladi. Tilshunoslikda atoqli otlarni o'rganuvchi soha **onomastika** (yunoncha «nom qo'yish san'ati») deb yuritiladi. Atoqli otlar faqat birlik shaklda qo'llanadi. Atoqli otlar ko'plik qo'shimchasini olsa, grammatik ko'plikni emas, balki modal ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Shahardan Saltilarning bir arava bo'lib kelishlari ham Enaxonning shu xil havaslaridan biri edi* (Cho'lpon). Bu gapda – **lar** qo'shimchasi orqali «mushtarak xususiyatga ega kishilar guruhi» (Salti va uning dugonalari) ma'nosi ifodalangan. *Men bu ishni shunday qoldirib ketolmayman ... Shamsiddin, To'raqul, Abdisamatlar qo'shkarnay bilan jar solishadi... bilasanmi?* (Cho'lpon). Bu gapda ko'plik shakli orqali «birgalikda», «birgalashgan holda» ma'nolari ifodalangan. Turdosh otlar yakka predmet, shaxs yoki voqea-hodisaga nom bo'lganda atoqli otga ko'chgan hisoblanadi. Masalan: *lola - o'simlik nomi, turdosh ot; Lola – ism, atoqli ot; gulxan – olov, turdosh ot; «Gulxan» - jurnal nomi, atoqli ot va hokazo.*

Turdosh ot

Bir turdagi predmet, voqea-hodisalarning umumiy nomini bildiradigan otlar **turdosh otlar** deyiladi: *odam, bug'doy, bayroq, yomg'ir, davlat, meva, tezlik, oqibat* kabi.

Turdosh otlar birlik va ko'plik shakllarda qo'llanadi. Turdosh otlar ifodalagan tushunchaning xususiyatiga ko'ra aniq va mavhum otlarga bo'linadi. Bevosita ko'rish, sanash mumkin bo'lgan jonli va jonsiz predmetlar **aniq otlar** hisoblanadi: *kitob, daftar, eshik, tuproq, olma*. Bunday otlar sanoq sonlar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi: *o'nta kitob, to'rtta olma*. Shuningdek, sub'ektiv baho hamda ko'plik qo'shimchalarini qabul qiladi: *qizaloq, kitoblar*.

Mavhum tushuncha, belgi, xususiyat va holat nomlari **mavhum otlar** deyiladi. Mavhum otlar ko'plik shaklida qo'llanmaydi: *ezgulik, yaxshilik, mehr, muhabbat, baxt, quvonch*. Ko'plik qo'shimchasini qabul qilganda grammatik ko'plikni emas, balki modal ma'nolarni ifodalagan bo'ladi: *Ovozlar qulog'im ostida jaranglab turibdi* (S.Ahmad). *Quvonchlarim yaproq misol to'kildi* (F.Azimova).

Turdosh otlar birlik shaklida predmetlarning jamini yoki yakka predmetlarni ifodalaydi. Shunga ko'ra yakka va jamlovchi otlarga ajratiladi.

Yakka otlar bir turdagi predmetlardan birini ajratib ifodalaydi: *gul, choynak, piyola*.

Jamlovchi otlar esa birlik shaklida bo'lsa ham, mazmunan ko'plikni bildiradigan otlardir: *aholi, omma, olomon, xalq, qo'shin*.

Otlarda son kategoriyasi

Otlar nutqda birlik va ko'plik shakllarida ishlatiladi. O'zbek tilida otning birlik shaklini ifodalovchi maxsus qo'shimcha yo'q. Ko'plik qo'shimchasisiz holatdagi ot grammatik jihatdan birlik sonda hisoblanadi: *sochiq, soat, on, nabira, munchoq, avlod, aholi*.

Otning ko'plik shakli esa –**lar** qo'shimchasi orqali ifodalanadi va predmetning birdan ortiq ekanligini bildiradi. –**lar** qo'shimchasi quyidagi holatlarda qo'llanganda grammatik ko'plikni emas, balki turli modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

1. Atoqli otlarga qo'shilganda;
2. Mavhum otlarga qo'shilganda;
3. Inson tanasidagi asli bir dona bo'lgan predmetlar bildirgan so'zlarga qo'shilganda;

4. Donalab sanalmaydigan otlarga qo‘shilganda;
5. Vaqt ma’nosidagi otlarga qo‘shilganda;
6. Juft predmetni anglatgan otlarga qo‘shilganda;
7. Aniq va mavhum otlarga qo‘shilib, hurmat, izzat ma’nosi ifodalanganda.

Otlarda egalik kategoriyasi

Predmetning uch shaxsdan biriga taalluqli ekanligini anglatuvchi shakllar **egalik kategoriyasi** deyiladi.

Egalik kategoriyasi quyidagi qo‘shimchalar bilan ifodalanadi:

Shaxslar	Birlikda		Ko‘plikda	
	Unidan so‘ng	Undoshdan so‘ng	Unidan so‘ng	Undoshdan so‘ng
I	- m	-im	-miz	-imiz
II	- ng	-ing	-ngiz	-ingiz
III	- si	-i	-si	-i

Egalik qo‘shimchalari, odatda, ko‘plik qo‘shimchasidan keyin qo‘shiladi: *uy+lar+im*, *o‘yinchoq+lar+ing*, *rasm+lar+i*.

Egalik qo‘shimchalari imlosi:

1. Ikkinchi bo‘g‘inda **i**, **u** tor unlisi qatnashadigan ayrim ikki bo‘g‘inli otlarda egalik qo‘shimchasi (birlik shaklida) qo‘shilganida ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmaydi va yozilmaydi: *og‘iz+im—og‘zim*, *burun+ing—burning*, *qorin+i--qorni*, *o‘g‘il+i--o‘g‘li*, *o‘rin+ing--o‘rning*.

Esda tuting: Bu qoidani **o—i**, **o‘--i**, **u—u**, **i—i** tarzida shakllangan ikki bo‘g‘inli so‘zlarning barchasiga qo‘llab bo‘lmaydi. Masalan: *odil*, *bo‘g‘in*, *kukun*, *chivin*, *ojiz* kabi.

2. Manba, tole kabi unli bilan bitgan otlarga egalik qo‘shimchasining **-im**, **-ing**, **-i** shakli qo‘shiladi: *manbai*, *toleim* kabi.

3. Oxiri **k** yoki **q** undoshi bilan tugagan *tabrik*, *kerak*, *yong‘ok*, *qayliq* kabi otlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda so‘z oxiridagi **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g‘** undoshiga aylanadi va tabrigi, keragi, yong‘og‘i, qaylig‘i tarzida yoziladi.

Esda tuting. *nutq*, *zavq*, *ufq* kabi bir bo‘g‘inli otlarga, shuningdek, *idrok*, *ishtiyoq* kabi ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilsa o‘zakda o‘zgarish yuz bermaydi.

Otlarda kelishik kategoriyasi

Ot yoki otlashgan so‘zning boshqa bir so‘zga tobeligini ifodalaydigan grammatik shakllar sistemasi **kelishik kategoriyasi** deyiladi. Otlarning kelishik qo‘shimchalarini olib o‘zgarishi **turlanish** deyiladi, kelishik qo‘shimchalari esa turlovchi qo‘shimchalar hisoblanadi. O‘zbek tilida 6 ta kelishik mavjud bo‘lib, ularning nomi, qo‘shimchalari va so‘roqlari quyidagi jadvalda berilgan:

№	Kelishiklar nomi	Qo‘shimchasi	So‘roqlari	Kelishik shaklidagi otlar
1.	Bosh kelshik	----	kim? nima? qaer?	Oybek, kitob, xayol, universitet
2.	Qaratqich kelishigi	--ning	kimning? nimaning? qaerning?	Oybekning, kitobning, xayolning, universitetning
3.	Tushum kelishigi	--ni	kimni? nimani? qaerni?	Oybekni, kitobni, xayolni, universitetni
4.	Jo‘nalish kelishigi	--ga (-ka, -qa)	kimga? nimaga? qaerga?	Oybekka, kitobga, xayolga, universitetga
5.	O‘rin-payt kelishigi	--da	kimda? nimada? qaerda?	Oybekda, kitobda, xayolda, universitetda
6.	Chiqish kelishigi	--dan	kimdan? nimadan? qaerdan?	Oybekdan, kitobdan, xayoldan, universitetdan

Otning sintaktik vazifasi uning qaysi kelishik qo‘shimchasini olib kelishiga qarab belgilanadi. Masalan, bosh kelishikdagi so‘z gapda ega, kesim, undalma, vazifasida, qaratqich kelishigidagi otlar qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi.

Bosh kelishik

Bosh kelishikdagi so‘z *kim? nima? qaer?* so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi. Bu kelishikni ifodalaydigan maxsus qo‘shimcha yo‘q. Bosh kelishik shaklidagi ot gapda ega, kesim, izohlovchi, sifatlovchi, undalma va atov gap vazifasida keladi.

Qaratqich kelishigi

Biror predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmetga qarashlilikini anglatadi. Qaratqich kelishigining morfologik ko'rsatkichi **–ning** bo'lib, she'riyatda **–n** yoki **–im** shaklida ham qo'llanadi: *Birovning ko'nglini chog' qilishning eng yaxshi usuli – uning so'zlariga quloq tutish* (J.Louell). *Bu quyosh o'lkasin otashin sasi, O'zbek diyorining saratoni* bu (A.Oripov). Yerdan qolgan, o, tanim manim, O'zbekiston, Vatanim manim! (A.Oripov)

Jonli nutqda esa tushum kelishigi qo'shimchasiga omonim bo'lib keladi: -- *Siz kimni zurriyotini bozorga olib chiqqanligingizni bilyapsizmi? Kimsan, Mirzaboyni zurriyoti!* (T. Murod)

Bunday holatni **–n** shaklida ham kuzatish mumkin:

Har bolam ufurgan nafasini atri

She'rimning eng yetuk, eng yaxshi satri (G'.G'ulom)

Umid uzgil, deding, oshiq, muhabbat rishtasin uzgum,

Uzurman, deb azob etding, azobing ichra men borman (A.Oripov)

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi men, sen olmoshlariga **–ing** shaklida qo'shiladi: *men+ing, sen+ing*.

Qaratqich kelishigi qo'llanishiga ko'ra belgili yoki belgisiz bo'ladi. **Belgili qaratqich kelishigi** -ning bilan shakllanadi va real qarashlilikni ifodalaydi: *Usta Mahkamning kichik qizi Inobat mahmadonagina chiqqan* (S.A.hmad). *Qo'rquvdan Nilufarning ko'zlari pir-pir ucha boshladi* (U.Nazarov).

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi tushirilgan bo'lsa, **belgisiz qaratqich** hisoblanadi: *Xotiralar iskanjasida lom-mim demay, «xotirjamlik»ni ijro etmoqdaman* (Yo.Akram). *Urush azoblari xotiraga aylanmaydi, aksincha har kuni davom etaveradi* (Q.Norqobil).

Belgisiz qaratqich kelishigidagi otlar o'zidan keyingi ot bilan zich bog'langan bo'ladi va ular orasiga boshqa so'z kiritib bo'lmaydi. Bunday bog'lanishda qarashlilikdan ko'ra aloqadorlik ma'nosi ustun bo'ladi.

Tushum kelishigi

Tushum kelishigidagi ot ish-harakatni o'z ustiga olgan predmetni anglatadi. Bu kelishikdagi ot kimni? nimani? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Tushum kelishigi **–ni** qo'shimchasi bilan shakllanib, o'timli fe'lga bog'lanadi. Gapda vositasiz to'ldiruvchi bo'lib keladi: *Hayotni sevasanmi? Unda vaqtini bekorga o'tkazma* (B.Franklin).

She'riy nutqda tushum kelishigining **–n**, **–in** shakllari ham uchraydi.

Har yonda go'zlik yoymish daftarin. (A.Oripov)

Gar muhabbatning hayotda

Turfa xil bozori bor,

Oshiq ahlin lek muhabbatga

yetishmagay zori bor. (A.Oripov)

Jo'nalish kelishigi

Jo'nalish kelishigidagi otdan anglashilgan ish-harakatning kimga, nimaga tegishlilikini, ish-harakatning bajarilish o'rnini, vaqtini, sababini hamda ish-harakatning bajarilishida vosita ekanligini anglatadi. Kimga?, nimaga?, qaerga? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Jo'nalish kelishigi **–ga** qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Mazkur qo'shimcha k yoki g tovushi bilan tugagan

otlarga qo'shilganda **-ka, q** yoki **g'** tovushi bilan tugagan otlarga qo'shilganda **-qa** tarzida aytiladi va yoziladi.

Jo'nalish kelishigidagi ot kimga? yoki nimaga? so'rog'iga javob bo'lganda, gapda vositali to'ldiruvchi: qaerga? so'rog'iga javob bo'lganda, o'rin holi; qachon? yoki qachonga? so'rog'iga javob bo'lganda payt holi vazifasida keladi.

O'rin – payt kelishigi

O'rin – payt kelishigidagi ot ish-harakatning bajarilish o'rnini, vaqtini, bajarilish holatini ifodalaydi. **-da** qo'shimchasi yordamida hosil qilinadi. Kimda?, nimada?, qaerda?, qachon?, qay holatda? kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Gapda to'ldiruvchi, hol, kesim vazifalarida keladi.

Chiqish kelishigi

Chiqish kelishigidagi ot ish-harakatning chiqish o'rnini, vaqtini, sababini bildiradi. Chiqish kelishigi **-dan** qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Kimdan?, nimadan?, qaerdan?, qachondan? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi va gapda to'ldiruvchi, hol vazifalarida keladi.

Otlarning yasalihi

Ot turkumiga mansub so'zlar, asosan, morfologik va sintaktik usul bilan yasaladi. Morfologik usulda so'zning negiziga maxsus yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali ot hosil qilish tushuniladi. Sintaktik usulda esa bir necha so'z ishtirokida ot hosil qilish nazarda tutiladi.

Ot yasovchi qo'shimchalar ot, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlardan ot yasashga xizmat qiladi. Masalan: *kursdosh (otdan)*, *chopiq (fe'ldan)*, *qiziqchi (sifatdan)*, *birlik (sondan)*, *o'zlik (olmoshdan)*.

Morfologik usul bilan yasalgan otlar ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1. Shaxs va kasb - hunar otlarini yasovchi qo'shimchalar. 2. Narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasovchi qo'shimchalar. 3. O'rin – joy oti yasovchi qo'shimchalar. 4. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar.

1. Shaxs va kasb - hunar otlarini yasovchi qo'shimchalar, asosan, otga qo'shiladi va yangi ma'noli ot hosil qiladi. Bularga quyidagilar kiradi:

-chi. Bu qo'shimcha barcha so'z turkumlariga va boshqa tillardan kirgan so'zlarga qo'shib, quyidagi ma'nolarni ifodalovchi otlar yasaydi: a) biror kasb bilan shug'ullanuvchi shaxs otlari: *sotuvchi*, *o'qituvchi*, *haydovchi*, *tarbiyachi*; b) biror fe'l-atvor, xususiyat bilan bog'liq otlar: *qiziqchi*, *og'machi*, *a'lochi*, *lofchi*, *ayg'oqchi*.

-dosh. Bu qo'shimcha negiz anglatgan shaxs yoki predmet bilan yashash, ishlash, o'qish o'rni va davri birga bo'lgan (*yurtdosh*, *ovuldosh*, *kursdosh*, *tengdosh*, *zamondosh*); ish harakati, xususiyati va holati umumiy bo'lgan (*ko'makdosh*, *safdoshtosh*, *sirdosh*, *yostiqdosh*, *ohangdosh*, *suhbatdosh*); dunyoqarash va qarindoshlik jihatidan yaqinlik ma'nosini ifodalaydigan (*fikrdosh*, *maslakdosh*, *jondosh*, *qondosh*, *qarindosh*) shaxs otlarini yasaydi. Shuningdek, bu qo'shimcha yordamida ilmiy atamalar ham hosil qilinadi: *sifatdosh*, *ravishdosh*, *undosh*, *uyadoshtosh*, *shakldosh*, *urg'udosh*. Bu qo'shimcha bilan shakllangan ayrim so'zlar **ham**– old qo'shimchasi orqali hosil qilingan otlarga sinonim bo'ladi. *Kasbdosh/hamkashtosh*, *suhbatdosh/hamsuhbat*, *qishloqdosh/hamqishloq*.

-kash. «Shug'ullanuvchi», «tortuvchi» ma'nosidagi ot hosil qilishda ishlatiladi. Masalan: *aravakash*, *paxsakash*, *suratkash*, *tuyakash*.

-bon. Biror narsaga qarab turuvchi, qo'riqlovchi shaxsni bildiruvchi ot yasashda ishlatiladi. Masalan: *darvozabon*, *bog'bon*, *saroybon*.

-boz. «Shug‘ullanuvchi» ma’nosidagi ot hosil qilishda ishlatiladi: *dorboz, kaptarboz, masxaraboz*. Bu qo‘shimcha, ko‘pincha, **-voz** tarzida talaffuz qilinadi, lekin **-boz** yoziladi.

-paz. Asosan, ovqat nomlariga qo‘shilib, negiz anglatgan taomni pishirish, tayyorlash bilan shug‘ullanuvchi shaxsni – kasb egasini bildiradi: *kabobpaz, somsapaz, oshpaz, mantipaz*.

-dor. Otlarga qo‘shilib shu so‘z orqali fodalangan predmetga egalik yoki predmetning o‘shanga xos, taalluqli ekanligini bildiruvchi ot yasaydi: *quldor, chorvador, amaldor, mansabdor*.

-shunos. Negiz anglatgan soha bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *tilshunos, adabiyotshunos, sharqshunos, tuproqshunos, huquqshunos*.

-soz. Negizdan anglashilgan predmetni yasash va tuzatish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *soatsoz, kemasoz, aravaso, mashinasoz*.

-do‘z. Negizda ifodalangan predmetdan tikuvchi, hunarmand ma’nosidagi ot yasaydi: *do‘ppido‘z, etikdo‘z, mo‘ynado‘z, zardo‘z, chopondo‘z, maxsido‘z*.

-xon. Negizdan anglashilgan predmetni o‘qish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *kitobxon, gazetxon, jurnalxon*.

-gar, -kar, -kor. Negiz anglatgan predmet bilan shug‘ullanuvchi muayyan kasb-hunarni, faoliyatni puxta egallagan ma’nolaridagi shaxs otlarni hosil qilishda ishlatiladi: *zargar, kimyogar, miskar, firibgar, tadbirkor, binokor, sholikor, san’atkor, ijodkor*.

-furush. Negiz anglatgan predmetni sotish bilan shug‘ullanuvchi ma’nosidagi shaxs oti yasaydi: *mevafurush, qandfurush, qovunfurush, pistafurush*.

II. Narsa, qurol, o‘lchov birligi otlarini yasovchi qo‘shimchalar, asosan, ot va fe’lga qo‘shilib mehnat qurollari, o‘lchov birliklari, muayyan harakat, holat nomi, natijasi yoki bajaruvchi ma’nolaridagi otlarni hosil qilishda ishlatiladi. Ularga quyidagilar kiradi:

-k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -oq. Mehnat quroli otini yasaydi: *elak, kurak*; muayyan harakat holat nomini yasaydi: *chaqiriq, buyruq, so‘roq*; muayyan harakat natijasi nomini yasaydi: *tilak, yutuq, ko‘rik, o‘toq, bezak*; harakat bajaruvchi predmetlar nomini yasaydi: *pirpirak, bizbizak, guldirak*.

-gi (-ki), -qi (-g‘i, -g‘u). Bu qo‘shimchalar fe’l negizlariga qo‘shilib narsa qurol oti va mavhum otlar yasashda ishlatiladi: *supurgi, chalg‘i, cholg‘u, suzgi, yoqilg‘i; kulgi, turtki, sezgi*. Shuningdek, bu qo‘shimcha yordamida *tepki, kuydirgi* kabi kasallik otlari ham yasalgan.

-m (-im, -um). Bu qo‘shimcha fe’llarga qo‘shilib, asosan, quyidagi ma’nolarni ifodalovchi otlarni hosil qilishda ishlatiladi: narsa-buyum oti: *kiyim*; harakat-holat nomi: *aldam, chidam*; natija nomi: *to‘plam, bitim, bosim, tizim, tuzum*; o‘lchov birligi nomi: *tishlam, to‘g‘ram, ho‘plam, damlam, cho‘qim*.

-gich (-kich, -qich, -g‘ich). Bu qo‘shimcha ham narsa-buyum va qurol otlarini yasashda ishlatiladi: *suzgich, ko‘targich, savag‘ich, qirg‘ich, tutqich*.

-ma. Fe’l negiziga qo‘shiladi va quyidagi ma’nolarda qo‘llanadi: Narsa-buyum nomi: *tugma, gazlama, qo‘lyozma*; ovqat nomlarini: *qaynatma, qatlama, dimlama, suzma, qovurma, qiyma*; natija nomini: *yo‘qlama, yuklama*; o‘rin-joy nomini: *bostirma, tortma*. Bu qo‘shimcha yordamida ayrim atamalar hosil qilingan: *terlama, bo‘g‘ma, to‘qima, tenglama, ayirma*.

-indi: *yuvindi, chiqindi, yig‘indi*.

-qin, (-g‘in, -qun): *to‘sqin, toshqin, qirg‘in, uchqun*.

-don. Negiz anglatgan predmetni saqlash va qo‘yish uchun ishlatiladigan narsalar nomini yasaydi: *siyohdon, tuzdon, qalamdon, kuldon*.

III. O‘rin-joy oti yasovchi qo‘shimchalar asosan, otga qo‘shiladi va negizdan anglashiladigan predmet mavjud bo‘lgan, ekiladigan, yashaydigan o‘rin-joy nomlarini hosil qiladi:

-zor. Olmazor, paxtazor, lolazor.

-loq. Toshloq, o'tloq, qumloq.

-iston. O'zbekiston, Turkiston, Pokiston.

-goh. Oromgoh, sayilgoh, o'yingoh.

-xona. Yotoqxona, oshxona, choyxona.

IV. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar turli turkumdagi negizlarga qo'shib, mavhum ma'noli ot yasaydi:

-lik(-liq). Sifatlariga qo'shib belgi, xususiyat ifodalovchi ot yasaydi: *mardlik, go'zallik, yaxshilik, eskilik, tozalik*; otlarga qo'shib, holat ifodalovchi mavhum ot yasaydi: *yigitlik, dushmanlik*; kasb-hunar bilan bog'liq mavhum ot yasaydi: *binokorlik, tuproqshunoslik, manbashunoslik, zargarlik, pichoqchilik*; ravishga qo'shib, harakatning mavhum miqdorini: *tezlik, ko'plik*; songa qo'shib, uning mavhum miqdorini: *o'nlik, beshlik* bildiruvchi otlar yasaydi. Ba'zan aniq narsa otini yasaydi: *shirinlik, darslik, kundalik, o'simlik*. Geografik nomlarga qo'shilganda, shaxsning o'sha yerga tegishli ekanligi, u yerlik ekanligi anglashiladi: *toshkentlik, farg'onalik*.

-liq. Turli so'z turkumlaridan mavhum ot yasaydi: *ayriliq, borliq, otliv, boshliq, oqliq, bo'shliq*. Otlarga qo'shib o'sha otdan anglashilgan predmetning o'rni, joy nomi shuningdek, idish ma'nosini bildiradi: *Olmaliq, Bo'stonliq, tuzliq*.

-chilik(-chi+lik) murakkab qo'shimcha. Ot, sifat, ravish yoki modal so'zlardan kasb-hunar va holat bildiruvchi mavhum otlar yasaydi: *soddachilik, qudachilik, oilachilik, oshnachilik, xursandchilik, xafachilik, qo'shniichilik, qassobchilik, ozchilik, ko'pchilik, yo'qchilik*.

-garchilik (-gar+chi+lik) murakkab qo'shimcha. Holat yoki kasb-hunar bilan bog'liq mavhum otlarni hosil qiladi: *ovoragarchilik, serobgarchilik, loygarchilik, yog'ingarchilik, odamgarchilik*.

-ch (-inch). Fe'l negizlarga qo'shib, holat oti, mavhum tushuncha, belgi oti hosil qiladi: *sevinch, ishonch, o'tinch, quvonch, qo'rqinch*.

-sh (-ish). Fe'l negizlarga qo'shib, harakat oti yasaydi: *o'qish, yig'ilish, qurilish*.

Sintaktik usul bilan ot yasash. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro birikishi natijasida yasalgan otlar **sintaktik usul bilan yasalgan ot** hisoblanadi. Bunday usulda qo'shma, murakkab va juft otlar yasaladi.

Ma'no va grammatik jihatdan tobelanish asosida birikib, bir urg'u bilan aytiladigan va yozuvda qismlari qo'shib yoziladigan yangi ma'noli ot **qo'shma ot** hisoblanadi. Qo'shma ot tarkib jihatidan quyidagicha bo'lishi mumkin:

Ot+ot: *qo'lqop, belbog', toshko'mir*; **sifat+ot:** *oqsoqol, oqqush, qizilo'ngach*; **son+ot:** *uchburchak, to'rtburchak, Beshariq*; **ot+fe'l:** *o'rinbosar, kungaboqar, otboqar*.

Murakkab otlarning qismlari alohida urg'u bilan aytiladi, shu sababli yozuvda ajratib yoziladi. Biroq bitta so'roqqa javob bo'ladi va yaxlit holda gap bo'lagi bo'lib keladi: *Oliy Majlis, so'z boshi, mahalla qo'mitasi*.

Juft ot. Ikki so'zning o'zaro grammatik jihatdan teng bog'lanishidan tuzilgan ot juft ot deyiladi. Juft ot qismlari bir turkumga mansub bo'ladi va alohida urg'u bilan aytiladi. Ular chiziqcha bilan yoziladi. Qo'shimcha hammavaqt ikkinchi qismga qo'shiladi: *aka-ukang, qozon-tovoqni, ota-onamiz* kabi.

Otlarning tuzilishiga ko'ra turlari

Otlar tuzilishiga ko'ra soddaga, qo'shma, murakkab, juft va qisqartma holda qo'llanuvchi shakllarga ega.

Sodda otlar (tub va yasama) bir o‘zak morfemadan tuzilgan bo‘ladi: *kitob, pichoq, soatsoz, ishchi*.

Qo‘shma otlar bir urg‘u bilan aytiladigan birdan ortiq so‘z shaklining qo‘shilishidan hosil bo‘ladi: *qo‘lqop, gultojxo‘roz*.

Murakkab otlar alohida urg‘u bilan aytiladigan ikki yoki undan ortiq so‘zdan iborat bo‘ladi: *Oliy Majlis, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti* kabi.

Juft otlar ikkita otning teng bog‘lanishidan hosil bo‘ladi: *ota-ona, qozon-tovoq*.

Qisqartma otlar qo‘shma va murakkab ot qismlarining qisqartirilgan holda qo‘llanishidan hosil bo‘ladi: *TDPU, FarDU* kabi.

Qisqartma ot so‘zlarni qisqartirib aytish va yozish, vaqt hamda o‘rinni iqtisod qilish maqsadi bilan o‘ylab topilgan.

O‘zbek tilida qisqartmalarning quyidagi ko‘rinishlari mavjud:

1. **Harfiy qisqartmalar:** *TTZ (Toshkent traktor zavodi), TDPU (Toshkent davlat pedagogika universiteti), BMT (Birlashgan Millatlar tashkiloti)* kabi.

2. Bo‘g‘inga teng qismlardan tuzilgan **aralash qisqartmalar:** *FarDU (Farg‘ona davlat universiteti), O‘zMU (O‘zbekiston Milliy universiteti), O‘ztibtexnika, O‘zekspomarkaz, O‘zdavstandart*.

Bunday qisqartmalarni ayrim matnlarda ishlatiladigan shartli qisqartmalardan farqlash kerak. Masalan: *A.Navoiy (Alisher Navoiy), A.Qod. «O‘t. k.» (Abdulla Qodiriy «O‘tgan kunlar»)*, *O. (Oybek), v.b (va boshqalar)* kabi. Bunda harf yoki bo‘g‘indan so‘ng nuqta qo‘yiladi, demak, ajratiladi, shunga ko‘ra bunday qisqartma yaxlitligicha so‘z darajasiga ko‘tarila olmaydi.

Otlarni tahlil qilish tartibi

1. Qaysi so‘roqqa javob bo‘lishi.
2. Ma‘no turi.
3. Yasalish va tuzilishiga ko‘ra turi.
4. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *Men o‘sha insondan ko‘p yaxshilik ko‘rdim.*

1. Nima:
2. Mavhum ot.
3. Sifat + ot yasovchi qo‘shimcha (lik), sodda, yasama ot.
4. Gapda to‘ldiruvchi vazifasida kelgan.

SIFAT

Predmetlarning belgi-xususiyati (rangi, hajmi, shakli, mazasi, xarakteri, holati, vazni, hidi, o‘rin yoki vaqtga munosabati)ni ifodalaydigan so‘zlar turkumi **sifat** deyiladi. Sifatlar ot yoki fe‘lga bog‘lanib *qanday?, qanaqa?, qaysi?, qachongi?* so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi: *yashil qalam, mitti yulduz, kunbotar tomon, kuzgi tufli, afsonaviy qush, tajang odam, yaxshi o‘qimoq, chiroyli yozmoq*.

Sifatlar gapda *aniqlovchi, kesim, hol* bo‘lib keladi: Uning moviy ko‘zlari onasi- Safurani eslatib turardi (F.Azimova). Non aziz, uning ushug‘i ham aziz (Maqol). *Chaqmoq* telpagini qiyshiq qo‘ndirib olgan (O‘.Hoshimov).

Sifatlar otlashganda ko‘plik, egalik, kelishik qo‘shimchalarini qabul qiladi va otning so‘roqlariga javob bo‘ladi, ot kabi sintaktik vazifalarni bajaradi. Masalan, *ega: Egri ozadi, to‘g‘ri*

o‘zadi (Maqol); *to‘ldiruvchi*: Vafosizda hayo yo‘q, hayosizda vafo yo‘q (Maqol); *qaratqich aniqlovchi*: Yaxshining so‘zi-- qaymoq, yomonning so‘zi-- to‘qmoq (Maqol).

1. Saxiyning ehsoniga baxilning boshi og‘rir (Maqol). 2. Axir inson bolasi baliq emaski, zo‘ravoni ojizini yutib, hayot kechirsa! (Shuhrat) 3. Yaxshigayam, yomongayam birdek yaxshi ko‘rinishga urinadigan odam eng xavfli odamdir (O‘.Hoshimov). 4. Odamlar «bozor munosabati»ni baliqdan o‘rgangan. Kattasi kichigini yeyaveradi (O‘.Hoshimov). 5. Hech kimga hasad qilma. Hasadgo‘y hech nimaga erisholmaydi (O‘.Hoshimov). 6. Baxilning bog‘i ko‘karmas (Maqol). 7. Yalqov bilan anqov – dushman uchun ov (Maqol). 8. Aqlli o‘z fikrini o‘zgartiradi, axmoq hech qachon (maqol). 9. Aqlli o‘zini ayblar, aqlsiz - do‘stini (Maqol). 10 Baxil baxilni ko‘rganda saxiyligi tutadi (Maqol).

Asliy va nisbiy sifatlar

Sifatlar ma’no xususiyatiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: a) asliy sifatlar; v) nisbiy sifatlar.

Predmet belgisini bevosita ifodalaydigan, belgini darajalab ko‘rsata oladigan, **-roq** qo‘shimchasini erkin qabul qiladigan sifatlar **asliy sifatlar** deyiladi: *shirin qovun - shirinroq qovun - eng shirin qovun; katta baliq - kattaroq baliq - juda katta baliq*.

Predmet belgisini o‘rin yoki paytga nisbatlab, boshqa predmetga o‘xshatish orqali ifodalaydigan, -roq qo‘shimchasini qabul qilmaydigan sifatlar **nisbiy sifatlar** deyiladi: Nisbiy sifatlar **-li, -iy (-viy), -simon, -lik, -gi (-ki, qi), -dagi** qo‘shimchalari yordamida hosil qilinadi: *mevali daraxt, tibbiy ma’lumotnoma, zamonaviy libos, sharsimon jism, marg‘ilonlik savdogar, yozgi yumush, qishki kiyim, tashqi hovli, uydagi gap*.

Nisbiy sifatlar belgini darajalab ko‘rsatmaydi. Faqat **-li** qo‘shimchasi bilan hosil qilingan nisbiy sifatlarda darajalab ko‘rsatish xususiyati mavjud: *kuchli - kuchliroq - juda kuchli, aqlli - aqlliroq - juda aqlli*.

Asliy sifatlarda belgining kuchaytirma va ozaytirma shakllari bor: *yashil – yam-yashil, sariq - sap-sariq, qizil - qizg‘ish, qora-qoramtir*. Nisbiy sifatlarda bunday xususiyat yo‘q.

Asliy sifatlarda modal ma’no ifodalanadi: *yoshgina, ziyrakkina, do‘mboqqina*. Nisbiy sifatlarda bunday xususiyat yo‘q. Faqat **-li** qo‘shimchasi bilan hosil qilingan nisbiy sifatlardagina modal ma’nolarni ifodalash imkoniyati mavjud: *aqlligina, chiroyligina* kabi.

Asliy sifatlar fe’lga bog‘lana oladi: *Qiyshiq o‘tirsang ham, to‘g‘ri gapir* (Maqol). Nisbiy sifatlar fe’lga birika olmaydi. Faqat **-iy** bilan hosil qilingan nisbiy sifatlar juda kam miqdordagi fe’llar bilan (masalan: zamonaviy kiyinmoq) birikishi mumkin.

Sifat darajalari

Bir predmetdagi belgini boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatlab farqlash hodisasi **sifat darajalari** deyiladi.

Sifatlarda uch xil daraja mavjud: *oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja*.

Oddiy daraja sifatlari bir predmetgagina xos belgini ifodalaydi. Ular belgini boshqa belgiga qiyoslamagan holda anglatadi. Oddiy daraja sifatlarida hech qanday qo‘shimcha yoki yordamchi so‘z bo‘lmaydi. Masalan, *katta hovli, chaqqon qiz, yashil durracha, qirmizi olma*.

Qiyosiy darajada bir predmetning belgisi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanadi.

Qiyosiy daraja **-roq** qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi. Bu qo‘shimcha belgining ortiq yoki kamligini ko‘rsatadi.

Masalan: Belgining ortiqqligi: Alining kitobi Valining kitobidan *qiziqroq*. Oltin kumushdan *og‘irroq*. Belgining kamligi: Bu xona avvalgisidan ham *kichikroq*.

Orttirma daraja shakli yordamchi soʻzlar vositasida hosil qilinadi va belgining meʼyordan ortiqligini ifodalaydi. Orttirma daraja maʼnosini ifodalovchi yordamchi soʻzlarga quyidagilar kiradi: *eng, juda, gʻoyat, gʻoyatda, bagʻoyat, oʻta, benihoyat, nihoyat, nihoyatda* kabilar.

Sifatlarning yasalishi

Sifatlar *morfologik* va *sintaktik* usulda yasaladi. **Morfologik usulda** soʻz oʻzak, negiziga maxsus qoʻshimchalar qoʻshish orqali sifat yasaladi. Oʻzbek tilida sifatlar quyidagi qoʻshimchalar yordamida hosil qilinadi:

--**li**. Ot, sifatdosh va ravishdoshlarga qoʻshilib, nisbiy sifat hosil qiladi: *aqlli bola, qiziqarli kitob, yeyishli somsa*.

--**siz**. Otlarga qoʻshiladi va undan anglashilgan maʼnoning mavjud emasligini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *tuzsiz taom, suvsiz quduq*.

--**chan**. Ot, harakat nomi va ravishdoshlarga qoʻshilib, negiz anglatgan maʼnoning ortiqligini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *talabchan rahbar, ishchan kayfiyat*.

--**chil**. Otlarga qoʻshilib, belgining ortiqligini anglatuvchi sifatlar hosil qiladi: *izchil gʻoya, dardchil odam*.

--**aki**. Ot va sifatlarga qoʻshiladi hamda belgining soxtaligini ifodalaydi: *zoʻrma-zoʻraki bajarish, ogʻzaki bayon qilish, qalbaki hujjat*.

--**agʻon**. Feʼlga qoʻshilib, belgining ortiqligini ifodalaydigan sifatlar yasaydi: *bilagʻon bola, tepagʻon ot*.

--**ma**. Feʼlga qoʻshilib, harakat natijasini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *qovurma lagʻmon, uydirma gap*.

--**k, -q, -ik, -uk, -uq, -oq, -ak**. Feʼlga qoʻshilib, harakat natijasini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *teshik, iliq, suzuk, yumuq, qoʻrqoq, boʻlak*.

--**qoq, -gʻoq**. Feʼlga qoʻshilib, belgining ortiqligini ifodalaydi: *botqoq, toygʻoq*.

--**choq, -chak, -chiq**. Feʼlga qoʻshilib, belgining ortiqligini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *maqtanchoq, kuyunchak, sirpanchiq*.

--**gʻin, -gʻun, -qin**. Feʼlga qoʻshilib, holat maʼnosini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *qizgʻin, tuygʻun, joʻshqin*.

--**qir, -qur, -gʻir, -gʻur, -kir, -gir**. Feʼlga qoʻshilib belgining ortiqligini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *topqir, uchqur, olgʻir, boʻlmagʻur, oʻtkir, sezgir*.

--**dek, -day**. Otga qoʻshilib, oʻxshatish maʼnosini ifodalovchi sifat yasaydi: *kundek, oyday, togʻday*.

--**mand**. Otga qoʻshilib, belgining ortiqligini ifodalovchi sifat yasaydi: *davlatmand, ixlosmand*.

--**simon**. Otga qoʻshilib, oʻxshashlik maʼnosini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *tuxumsimon, odamsimon, sharsimon*.

Sifatning oʻziga xos xususiyatlaridan yana biri, oʻzakdan oldin kelib, yangi maʼnoli sifat hosil qiladigan qoʻshimchalarga egaligidir. Ular quyidagilar: *ser-, be-, ba-, no-*.

ser-. Otga qoʻshilib, ortiqlik maʼnosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *serunum, serfarzand*.

be-. Otga qoʻshilib, mavjud emaslik maʼnosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: ***bexabar, besabr***.

ba-. Otga qoʻshilib, belgining ortiqligini ifodalovchi sifat yasaydi: *badavlat, basavlat*.

no-. Otga yoki sifatga qoʻshilib, negiz anglatgan belgiga ega emaslik maʼnosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *noinsof, notinch*.

Sintaktik usul bilan qoʻshma, murakkab va juft sifatlar yasaladi.

Qoʻshma sifatlar birdan ortiq soʻz yoki soʻz shakllaridan tarkib topib, bir urgʻu bilan aytiladi va bir belgini ifodalaydi. Qoʻshma sifat qismlari yozuvda qoʻshib yoziladi: *orombaxsh, rahmdil, tinchliksevar, tezoqar, ertapishar*.

Murakkab sifatlar bitta murakkab belgini ifodalaydigan, alohida urgʻu bilan aytiladigan, birdan ortiq soʻz yoki soʻz shakllarining birikuvidan hosil boʻladi. Murakkab sifat qismlari ajratib yoziladi: *qoʻli ochiq, koʻzga yaqin, soʻzga chechan*.

Ayrim murakkab sifat qismlari orasidagi munosabat o'ta zich bo'lmaganligi uchun, ularning o'rnini almashtirib qo'llash mumkin bo'ladi: *oq ko'ngil- ko'ngli oq, sochi uzun-uzun sochli, ko'ngli tor-tor ko'ngilli.*

Juft sifatlar bir umumiy belgi ifodalovchi ikki sifatning teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *ochiq-sochiq, qing'ir-qiyshiq, uzun-qisqa, yaxshi – yomon, kattayu kichik, sog'u salomat.*

Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari

Sifatlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, murakkab, juft va takror holda qo'llanuvchi shakllarga ega.

Sodda sifatlar bir o'zak morfemadan tuzilgan bo'ladi: *go'zal, xunuk, sariq, yashil.*

Qo'shma sifatlar bir urg'u bilan aytiladigan ikki so'z shaklining qo'shilishidan hosil bo'ladi: *ertapishar, sheryurak.*

Murakkab sifatlar alohida urg'u bilan aytiladigan, bitta murakkab belgini ifodalovchi ikki so'zning birikishidan hosil bo'ladi: *to'q qizil, o'tkir zehnli.*

Juft va takror sifatlar bir umumiy belgi ifodalovchi ikki sifatning teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *oq-qora, uzuq-yuluq, kattayu kichik, pastu baland; uzun-uzun, og'ir-og'ir, chuqur-chuqur.*

Sifatni tahlil qilish tartibi

1. Ma'no turi.
2. Darajasi: oddiy, qiyosiy, orttirma.
3. Tuzilishiga ko'ra turi: sodda, qo'shma, murakkab, juft, takror.
4. Yasama sifatning yasaliş usuli.
5. Qaysi so'z bilan bog'lanishi.
6. Gapdagi vazifasi.

Masalan, Salima darslarini *chala-chulpa* tayyorlagan edi.

Chala-chulpa—sifat, belgining me'yordan kamligi ma'nosini ifodalaydi, oddiy daraja, juft, chala-chulpa tayyorlamoq, gapda hol vazifasida kelgan.

SON

Predmetning sonini miqdorini va joylashish tartibini bildirgan so'zlar turkumi **son** deyiladi. Sonlar *qancha? necha? nechanchi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Hozirgi o'zbek tilida 22 ta tub son bor: *bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard.* Qolgan sonlar esa shu sonlar asosida hosil qilinadi. Masalan: *o'n olti, yigirma besh, yetti yuz o'tiz, ikki ming to'rt* kabi.

Sonlar harf bilan ham, raqam bilan ham yoziladi: *sakson, to'qson, yuz; 80, 90, 100.*

Raqamning ikki xilidan foydalaniladi.

1. Arab raqami. Asosan, hisob ishlarida, kun yilni ko'rsatishda ishlatiladi: *14+16=30, 21 mart, 2004 yil* kabi.

2. Rim raqami esa ko'proq asr, oy, hukumat anjumanlari, ilmiy tadqiqotlarda bob va fasllarni belgilashda ishlatiladi: *XXI asr,*

10. XI. 2004, XX chaqiriq, IX sessiya, I bob, IY fasl, I kurs kabi.

Sonlar otga bog'langanda *sifatlovchi*, fe'lga bog'lanib kelsa *hol* vazifasini bajaradi: *To'qqizinchi* qavat, *Ilmsiz bir* yashar, *ilmli ming* yashar.

Sonlar otlashganda, kelishik, egalik qo'shimchalarini oladi va gapda ot bajargan vazifalarda keladi. Masalan, ega: *Biri* mamnun bo'lsa, *ikkinchisi* kuyaveradi (T.Malik); kesim: *Ikki* karra ikki – *to'rt*; to'ldiruvchi: *Bo'tqa* sendaqadan *o'ntasini* sixga terib qo'yadi (T.Malik); qaratqich aniqlovchi: *O'ning yarmi* – besh.

Conga xos morfologik xususiyatlardan biri so'z yasash tizimining yo'qligi bilan belgilanadi. Boshqa turkumdagi so'zlardan son hosil qilinmaydi.

Songa –**nchi (-inchi), -ov, -ala, -ta, -tacha** qo'shimchalarini qo'shish orqali sonning turli shakllari hosil qilinadi: *to'rtinchi, beshov, uchala, to'rtta, o'ntacha.*

Ko'pincha sonlar maxsus o'lchov-miqdor bildiruvchi hisob so'zlari bilan keladi: o'n daqiqa, bir tomchi, uch qadoq, to'rt kilogramm, bir burda.

Sonlarning ma'no turlari

Sonlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra ikkiga bo'linadi: sanoq sonlar va tartib sonlar.

Sanoq sonlar predmetning sanog'ini, umumiy miqdorini bildiradi va ma'no jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi: miqdor son, dona son, chama son, jamlovchi son, taqsim son.

Miqdor son predmetning umumiy miqdorini bildiradi va *bir, o'n, o'ttiz, sakson, to'qson besh, yuz* kabi qo'shimchalarsiz yoziladi.

Dona sonlar miqdor songa **-ta** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *sakkizta, to'qqizta, o'nta, mingta*.

chama sonlar miqdor songa **-tacha, -larcha, -lab** qo'shimchalarini qo'shish yoki ikki sonni juftlash orqali hosil qilinadi: *yuztacha, o'nlarcha, minglab; o'n-o'n besh, besh-o'n, to'rt-besh-tacha* kabi. chama son taxminiy miqdorni bildiradi.

Jamlovchi sonlar **-ov, -ala, -ovlon** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *ikkov, beshala, yettovlon* kabi. Jamlovchi son predmetning jamlangan, to'dalangan holdagi miqdorini anglatadi.

Taqsim sonlar predmetning miqdor jihatdan bo'linganligini bildiradi. Taqsim sonlar miqdor songa **-tadan** qo'shimchasini qo'shish orqali, hamda dona sonlarning takrorlanishdan hosil bo'ladi: *beshtadan, o'ntadan, yuztadan; o'nta-o'nta, yuzta-yuztadan*.

Tartib sonlar predmetning joylashish tartibini bildiradi. Tartib son miqdor songa **-nchi (-inchi)** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *birinchi kurs, to'rtinchi qavat, o'ninchi qator* kabi.

Tartib sonlarning imlosi. Tartib son harflar bilan yozilganda **-nchi (-inchi)** qo'shimchasi so'zga qo'shib yoziladi: *beshinch, ikkinchi*. Tartib son arab raqami bilan ifodalanganda mazkur qo'shimcha o'rnida chiziqcha qo'yiladi: 2-kurs, 18-maktab; rim raqami bilan ifodalanganda chiziqcha qo'yilmaydi, biroq o'qilganda **-nchi (-inchi)** talaffuz qilinadi: XXI asr, IX chaqiriq kabi. Tartib sonlar arab raqami bilan ifodalanib oy va yillarni bildirsa ham chiziqcha qo'yilmaydi, lekin o'qilganda **-nchi (-inchi)** qo'shib talaffuz qilinadi: 22 mart, 2004 yil kabi.

Sonlar qo'llanishiga ko'ra *butun* va *kasr* sonlarga bo'linadi.

Butun sonlar umumiy miqdorni bo'laklarga ajratmagan holda, butunligicha ifodalaydi: *besh, o'n, yuz* kabi.

Kasr sonlar butunning qismini bildiradi: *beshdan bir, o'ndan uch* kabi.

Butun son bilan kasr son birgalikda ifodalansa kasrli son deyiladi. Kasrli son yozuvda quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

12,5 -- o'n ikki yarim, o'n ikki butun o'ndan besh.

$\frac{1}{3}$

-- uchdan bir; bir taqsim uch.

5,03 -- besh butun yuzdan uch kabi.

33-

Sonning tuzilishiga ko'ra turlari

Sonlar tuzilishiga ko'ra sodda, murakkab va juft bo'ladi.

Sodda son birgina o'zakdan tuzilgan bo'ladi: *uch, besh, o'n* kabi.

Murakkab sonlar kamida ikki o'zakdan tuzilib, bir umumiy miqdorni anglatadi: *bir yuz ellik, yigirma besh, ikki ming to'rt* kabi.

Juft sonlar ikki sonning juft holda, ketma-ket holatda yoki o'zaro teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *besh-o'n, to'rt-besh, besh-besh, yuzta-yuzta, qirqta-ellikta, o'n-o'n beshta* kabi.

OLMOSH

Predmet yoki uning biror belgisiga nom bo'lmay, predmet yoki belgi tushunchasining mavjudligini ko'rsatadigan mustaqil so'zlar turkumi **olmosh** deyiladi. Olmoshlar nutqda *ot, sifat, son* o'rnida keladi va gapda ularga xos vazifani bajaradi.

Olmoshni boshqa turkumdagi so'zlardan ajratuvchi asosiy belgi uning ma'no xususiyatidagi mavhumlik va umumiylikdir. Olmoshlar boshqa turkumdagi so'zlardan yasalmasligi jihatidan songa o'xshaydi.

Olmoshlarning ma'no turlari

Olmoshlar ma'nosiga ko'ra yetti turga bo'linadi: kishilik olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari, o'zlik olmoshlari, so'roq olmoshlari, belgilash olmoshlari, bo'lishsizlik olmoshlari, gumon olmoshlari.

Kishilik olmoshlari. Nutqdagi uch shaxs yoki predmetni ko'rsatib, birlik va ko'plikda qo'llanadi: *men, sen, u; biz, siz, ular*.

Ko'plikni ko'rsatuvchi *biz, siz, ular* olmoshlari qo'llanishiga ko'ra ba'ean birlik hamda kamtarlik, hurmat, kibrilanish, faxrlanish kabi modal ma'nolarni ifodalaydi. *Biz, siz* olmoshlariga ba'zan ko'plikni ta'kidlash maqsadida **-lar** qo'shimchasi qo'shiladi. Kishilik olmoshlari hech qachon egalik qo'shimchalarini qabul qilmaydi. *Men, sen* olmoshlariga qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda bitta **n** tushib qoladi: *men+ni—meni, men+ning—mening*. U olmoshi jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olganda bitta **n** orttiriladi: *u+ga—unga, u+da—unda, u+dan—undan*.

Ko'rsatish olmoshlari predmet, shaxs, belgi, voqea-hodisa, o'rin yoki vaqtga nisbatan ko'rsatish, ajratish, ta'kidlash uchun ishlatiladi.

Ko'rsatish olmoshlariga quyidagilar kiradi: *bu, shu, u, o'sha, ana u, mana bu*. Poetik nutqda va tarixiy asarlarda *ul, bul, shul, o'shal* olmoshlari qo'llanilganligini kuzatish mumkin.

Ko'rsatish olmoshlariga qo'shimchalar quyidagi tartibda qo'shiladi:

Olmosh+kelishik: *u+ni, shu+ning, o'sha+ni*.

Olmosh+ko'plik: *u+lar, bu+lar, o'sha+lar*.

Olmosh+ko'plik+kelishik: *u+lar+ni*.

Olmosh+ko'plik+egalik+kelishik: *shu+lar+ing+ni, o'sha+lar+ing+da*.

So'roq olmoshlari predmet, shaxs, belgi, ish-harakatning bajarilish o'rni haqidagi so'roqni bildiradi.

So'roq olmoshlariga quyidagilar kiradi: *kim?, nima?, qanday?, qanaqa?, necha?, qancha, qachon?, qaerda?*. Poetik nutqda *ne? na?, nechun?, nechuk?, qay?* shaklida qo'llanishi kuzatiladi.

O'zlik olmoshi aniq, yakka shaxsni ajratib ko'rsatish uchun qo'llanadi. *O'z (o'zi)* so'zi o'zlik olmoshi hisoblanadi. Bu olmosh kishilik olmoshlari o'rnida: *o'zim-o'zing-o'zi; o'zimiz-o'zingiz-o'zlari* ba'zan birga *men o'zim - sen o'zing - uning o'zi*; *ot* o'rnida kelib, egalik qo'shimchasini oladi va har uchala shaxsni ko'rsatadi. Qo'shimchalar qabul qilish tartibi quyidagicha: *olmosh+egalik--o'z+i; olmosh+egalik+kelishik--o'z+i+ni*. Ko'plik qo'shimchasini olganda nutq vaziyatiga ko'ra hurmat, kesatqich, piching kabi modal ma'nolarni ifodalashi mumkin. Gapda ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi va kesim vazifasida keladi.

Belgilash olmoshlari predmet yoki uning biror belgisini jamlab, yakka, ajratib ko'rsatish uchun ishlatiladi. *Har kim, har nima, ba'zi, har qanday, har qaysi* olmoshlari shaxs yoki narsa belgini ajratib, alohida ta'kidlash orqali ifodalaydi.

Hamma, barcha, bari, butun olmoshlari jamlashga, umumlashtirishga xizmat qiladi.

Butun, bari olmoshlari ko'plikda qo'llanmaydi. Ba'zi olmoshi va har so'zi ishtirokida yasalgan belgilash olmoshlariga kelishik qo'shimchasi egalik qo'shimchasidan so'ng qo'shiladi: *ba'zisini, har qaysingizni*.

Belgilash olmoshlari gapda sifatlovchi bo'lib keladi. Otlashganda (hammasini, ba'zilar, har narsangizni) otga xos morfologik, sintaktik xususiyatga ega bo'ladi.

Bo'lishsizlik olmoshlari umuman mavjud bo'lmagan predmet, belgi yoki miqdorni ko'rsatadi. Bo'lishsizlik olmoshi *hech* so'zidan keyin so'roq olmoshi yoki narsa, bir so'zini keltirish bilan hosil qilinadi: *hech qaysi, hech kim, hech narsa, hech bir* kabi.

Gumon olmoshlari mavjud, ammo noma'lum bo'lgan predmet, belgi yoki miqdorni ko'rsatadi. Gumon olmoshlari so'roq olmoshlariga –*dir* qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilinadi: *kimdir, nimadir, qaysidir* kabi. Shuningdek, so'roq olmoshlari oldidan ***alla*** yoki ***bir*** elementini keltirish bilan: *allakim, allanima; bir narsa, bir qancha, bir necha* kabi hosil qilinadi.

Nutqda ba'zi, birov olmoshlarining birgalikda qo'llanilganini kuzatish mumkin: ba'zi birov, ba'zi birovlarning kabi. Bir so'zi qaysi, ba'zi olmoshlaridan so'ng kelishi mumkin: *qaysi bir, ba'zi bir*. Kimdir, qandaydir olmoshlariga sinonim bo'lgan birov, biron, biror so'zlari ham gumonni anglatadi. Hatto ***bir*** so'zining o'zi ham o'rniga ko'ra gumonni anglatadi.

Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlari

Olmoshlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma va juft bo'ladi.

Bir o'zakdan iborat bo'lgan olmoshlar ***sodda olmosh*** hisoblanadi: *men, sen, kim, hamma, ba'zi* kabi.

Qo'shma olmoshlar birdan ortiq o'zakdan tuziladi: *har bir, hech kim, ana o'sha* kabi.

Ikki olmoshning tenglanishidan tuzilgan olmoshlar ***juft olmosh*** hisoblanadi. Bunday olmoshlar turli modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi: *u-bu, men-sen, siz-biz*.

Nutqda olmoshlar takror holda qo'llanishi mumkin: *o'sha-o'sha, shu-shu*. Bunda ham modal ma'no ifodalangan bo'ladi.

Olmoshlarni tahlil qilish tartibi:

1. Ma'no turi.
2. Qo'shimchalari tartibi.
3. Tuzilishiga ko'ra turi.
4. Qaysi so'z bilan bog'lanishi.
5. Qaysi so'z o'rnida qo'llangani.
6. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *O'sha* kitobni olib bering.

1. o'sha -- ko'rsatish olmoshi
2. qo'shimchasiz qo'llangan
3. Sodda
4. O'sha kitobni: olmosh + ot
5. Sifat.
6. Aniqlovchi

RAVISH

Ish-harakat nomi bilan bog'liq bo'lgan holat, payt, sabab, o'rin, miqdor kabi ma'nolarni bildirib morfologik jihatdan o'zgarmaydigan mustaqil so'zlarga ***ravish*** deyiladi. Masalan: *unda, bunda, ko'p, sal, picha, noiloj, chorasiz, quyida, chapda, uzoqda, kecha, bugun, yayov, astoydil* kabi.

Ravish biror so'z bilan grammatik aloqaga kirganda, hech qanday qo'shimcha qabul qilmaydi va shaklini o'zgartirmaydi. Ravishlar o'ziga xos yasaliş tizimiga ega. Gapda hol vazifasini bajaradi. Ravishlar nutqda otlashganda otga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

Ravishlarning ma'noga ko'ra turlari

Ravishlar ma'nosiga ko'ra olti turga bo'linadi: holat ravishi, payt ravishi, o'rin ravishi, maqsad ravishi, miqdor-daraja ravishi, sabab ravishi.

1. Holat ravishi ish-harakat bilan bog'liq holatni ifodalaydi va *qanday?, qay holda?, qay tarzda?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Gapda ravish (tarz) holi vazifasida keladi. Holat ravishiga quyidagilar kiradi: *asta, sekin, tez, birdan, ilkis, qo'qqisdan, to'satdan, yonma-yon,*

qo'lma-qo'l, omon-eson, zo'rg'a, piyoda, yayov, do'stona, qahramonona, qadrdonlarcha, naridan-beri, ketma-ket, darhol, zimdan kabilar.

2. Payt ravishi ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq payt ma'nosini ifodalaydi. *Qachon?, qachongacha?, qachondan?, qachondan beri?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Payt ravishi gapda payt holi vazifasida keladi. Quyidagilar payt ravishi hisoblanadi: *avval, oldin, ilgari, so'ng, keyin, kechgacha, kechadan, hozir, doimo, tez-tez, tez orada, bugun-erta, shu kuni, o'sha kundan buyon, bu orada, bugun-erta, kundan-kunga, saharlab, boya, endi, indin, hali-beri, kechalari, hanuz, hanuzgacha, halitdan, azondan, so'ngra, qishin-yozin, ertayu kech, uzzukun, tun-kun, hali zamon kabi.*

3. O'rin ravishi ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq o'rinni bildiradi. *Qaerda?, qaerdan?, qaerga?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Gapda o'rin holi vazifasida keladi. Quyidagilar o'rin holi hisoblanadi: *oldinda, orqada, o'ngda, chapda, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pastda, o'rtada, tashqarida, olg'a, u yoq-bu yoqqa, quyida, tubanda, unda-bunda, uzoqda, orqavorotdan, bunda kabilar.*

4. Maqsad ravishi ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq maqsadni bildiradi. *Nega?, nima maqsadda?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Gapda maqsad holi bo'lib keladi. Maqsad holiga quyidagilar kiradi: *atayin, ataylab, jo'rttaga, qasddan, qasdma-qasdiga, azza-bazza kabi.*

5. Miqdor-daraja ravishi ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq miqdor-darajani, narsa-buyum yoki belgining darajasini, noaniq miqdorini ifodalaydi. *Qancha?, qay darajada?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: *picha, qittak, biroz, sal, xiyol, soatlab, oylab, yana, tag'in, chamalab, ozmuncha, mumkin qadar, imkon qadar, aslo, sira, qisman, oz-moz, sal-pal, ko'p, mo'l, bir talay, benihoya, ko'plab, siqimlab, hovuchlab kabi.* Miqdor-daraja ravishlari ma'nosiga ko'ra guruhlarga bo'linadi: 1. Miqdor ravishlari predmetning noaniq miqdorini ifodalashga xizmat qiladi: *ko'p, oz, ancha, picha, biroz, bir muncha, xiyla, qittak, mo'l, kam kabi.* 2. Daraja ravishlari harakat yoki belgi bilan bog'liq darajaning kuchli yoki kuchsizligini ifodalashga xizmat qiladi. *Eng, juda, nihoyat (da), g'oyat (da), yana(da), tag'in, tamomila, naq, o'ta, qoq, obdan kabi ravishlar harakat yoki belgi bilan bog'liq darajaning kuchli ekanligini; sal, xiyol, arang, bazo'r, sal-pal, zo'r-bazo'r kabi ravishlar darajaning kuchsizlik ma'nosini ifodalaydi.*

7. Sabab ravishi ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq sababni ifodalaydi. *Nega?, nima sababdan?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi: *chorasiz(likdan), noiloj, ilojsiz(likdan), qo'rqqanidan, kuyganidan kabi.* Sabab ravishlari gapda sabab holi vazifasida keladi.

Ravishlarda daraja

Ravishlar ham sifat kabi belgini darajalab ko'rsatish xususiyatiga ega: *oz, ozroq, eng oz, nihoyatda oz kabi.* Shunga ko'ra oddiy daraja (*sekin, tez, ko'p, erta*), qiyosiy daraja (*sekinroq, tezroq, ko'proq, ertaroq*), orttirma daraja (*juda sekin, o'ta tez, nihoyatda ko'p, ancha erta*) kabi turlarga ajratiladi. Shuningdek, kuchaytirma (*kuppa-kunduzi, juda-juda*) va ozaytirma (*ozgina, sekingina, sal*) ravishlar ham farqlanadi.

47-mashq. Sifat va ravish darajalarini qiyoslang. O'rtadagi farqni darslik va o'quv qo'llanmalar asosida tushuntiring. Badiiy asarlardan misollar topib, tahlil qiling.

Ravishlarning yasalishi

Ravishlar ham boshqa turkumdagi co'zlar kabi **morfologik** va **sintaktik** usulda yasaladi.

1. Ravishlar quyidagi qo'shimchalar orqali turli so'z turkumlaridan hosil qilinadi:

--**cha:** *qisqacha, yashirincha, yigitcha, yaxshilikcha, yangicha, buguncha kabi.*

--**larcha:** *do'stlarcha, qahramonlarcha, otalarcha, mardlarcha, o'rtoqlarcha.*

--**chasiga:** *dehqonchasiga, yangichasiga, toshkentchasiga.*

--**siga, --iga:** *yoppasiga, qatorasiga, ko'ndalangiga.*

--**ligicha:** *xomligicha, tirikligicha, paxtaligicha.*

--**dek, --day:** *o'qdek, tog'dek, oydek, yelday, muzday.*

--**lab:** *ertalab, ko'plab, yaxshilab, oylab.*

--**ona:** *mardona, mug'ambirona, g'olibona, shoirona.*

--**an:** *taxminan, rasman, vijdonan, tasodifan.*

--**gacha:** *ertalabgacha, kechgacha, tushgacha.*

--**lay (in):** butunlay, tiriklay(in).

--**incha:** ko'pincha, aksincha.

--**n(-in):** yashirin, qishin-yozin, oldin kabi.

2. Sintaktik usul bilan qo'shma, murakkab, juft va takroriy ravishlar hosil qilinadi: *u yoqqa, bu yoqqa, u yerga, shu yerda, har vaqt, hech vaqt, har zamon, bir zum, bir yo'la, birpas, birmuncha, allavaqt, asta-sekin, oyda-yilda, unda-bunda, bugun-erta* kabi.

Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari

1. **Sodda ravishlar** bir o'zak asosida hosil qilinadi: *ko'p, oz, yangicha, rasman, keyin, oldin, tepada, olg'a* kabi.

2. **Qo'shma ravishlar** ikki o'zakdan tuzilib, qismlaridan biri mustaqil qo'llanilmaydi: *allapayt, allamahol, bir talay, oz muncha, birvarakayiga, bir yo'la*.

3. **Murakkab ravishlar** har birini erkin holda qo'llash mumkin bo'lgan ikkita o'zakdan tuziladi: *har doim, bir oz, bir nafas, har kuni, o'sha yerda*.

4. **Juft va takror qo'llanadigan ravishlar** ikki so'zning teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *oldin-keyin, oldinma-кетин, orqama-orqa, birin-кетин, erta-kech, huda-behuda, ahyon-ahyonda, yelkama-elka, birga-birga* kabi.

Ravish tahlili

1. Qaysi so'roqqa javob bo'lishi.
2. Ma'no turi.
3. Daraja ma'nosi.
4. Yasalishiga ko'ra turi (tub, yasama).
5. Tuzilishiga ko'ra turi.
6. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
7. Qaysi so'z bilan bog'langanligi va ma'no xususiyati.
8. Gapdagi vazifasi.

Namuna: U *sekin* qo'l ko'tardi.

Sekin – ravish; qay holda? holat ravishi; oddiy daraja; tub ravish; otlashmagan; kesimga bog'lanib ish-harakatning bajarilish tarzini, holatini ifodalagan; gapda ravish holi vazifasida kelgan.

FE'L

Ish-harakat yoki predmetning faol holatini ifodalaydigan so'zlar **fe'l** deyiladi: *kuldi, o'qidi, yozyapti, yig'layapti, gapirmoqchi, yugurmoqchi, sezdi, uyg'ondi*.

Fe'llar *nima qildi?, nima qilayapti?, nima qilmoqchi?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Fe'llar gapda asosan kesim bo'lib keladi.

Fe'lning morfologik xususiyatlari fe'llardagi so'z yasash tizimining faolligi, o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari hamda vazifa va ma'no turlarining mavjudligi fe'l turkumining qamrovi kengligini ko'rsatadi.

Fe'llarning yasalishi

Fe'llar morfologik va sintaktik usullar bilan yasaladi. Ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va taqlid so'zlarga maxsus qo'shimchalar qo'shish orqali fe'l yasash **morfologik usul** hisoblanadi. Fe'llar asosan, quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

-**la.** gulla, kuyla, qorala, oqla, yangila, hozirla, shitirla,

ufla.

-**a** osha, sana, o'yna, bo'sha.

-**y (-ay)** kuchay, qoray, ozay, zo'ray.

-**r (-ar)** ko'kar, qizar, yoshar, eskir.

-**ik (-iq)** kechik, birik, zo'riq, chiniq.

-**sira** sensira, yotsira, uyqusira.

-**i** boyi, tinchi, changi.

- qir** o‘shqir, hayqir.
- lan (-lash)** otlan, ikkilan, yaxshilan, suhbatlash, yordamlash, tezlash.
- illa** yaltilla, gurilla, do‘rilla.
- ira** yaltira, yarqira.
- ir** gapir, tupir.

Sintaktik usul bilan fe‘l yasash

Bu usul bilan qo‘shma va juft fe‘llar hosil qilinadi.

Qo‘shma fe‘l ikki yoki undan ortiq so‘zning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi.

Qo‘shma fe‘l yetakchi va ko‘makchi qismlardan tarkib topadi.

Imzo qo‘ymoq: imzo-etakchi, qo‘ymoq-ko‘makchi qism. Asosiy ma‘no yetakchi qism orqali ifodalanadi, ko‘makchi qism esa qo‘shma fe‘l hosil qilishda va turli qo‘shimcha ma‘nolarni ifodalashga xizmat qiladi: *borib keldi, kirib chiqdi, tabassum qildi, ta‘zim qildi, ta‘zim bajo keltirdi*.

Qo‘shma fe‘l tarkibidagi so‘zlarni tabiatiga ko‘ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. **Fe‘l+fe‘l** tipidagi qo‘shma fe‘l: *sotib olmoq, kirib chiqmoq, borib kelmoq, olib kelmoq*.

2. **Ot+fe‘l** tipidagi qo‘shma fe‘l: *va‘da bermoq, quloq solmoq, iltimos qilmoq, himoya qilmoq*.

Bu tipdagi qo‘shma fe‘llarning ayrimlari sodda fe‘llarga sinonim bo‘ladi: *tamom qildi – tamomladi, yordam berdi – yordamlashdi*. Bu tipdagi qo‘shma fe‘llarni ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmasidan farqlash kerak. Ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmasi yangi ma‘no ifodalamaydi, balki yetakchi fe‘ldan anglashilgan harakat ma‘nosi bilan bog‘liq qo‘shimcha ma‘nolarni ifodalaydi: *o‘qib chiqdi, yozib bo‘ldi, chizib ko‘rdi, tortib qo‘ydi, o‘chira boshladi*.

Juft holda qo‘llanib, yangi ma‘no ifodalovchi fe‘llar **juft fe‘l** hisoblanadi: *turtdi-qo‘ydi, uchdi-ketdi, aytdi-qo‘ydi, bordi-keldi*. Juft fe‘llar chiziqli bilan yoziladi.

O‘timli va o‘timsiz fe‘llar

Tushum kelishigidagi so‘z bilan bog‘lana oladigan fe‘llar **o‘timli fe‘l** hisoblanadi: *keltirdi (nimani?), o‘ydi (nimani?), kesdi (nimani?), uzdi (nimani?)*. Bunda harakat **nimani?** so‘rog‘iga javob bo‘ladigan otga to‘liq o‘tadi. Fe‘l chiqish kelishigidagi otga bog‘langanda harakat qisman otga o‘tishi mumkin: *uzumni yeng – uzumdan yeng, nonni oling – nondan oling, qovunni kes – qovundan kes*.

Biror predmetga o‘tmaydigan harakatni ifodalovchi fe‘llar **o‘timsiz fe‘l** hisoblanadi. O‘timsiz fe‘llar jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan bog‘lanadi: *uxladi, yig‘ladi, yurdi, yozdi, chizdi*.

Ish - harakatning amalga oshishi, bajarilishi haqidagi xabarni bildiradigan fe‘llar **bo‘lishli fe‘l** hisoblanadi: *o‘qidi, gapirdi, kelmoqchi, yozayapti*.

Amalga oshmaydigan, bajarilmaydigan ish-harakatni bildiruvchi fe‘llar **bo‘lishsiz fe‘l** hisoblanadi. Bo‘lishsiz fe‘l maxsus vositalar orqali hosil qilinadi:

1. Fe‘lga **–ma** qo‘shimchasini qo‘shish orqali: *yozmadi, kelmadi*.

2. Sifatdosh shakliga **emas, yo‘q** so‘zlarini qo‘shish orqali: *kelgan emas, ketgani yo‘q*.

3. **Na** inkor bog‘lovchisi orqali: *na yozdi, na o‘qidi – yozmadi, o‘qimadi*.

Ba‘zan nutqda inkor bo‘lishli fe‘l bilan, tasdiq ma‘nosi bo‘lishsiz fe‘l bilan ifodalanishi mumkin: *Axir, do‘st achitib gapirmaydimi? El boshiga ish tushganda kim o‘zini chetga oladi?*

52-mashq. O‘zingiz o‘qigan badiiy asarlardan bo‘lishli va bo‘lishsiz fe‘llar ishtirok etgan gaplarni ko‘chiring. Ularni ma‘no xususiyatiga qarab guruhlashtirib yozing.

Fe'l nisbatlari

Ish-harakatning bajaruvchisi bilan predmet o'rtasidagi munosabatning ifodalanishi **fe'l nisbati** deyiladi.

Fe'l nisbatlari besh turga bo'linadi:

1. Aniq nisbat. Bu nisbat ega tomonidan bajariladigan harakatni ifodalaydi. Aniq nisbatni hosil qiluvchi maxsus vosita yo'q: *keldi, o'qiyapti, ketmoqchi*.

2. O'zlik nisbati. Ish-harakatning boshqa buyumga o'tmay, bajaruvchining o'zida qolishini ifodalovchi fe'llar o'zlik nisbati hisoblanadi. O'zlik nisbati fe'l negiziga **-n, -in, -l, -il** qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil qilinadi: *kiyindi, cho'mildi* kabi.

3. Majhul nisbat. Bu nisbatdagi fe'llarning bajaruvchisi noaniq bo'ladi. Majhul nisbat **-l, -il, -n, -in** qo'shimchalari bilan hosil qilinadi.

O'zlik va majhul nisbat bir xil qo'shimchalar bilan yasaladi. Ularning farqi gap mazmunidan anglashiladi: Ali tarandi - o'zlik nisbatda, kema ko'rindi – majhul nisbat, bajaruvchisi noaniq.

4. Birgalik nisbati harakatning bir necha shaxs tomonidan bajarilganligini bildiradi. **-sh, -ish, -lash** qo'shimchalari bilan hosil qilinadi: *kelishdi, ketishdi, yugurishdi, bahslashdi*.

5. Orttirma nisbatdagi fe'llar ish-harakatning boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum ta'sirida bajarilganligini bildiradi. Bu nisbat **-t, -dir, -tir, -giz, -g'iz, -qiz, -qaz, -kaz, -ir, -ar, -sat** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *o'qit, bezat, kengaytir, o'qittir, ko'rgiz, yutqaz, ko'rsat, qaytar* kabi.

Ayrim fe'llar birdan ortiq nisbat qo'shimchalari bilan qo'llanishi mumkin: *kiy+in+tir, kiy+in+tir+il+di, o'qi+t+tir+ish+di*. Bunda fe'lning qaysi nisbatga aloqadorligini oxirgi qo'shimchaga qarab belgilanadi.

Fe'l mayllari

Ish-harakatning voqelikka munosabati **fe'l mayllari** orqali ifodalanadi. Fe'llarda 3 xil mayl bor:

1. Aniqlik mayli. 2. Buyruq-istak mayli. 3. Shart mayli.

1. Aniqlik (xabar, ijro) maylidagi fe'llar ish-harakatning uch zamondan birida bajarilishi yoki bajarilmasligi haqidagi xabarni ifodalaydi. Aniqlik maylining maxsus ko'rsatkichlari yo'q: *o'qidi, o'qiyapti, o'qimoqchi* kabi.

2. Buyruq-istak maylidagi fe'llar ish-harakatning bajarilishi bilan bog'liq buyruq, istak, xohish, maslahat, iltimos, undov kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bunday fe'llar **-(a)y, -gin, -sin, -aylik, -ing(iz), -sinlar** qo'shimchalari bilan hosil qilinadi: *ketay, borgin, yozsin, ketaylik, boring, yursinlar* kabi.

3. Shart maylidagi fe'llar biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart qilib qo'yilgan harakatni ifodalaydi. Bu mayldagi fe'llar **-sa** qo'shimchasi orqali hosil qilinadi. Shart mayli qo'shimchasi shaklidagi fe'llar sof shart, orzu-istak, iltimos, maslahat, faraz, payt kabi buyruq-istak mayliga xos ma'nolarni ifodalaydi.

Ayrim darslik va qo'llanmalarda shartli va maqsad mayli ham alohida ta'kidlanadi. **Shartli mayldagi** fe'l **-(a)r, -mas** qo'shimchasi bilan yasaluvchi sifatdoshga **edi** to'liqsiz fe'lining qo'shilishidan hosil bo'ladi va bajarilishi biror harakatga bog'liq bo'lgan harakatni ifodalaydi: *U kelsa, sen borar eding*.

Maqsad maylidagi fe'l ish-harakatning bajarilishi maqsad qilinganligini bildiradi: *bormoqchiman, bormoqchi bo'lyapman* kabi.

Fe'llarda shaxs-son

Fe'llarda ish-harakatning kim yoki kimlar tomonidan bajarilishi grammatik son qo'shimchalari orqali aniqlanadi. Ish-harakat bajaruvchisi bir kishi bo'lganda birlik, bir necha kishi bo'lganda ko'plik shakli qo'shimchasi ishlatiladi. Bu qo'shimchalar harakat bajaruvchisi –

grammatik shaxsni ham ifodalaganligi uchun **shaxs-son qo'shimchalari** deb yuritiladi. Fe'llarda uch shaxs mavjud:

I shaxs -- so'zlovchi

II shaxs -- tinglovchi

III shaxs -- o'zga

Fe'llarning shaxs-son qo'shimchalarini olib kelishi **tuslanish**, mazkur qo'shimchalar esa **tuslovchi qo'shimchalar** deyiladi:

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I	1. –m 2. –man 3. –ay(in)	1.–k 2.–miz 3.–aylik
II	1. –ng 2. –san 3. gin)	1.–ngiz 2.–siz 3.–ing(iz)
III	1. – 2. – 3. –sin	1. (-lar) 2. (-lar) 3. –sin(lar)

Fe'l zamonlari

Ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabati **fe'l zamonlari** deyiladi. Ish-harakat nutq so'zlanib turgan paytdan oldin, nutq so'zlanayotgan paytda yoki undan so'ng bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra fe'l zamonlari ham uch turga bo'linadi: O'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.

I. O'tgan zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni bildiradi. O'tgan zamon fe'llari 5 turga bo'linadi:

1) Yaqin o'tgan zamon shakli fe'l o'zagiga **–di** qo'shimchasini qo'shish va tuslash orqali hosil qilinadi.

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	Bordim	bordik
II.	Bording	bordingiz
III	Bordi	bordi(lar)

2) Uzoq o'tgan zamon shakli fe'l o'zagiga **–gan** qo'shimchasini qo'shish va tuslash orqali hosil qilinadi.

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	borganman	borganmiz
II.	borgansan	borgansiz
III	borgan	borgan(lar)

Uzoq o'tgan zamon shakli **edi, ekan** to'liqsiz fe'llari yordamida ham hosil qilinadi:

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	borgan edim borgan ekanman	borgan edik borgan ekanmiz
II.	borgan eding borgan ekansan	borgan edingiz borgan ekansiz
III	borgan edi borgan ekan	borgan edi(lar) borgan ekan(lar)

Uzoq o'tgan zamon shakli ish-harakatning bajarilganligi bilan bog'liq gumonni anglatganda **–gan** qo'shimchasidan so'ng **–dir** va tuslovchi qo'shimchalar keltiriladi:

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik

I.	borgandirman	borgandirmiz
II.	yozgandirsan	yozgandirsiz
III	o'qigandir	o'qigandir(lar)

3) *O'tgan zamon hikoya fe'li –b(-ib)* qo'shimchasini olgan ravishdoshni tushlash orqali hosil qilinadi:

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	yuribman	yuribmiz
II.	yuribsan	yuribsiz
III	yuribdi	yuribdi(lar)

-b(-ib) qo'shimchasi ravishdoshdan so'ng *edi* to'liqsiz fe'lini keltirish orqali ham o'tgan zamon hikoya fe'li yasalanadi:

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	kelib edim	kelib edik
II.	kelib eding	kelib edingiz
III	kelib edi	kelib edi(lar)

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	kuzatar edim	kuzatar edik
II.	kuzatar eding	kuzatar edingiz
III	kuzatar edi	kuzatar edi(lar)

4) *O'tgan zamon davom fe'li –r(-ar)* qo'shimchasini olgan fe'l shakliga edi to'liqsiz fe'lini qo'shish orqali hosil qilinadi:

O'tgan zamon davom fe'li *-yotgan edi* va *-moqda edi* shakllari yordamida ham hosil qilinadi:

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	yozayotgan edim ketmoqda edim	yozayotgan edik ketmoqda edik
II.	yozayotgan eding ketmoqda eding	yozayotgan edingiz ketmoqda edingiz
III	yozayotgan edi ketmoqda edi	yozayotgan edi(lar) ketmoqda edi(lar)

5) *O'tgan zamon maqsad fe'li –moqchi edi, -digan edi* shakllari yordamida hosil qilinadi:

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	chizmoqchi edim o'tadigan edim	chizmoqchi edik o'tadigan edik
II.	chizmoqchi eding o'tadigan eding	chizmoqchi edingiz o'tmoqchi edingiz
III	chizmoqchi edi o'tadigan edi	chizmoqchi edi(lar) o'tmoqchi edi(lar)

II. Hozirgi zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajarilayotgani yoki bajarilmayotganligini bildiradi. Hozirgi zamon fe'lining quyidagi shakllari mavjud:

1) *Hozirgi zamon davom fe'li –yap, -moqda, -yotib, -yotir* va tuslovchi qo'shimchalar orqali hosil qilinadi:

2)

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	yozyapman chizmoqdaman ketayotibman kelayotirman	yozyapmiz chizmoqdamiz ketayotibmiz kelayotirmiz
II.	yozyapsan chizmoqdasan ketayotibsana kelayotirsana	yozyapsiz chizmoqdasiz ketayotibsiz kelayotirsiz
III	yozyapti chizmoqda ketayotibdi kelayotir	yozyapti(lar) chizmoqda(lar) ketayotibdi(lar) kelayotir(lar)

2) *Hozirgi kelasi zamon fe'li –a(-y)* va tuslovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	tuzaman to'qiyman	tuzamiz to'qiyimiz
II.	tuzasan to'qiysana	Tuzasiz to'qiysiz
III	tuzadi to'qiydi	tuzadi(lar) to'qiydi(lar)

III. Kelasi zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan keyin bajarilishi yoki bajarilmasligini ifodalaydi. Kelasi zamon fe'lining kelasi zamon maqsad va kelasi zamon gumon fe'li shakllari mavjud.

Kelasi zamon maqsad fe'li –moqchi, -ajak, -gay tuslovchi qo'shimchalar yordamida, **kelasi zamon gumon fe'li** esa **–(a)r** va tuslovchi qushimchalar orqali hosil qilinadi.

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	kelmoqchiman yozajakman	kelmoqchimiz yozajakmiz
II.	kelmoqchisana yozajaksana	kelmoqchisiz yozajaksiz
III	kelmoqchi yozajak	kelmoqchi(lar) yozajak(lar)

	Son	
Shaxs	Birlik	Ko'plik
I.	o'qirman	o'qirmiz
II.	o'qirsana	o'qirsiz
III	o'qir	o'qir(lar)

Nutqda zamon shakllarining o'zni almashtirilgan holda qo'llanishini kuzatish mumkin. Bunday hollarda ish-harakatning qaysi zamonga aloqadorligi gapning umumiy mazmunidan anglashiladi: Biz ertaga Buxoroga ketayapmiz.

Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari

1. **Sodda fe'l:** yur, ishla, kel, bor, eshit.

2. **Qo'shma fe'l:** sotib oldi, yutib oldi.
3. **Murakkab fe'l:** o'qib berib turdi, sotib olib berdi.
4. **Juft fe'l:** aytdi-qo'ydi, gapirdi-qo'ydi.
5. **Takroriy fe'l:** o'qiy-o'qiy, ayta-ayta, yozdi-yozdi.

To'liqsiz fe'l

Hozirgi o'zbek tilida to'liqsiz fe'lning quyidagi shakllari mavjud: **edi, ekan, emish, emas.**

To'liqsiz fe'llar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Mustaqil ma'noga ega emas.
2. Fe'llarga xos bo'lishsizlik, nisbat, zamon kabi ma'nolarga ega emas.
3. To'liqsiz fe'l yakka holda tuslanmaydi. Shaxs-son qo'shimchasi to'liqsiz fe'lga qo'shilsa-da, ular bildirgan shaxs ma'nosi kesim vazifasidagi butun birikmaga taalluqli bo'ladi: *kelgan edi+m, kelgan edi+ng.*
4. To'liqsiz fe'l tarkibidagi **-di, -kan, -mish** qo'shimchalari o'z ma'no xususiyatini yo'qotgan.
5. To'liqsiz fe'lning birinchi tovushi tushirib qo'llanishi mumkin: *kelardi, kelarkan, kelarmish* kabi.
6. To'liqsiz fe'l otga ham fe'lga ham qo'shila oladi. Ko'proq sifatdash va ravishdoshga birikib keladi.
7. Nutqda qatorlashib kelishi mumkin: Ana xolos, bu odam meni tanirmidi ekan? ... sharmanda bo'ldim (M.Ismoil).

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi

Nutqimizda ikki yoki undan ortiq fe'ldan iborat birliklar ham qo'llaniladi. Ular tarkibidagi asosiy ma'noni ifodalovchi qism **yetakchi fe'l**, uni to'ldirib, izohlab keladigan qism esa **ko'makchi fe'l** hisoblanadi: *o'qib chiqdi* (*o'qib – yetakchi, chiqdi – ko'makchi fe'l*). Bunday qo'shilmalar ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi (ayrim darsliklarda fe'lning analitik shakli) deb yuritiladi.

O'zbek tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan birorta ham fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanib turli-tuman ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

1. Harakatning to'satdan yuzaga kelganligi: *bo'lib qoldi, taqillab qoldi, ko'rib qoldi, aytib qo'ydi.*
2. Harakatning davomiyligi: *aytib turdi, o'qib berib turdi, qarab-qarab turdi.*
3. Harakatning tugallanganligi: *o'qib chiqdi, aytib bo'ldi, so'zlab berdi, turtib qo'ydi* va hokazo.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkib jihatidan turlicha shakllanishi mumkin:

1. Ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin: *aytib berib turdi.*
2. Yetakchi va ko'makchi fe'l o'rtasida yuklama kelishi mumkin: *kechikib ham qolibman.*
3. Yetakchi qism juft va takroriy so'zga teng bo'lishi mumkin: *qizarib-bo'zarib ketdi, baqirib-baqirib tashladi.*
4. Yetakchi fe'l uyushib kelishi mumkin: *yaqinlashib, do'stlashib qoldi.*

Fe'lning vazifadosh shakllari

Fe'lning vazifadosh shakllari deganda fe'lning gapda ma'lum sintaktik vazifani bajarishga xoslangan shakllari tushuniladi. Fe'lning vazifadosh shakllari 3 xil: *sifatdash, ravishdosh, harakat nomi.*

Bu shakllarning mavjudligi uchun fe'llar gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi bo'lib kela oladi.

Sifatdosh

Sifatdosh predmetning belgisini bildiradigan fe'l shakli hisoblanadi. Ular gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi bo'lib keladi.

Sifatdosh fe'lining sifatga yaqin shakli bo'lib, xuddi sifatlar kabi otga bog'lanadi va uning belgisini aniqlab keladi.

Sifatdoshlar quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

-gan(-kan, -qan). o'qigan bola, cho'kkan kema, oqqan daryo.

-digan, -yotgan. keladigan mehmon, yugurayotgan kishi.

-r, -ar(bo'lishsizi -mas). qaytar dunyo, uchar yigit, so'nmas hayot.

-ajak. bo'lajak kuyov, qurilajak bino.

-asi. kelasi kun, kelasi zamon.

-vchi, -uvchi. azon aytuvchi, kechira oluvchi.

Tarixiy asarlarda sifatdoshning **-mish** (kelmish mehmon), **-g'lik**(yasatig'lik uy, chirog'i yoqig'lik xonadon), **-rlik** (qorin to'ydirarlik bir kasb) kabi affikslar bilan yasalgan shakllari ham uchraydi.

Sifatdoshlar ham barcha fe'llar singari o'timli-o'timsiz, bo'lishli-bo'lishsiz va zamon ma'nosini ifodalash xususiyatiga ega: rasm chizgan qiz -- o'timli, rasm chizilgan daftar -- o'timsiz, o'qigan -- bo'lishli, o'qimagan -- bo'lishsiz, kelgan -- o'tgan zamon, kelayotgan -- hozirgi zamon, bo'lajak -- kelasi zamon.

Sifatdoshlar ifodalagan zamon nisbiy bo'ladi. Harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabatini bevosita ko'rsatmaydi. Uning qaysi zamonga tegishliligi gapning kesimi orqali anglashilgan vaqtga yoki gapning umumiy mazmuni bildirgan vaqtga nisbatan belgilanadi: Topshiriqni birinchi *bajargan* (bajaradigan) o'quvchini *taqdirlayman*. Buning ustiga mamlakatning har yeridan sen *tanimagan* (tanimaydigan) odamlardan har xil xatlar, g'alati-g'alati sovg'a *kelib turadi* (A.Qahhor).

Sifatdoshlar otlashganda otga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. *Kuygan* o'lanchi bo'lar, *suygan* -- laparchi. Qizni *so'raganga* ber, qimizni *suvsaganga*.

Ravishdosh

Ish-harakat belgisini bildirgan, uning qay holatda, qachon va nima maqsadda bajarilishini anglatadigan fe'l shakli **ravishdosh** deyiladi. Ravishdoshlar fe'lga bog'lanadi va gapda asosan hol bo'lib keladi: Shu payt chorbog'dan echki *yetaklab* Dildor kirib keldi (S.Ahmad).

Ravishdoshlar quyidagi qo'shimchalar bilan hosil qilinadi:

-a, -y: bora-bora unutdi, yig'lay-yig'lay charchadi. Bo'lishsizi **-ma** qo'shimchasi bilan yasaladi: *aytmay, bormay*.

-b, -ib: so'rab ko'r, yig'lab yubordi, qiynalib qoldi. Bo'lishsizi **-may(--mayin)** qo'shimchasi bilan yasaladi: *so'ramay kirdi, gapirmay o'tirdi*.

Qanotini qush *qoqmayin*

Uyg'onar el polvonlari (Mirtemir).

-gach, -kach, -qach: *kelgach, kechikkach, chiqqach*. U *kelmagach* men borishga majbur bo'ldim. Nutqda bunday ravishdoshlar o'rni *kelgandan keyin, chiqqandan keyin* tipidagi shakllar qo'llaniladi.

-gani, -kani, -qani, -gali: *maslahatlashgani* keldi, *ko'rgali* keldi. Ko'chat *ekkani* bordik. Ko'chaga *chiqqani* payt poylar edi. Bu qo'shimcha bilan yasalgan ravishdoshlar maqsad ma'nosini ifodalaydi. Gapda *uchun* ko'makchisiga sinonim bo'ladi. *O'qigani* keldi - *o'qish uchun* keldi. Bu qo'shimcha bilan yasalgan ravishdoshning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning bo'lishsiz shaklga ega emasligidir.

-gudek. *yetgudek, o'tgudek, yig'lagudek, yiqilgudek*.

-guncha, -kuncha, -quncha. To xoʻrda suzilib *kelguncha* u bir tomonga qiyshayib uxlab qolgan edi (S.Ahmad). Kun *oqquncha* ulgurishi lozim. Bu koʻchat meva *tukkuncha* yana qancha qovun pishadi. Aytganini *qildirmaguncha* qoʻymaydi.

Ravishdoshlar maʼnosiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. **Payt yoki sabab ravishdoshlari.** Ular **-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha** qoʻshimchalari bilan shakllanadi.

2. **Holat ravishdoshlari** **-b, -ib, -a, -y, -gudek** qoʻshimchalari bilan yasaladi.

3. **Maqsad ravishdoshlari** **-gani, -kani, -qani, -gali** qoʻshimchalari bilan yasaladi.

Ravishdoshlar ham barcha feʼllar kabi boʻlishli-boʻlishsiz, oʻtimli-oʻtimsiz, nisbat, zamon

maʼnolariga ega.

chizgani - oʻtimli, uxlagani - oʻtimsiz; borgach – boʻlishli, kelmagach - boʻlishsiz. Masala oʻrtaga *qoʻyilgach* hamma jim boʻlib qoldi. Qoʻyilgach – majhul nisbat, oʻtgan zamon shakli.

Tuslanish – tuslanmasligiga koʻra ikki xil: **tuslanadigan ravishdoshlar:** *kelibman, kelibsan, kelibdi.*

Tuslanmaydigan ravishdoshlar: **-gach, -gina, -gani, -guncha** qoʻshimchalari bilan yasilib, shaxs-son va zamon qoʻshimchalarini olmaydi.

Harakat nomi

Ish-harakat yoki holatning nomini bildiruvchi soʻzlar **harakat nomi** deyiladi. Harakat nomlari otga xos grammatik koʻrsatkichlarni qabul qiladi va gapda otga xos sintaktik vazifalarni bajaradi. Harakat nomi qoʻyidagi qoʻshimchalar bilan yasaladi:

1. Feʼl negiziga **-(i)sh** qoʻshimchasini qoʻshish bilan: *oʻtirish, chalish, yozish, kulish, soʻzlashish.*

Baʼzan **-lik** qoʻshimchasi bilan qoʻllanadi: *borishlik, yurishlik.*

2. Feʼl negiziga **-(u)v** qoʻshimchasini qoʻshish bilan: *oʻquv, uchrashuv, kelishuv.*

Agar feʼl «i» unlisi bilan tugagan boʻlsa, «i» «u»ga, «a» bilan tugagan boʻlsa, «a» «o»ga aylanadi: *toʻqi-toʻquv, sayla-saylov.*

3. Feʼl negiziga **-moq** qoʻshimchasini qoʻshish bilan: *kesmoq, oʻqimoq, yozmoq, sogʻinmoq.*

Harakat nomining sanab oʻtilgan uchchala shakli boʻlishsizlik koʻrsatkichi **-ma** qoʻshimchasini qabul qilmaydi. Harakat nomining boʻlishsiz shakli **-maslik** qoʻshimchasi bilan yasaladi: *oʻqimaslik, aytmaslik, kulmaslik.*

Feʼllarni tahlil qilish tartibi:

1. Qanday soʻroqqa javob boʻladi?
2. Boʻlishli-boʻlishsiz shakli.
3. Oʻtimli-oʻtimsiz shakli.
4. Nisbati, turi, qoʻshimchasi.
5. Qaysi mayldaligi, qoʻshimchasi.
6. Shaxs-son shakli.
7. Zamon maʼnosining ifodalanishi.
8. Tuzilishiga koʻra turi.
9. Yasalishiga koʻra turi.
10. Vazifadosh shakllarga egaligi.
11. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Yana oʻshanday qaygʻuli ovoz **eshitildi**

(T. Qaipbergenov).

Nima qildi? Boʻlishli, oʻtimsiz, majhul nisbat –il, aniqlik xabar maylida, III shaxs birlik shaklida, oʻtgan zamon, yaqin oʻtgan zamon shakli, sodda feʼl, gapda kesim vazifasida kelgan.

YORDAMCHI SO‘ZLAR TURKUMI

Lug‘aviy ma’no ifodalamay, mustaqil so‘zlar orasidagi grammatik munosabatni

shakllantiruvchi so‘zlar **yordamchi so‘zlar** deyiladi. Ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklama yordamchi so‘zlar turkumini tashkil etadi.

BOG‘LOVCHILAR

Gapning uyushiq bo‘laklari va qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘laydigan yordamchi so‘zlar **bog‘lovchilar** deyiladi. Bog‘lovchilar grammatik jihatdan o‘zgarmaydi va mustaqil lug‘aviy ma’no anglatmaydi. Ular gapda yakka va takroriy holda qo‘llanishi mumkin.

Yakka bog‘lovchilarga *va, hamda, ammo, lekin, biroq, chunki, sari, toki, go‘yoki, balki, basharti, -ki, -kim, holbuki, vaholanki, garchi* kabilar kiradi.

Takroriy bog‘lovchilarga *dam-dam, ba‘zan-ba‘zan, ham-ham, bir-bir, yoki-yoki, yo-yo, goh-goh, xoh-xoh* kabilar kiradi.

Bog‘lovchilar gapdagi vazifasiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: teng bog‘lovchilar, ergashtiruvchi bog‘lovchilar.

1. Teng bog‘lovchilar gap bo‘laklari va ayrim sodda gaplar orasidagi teng munosabatni ifodalaydi: *Kecha sokin va iliq edi. Hamma keldi, biroq Rustamdan darak yo‘q.*

Teng bog‘lovchilarning quyidagi turlari mavjud:

Biriktiruv bog‘lovchilari: *va, hamda (bog‘lovchi vazifasidagi bilan ko‘makchisi, ham yuklamasi).*

Kitob va daftar sotib oldim.

Kitob *bilan* daftar sotib oldim.

Kitob *hamda* daftar sotib oldim.

Ham kitob, *ham* daftar sotib oldim.

Kitob, *ham* daftar sotib oldim.

Zidlov bog‘lovchilari: *ammo, lekin, biroq, balki, holbuki.*

Gapingiz to‘g‘ri, *lekin* masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to‘g‘ri, *ammo* masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to‘g‘ri, *biroq* masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to‘g‘ri, *ammo lekin* masalaning boshqa tomoni bor.

Yolg‘iz o‘zini emas, *balki* butun guruhni o‘yladi.

U keldi, *holbuki* kelmasligi ham mumkin edi.

Ayiruv bog‘lovchilari: *yo, yoki, dam, goh, ba‘zan, bir.*

Bir zo‘r otash, *bir* zo‘r alanga

Ikki qalbga tutashgani rost (H.Olimjon).

Goh qirda, *goh* dalada ko‘rinib qolar edi. Uning qo‘shig‘i *dam* eshilib, *dam* yo‘q bo‘lib ketar edi (S.Ahmad).

Inkor bog‘lovchisi: *-na.*

Boysunqur mirzoga o‘xshaganlarda *na* unisi bor, *na* bunisi (P.Qodirov).

2. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar: *agar, basharti, chunki, go‘yo, go‘yoki, garchi, shuning uchun, -ki (-kim).*

Ergashtiruvchi bog‘lovchilarning quyidagi turlari bor:

Aniqlov bog‘lovchisi: *-ki (-kim), ya‘ni.*

Roviyalar nasihat qiladilarkim: yo'lda qaroqchilar mavjudligini bilgan tadbirli sayyoh yolg'iz yurmaydi (T.Malik).

Sabab bog'lovchilari: chunki, shuning uchun, negaki.

U ketishni istamas edi, negaki qishlog'ining har qarich yeri uning uchun tabarruk edi.

Shart bog'lovchilari: agar, agarda, basharti, garchi, mabodo. She'riyatda gar, garchand shaklida ham uchraydi. Ba'zan bordiyu so'zi ham bog'lovchi vazifasida kelishi mumkin: Bordiyu hayotda uchratolmasam, o'ylab xayolimda yaratardim, kel! (A.Muxtor)

Chog'ishtiruv bog'lovchilari: go'yo, go'yoki.

Otabek ko'zini to'ldirib binoga qaradi, go'yo bu qarashda u dunyo malagi bilan vidolashar edi (A.Qodiriy).

Bog'lovchilarni tahlil qilish tartibi

1. Qo'llanishiga ko'ra turi (yakka, takror).

2. Ma'no va vazifasiga ko'ra turi (teng, ergashtiruvchi).

3. Bog'lash xususiyatiga ko'ra turi (gap bo'laklarini, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni).

4. Sinonimi.

Namuna: Agar topshiriqlarni o'z vaqtida bajarsang, seni ta'tilda Buxoroga olib boraman.

Agar – bog'lovchi.

1. Yakka bog'lovchi.

2. Ergashtiruvchi bog'lovchi, shart bog'lovchisi.

3. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lagan.

4. Agarda.

KO'MAKCHILAR

Ot yoki otlashgan so'zdan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish asosida birikishini ta'minlaydigan so'zlar **ko'makchi** deyiladi. Ko'makchilar tuslanmaydi va yasalmaydi. Gapda o'zi bog'langan so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'ladi va bir xil gap bo'lagi vazifasida keladi. Ko'makchilar ma'no xususiyati va kelib chiqishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Sof ko'makchilar. 2. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar.

1. Sof ko'makchilar o'z lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, qo'llanishiga ko'ra kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: uchun, kabi, bilan, sayin, singari, uzra, qadar, yanglig'.

2. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlarga ot, sifat, ravish va fe'l turkumidan ko'makchiga siljigan, gapda ba'zan o'z ma'nosida, ba'zan ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar kiradi. Ular: tomon, burun, ilgari, boshqa, keyin, tashqari, chamasi; sababli, tufayli, orqali, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga; qarab, qaraganda, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qarata, tortib, ko'ra; avval, so'ng, burun, beri, buyon, asosan, binoan, keyin, oldin kabi so'zlardir.

O'z lug'aviy ma'nosini qisman saqlagan, gapda ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar ko'makchi otlar deyiladi. Ularga old, orqa, huzur, yuza, haq, xusus, to'g'ri, tashqari, yon, o'rta, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqa, tomon kabi so'zlar kiradi. Ko'makchi otlar harakat bilan predmet o'rtasidagi turli munosabatni ifodalaydi. Ular kelishik va egalik qo'shimchalarini qabul qilishi mumkin: ostida, tagidan, ustiga, oldida, orqasiga, yonidan, o'rtasi, orasi, boshi kabi. Faqat bu so'zlar gapda o'zidan oldingi so'zlar bilan qaratqich-qaralmish munosabati asosida birikib kelishi lozim. Aks holda o'rin oti hisoblanadi: ko'prik ostida, suv tagidan, ko'chaning boshida, deraza yonida kabi.

Ko'makchilarning qo'llanishi

Ko'makchilar gapdagi vazifasiga ko'ra kelishiklarga yaqin turadi. Shuning uchun ko'p hollarda kelishik qo'shimchalariga sinonim bo'ladi: avtobusda keldim – avtobus bilan keldim, ukamga oldim – ukam uchun oldim.

Nutqimizda faol qo'llanadigan ko'makchilarga quyidagilar kiradi: azbaroyi, bilan, uchun, kabi, ilgari, burun, bosh, chog'li, qadar, sayin, bo'yicha, orqa, orqali, ora, sababli, ko'ra, yon, ich,

qarshi, o'rt, tomon, qarab, qaramasdan, qaramay, so'ng, boshqa, keyin, tashqari, ost, ust, tag, buyon, beri, bo'lak, o'zga, holda, asosan, doir, binoan kabi.

Ko'makchilarni qaysi kelishikdagi so'zni boshqarishiga ko'ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

Bilan. Birgalik, hamkorlik, qurol-vosita, harakatning ketma-ketligi, vaqt, holat kabi ma'nolarni ifodalashda ishlatiladi. Badiiy adabiyotda –la, birla, ila shakllari ham uchraydi. Masalan: Ertaga shaharga tushing, *akam bilan* so'zlashib ishni bitiramiz (Oybek). Sharofat oldida turgan *choynak bilan* uning basharasiga tushirdi (A.Qahhor). Deraza ochilishi bilan Yo'lchi boshini ko'tardi (Oybek). Siddiqjon *kechasi bilan* kiprik qoqmay chiqdi (A.Qahhor). Yo'lchi *jahl bilan* o'rnidan turdi (Oybek).

Uchun. Maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarida qo'llanadi. Badiiy adabiyotda –chun shakli ham uchraydi. –gina, –dir affiksleri bilan qo'llanishi mumkin. Masalan: Shaharga *o'qish uchun* keldim. Darsga *qatnashgani uchun* yaxshi biladi. *Ukam uchun* oldim. *Tirishqoqligingiz uchun* mukofot.

Kabi, singari, yanglig'. O'xshatish, chog'ishtirish, qiyos ma'nolarini ifodalaydi: *Olov kabi* kuydiradi. *Otasi singari* general bo'lishni orzu qilardi. *Bahor yanglig'* dillarni yayratar edi.

Sari. Yo'nalish ma'nosini ifodalaydi. Ayrim gaplarda tomon ko'makchisiga sinonim bo'ladi: Tirishdim tog'dan oshdim, *yorug'lik sari* yo'l ochdim (maqol), *yorug'lik sari* – *yorug'lik* tomon.

Sayin ko'makchisi payt, **orqali** – vosita, **chog'li, chamasi** – taxmin, **holda** ko'makchisi holat ma'nosini ifodalaydi: *Yil sayin* ortib bormoqda. *Telefon orqali* gaplashdim. *Qirq chog'li* yigit kelishdi. *Tugun ko'targan holda* kirib keldi.

2. Jo'nalish kelishidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: **tomon** ko'makchisi yo'nalish, **qadar** – chegara, **ko'ra** – sabab, ta'kid, qiyos, **qaramasdan, qaramay** – to'siqsizlik, **yarasha** – moslik kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Uyga tomon* yo'l oldi. *Kechga qadar* kutdi. *Shunga ko'ra* darsdan ozod qildik. *Yomg'ir yog'ishiga qaramay* yo'lida davom etdi. *Qilmishiga yarasha* jazosini oldi.

3. chiqish kelishidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: **so'ng, keyin, ilgari, burun, beri** ko'makchilari payt ma'nosini, **boshqa, o'zga, tashqari, bo'lak** – mustasnolik ma'nosini ifodalaydi: *Darsdan so'ng* kutubxonaga boramiz. *O'shandan beri* uni uchratmadim. *Shundan boshqa* ishim yo'q.

4. Qaratqich kelishidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar. Asosan ko'makchi otlar qaratqich kelishidagi so'z bilan bog'lanadi: *Ko'cha boshida* kutib oldi. *Ko'prik ostiga* kirib ketdi. *Bog' o'rtasida* joylashgan.

Uchun, bilan, kabi ko'makchilari qaratqich kelishidagi olmoshlar bilan bog'lanishi mumkin: *shuning uchun, shuning bilan, uning kabi*.

Ko'makchilarni tahlil qilish tartibi

1. Turi.
2. Qaysi kelishikdagi so'zga bog'langan?
3. Qanday ma'noni ifodalagan?
4. Qaysi so'zni qaysi so'zga bog'lagan?
5. Sinonimi.

Namuna: Feruza *kuni bilan* dars tayyorladi.

Bilan sof ko'makchi, bosh kelishikdagi so'zga bog'langan, vaqt ma'nosini ifodalagan, otni fe'lga bog'lagan, bo'yi – kun bo'yi.

YUKLAMALAR

Soʻz yoki gaplar mazmuniga qoʻshimcha maʼno berishga xizmat qiladigan yordamchi soʻz va qoʻshimchalar **yuklama** hisoblanadi. Yuklamalar nutqdagi biror soʻzni ajratib koʻrsatish yoki gapga *soʻroq, his-hayajon, taajjub, taʼkid, tasdiq, inkor, gumon* kabi maʼnolarni qoʻshish hamda gapga tasviriylilik uchun ishlatiladi. Shuningdek, qoʻshma gap qismlarini, sodda gaplarda esa uyushiq boʻlaklarni bir-biriga bogʻlashga xizmat qiladi.

Yuklamalar maʼno va qoʻllanishiga koʻra quyidagi guruhlariga boʻlinadi:

1. Soʻroq va taajjub yuklamalari: *-mi, -chi, -a, -ya*. Dars tayyorladingmi? Gapirsang-chi, bolam, nimadan qiynalding? Voy, biram chiroyli gul ekan-a! Ah, qanday soʻlim kecha-ya! (Oybek)

2. Kuchaytiruv va taʼkid yuklamalari: *-ku, ham, -yu, -da, -oh, -yoq, -ki, -kim, hatto, axir, nahotki, hattoki, -oq, -yoq*: Oʻgʻlim, axir pok eding-ku, nur kabi, evoh! (A.Oripov) Ikkimiz ham oʻqiymiz, albatta (A.Muxtor). Taroziyon ne desa shu, ishonamiz-da!

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: *-gina (-kina, qina), faqat, yolgʻiz*. Faqat laylak Buxoroda manguga qoldi (A.Oripov). Nazarida qoramoyga boʻyalgan ushoqqina bu yigit nimasi bilandir shu qushlarga oʻxshardi (Oʻ.Umarbekov). Otabek yolgʻiz mehmonxonada yotib kun kechirish bilangina qolmadi (A.Qodiriy).

4. Aniqlov yuklamasi: *xuddi, naq*. Vaholanki, endi u sizni emas, oʻz farzandini oʻylaydi, oʻz farzandi uchun qaygʻuradi, kuyib-yonadi – *xuddi* sizdek, sizning oʻzingizdek (E.Aʼzam).

5. Gumon yuklamasi: *-dir*. Qaydadir menga ham bor balki dilband (A.Oripov).

6. Inkori yuklamasi: *na-na*. Uning esiga na sevgi, na istirohat keldi (Oybek).

Yuklamalarning tuzilishiga koʻra turlari

Yuklamalar tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi:

1. Soʻz – yuklamalar: *faqat, hatto, hattoki, nahotki, chunki, axir, naq, yolgʻiz, ham, na*.

2. Qoʻshimcha shaklidagi yuklamalar: *-mi, -chi, -oq, -yoq, -gina, -dir, -ku, -da, -u, -yu, -a, -ya*.

Yuklamalarning yozilishi

-mi, -oq (-yoq), -gina (-kina, -qina) kabi turlari soʻzga qoʻshib yoziladi: *koʻrdingmi?*, *bugunoq, kechagina* kabi. Qolganlari chiziqli bilan ajratib yoziladi: *sen-chi?*, *aytdim-ku!* kabi. Soʻz shaklidagi yuklamalar alohida yoziladi.

Yuklamalarni tahlil qilish tartibi

1. Qaysi yuklamalar ishtirok etgan?
2. Maʼno turi.
3. Tuzilishiga koʻra turi.
4. Imlosi.
5. Sinonimi.

Namuna: Iroda *faqatgina* arzimmas narsalarga, faqatgina *qandaydir* maʼnosiz narsalarga osilib oladigan boʻlsa, u qaysarlikka aylanib qoladi (T.Malik).

1. faqatgina, -dir

2. faqatgina ayiruv va ta'kid yuklamasi, -dir gumon yuklamasi.
3. so'z va qo'shimcha shaklidagi yuklamalar.
4. so'z – yuklama ayrim yoziladi, qo'shimcha shaklidagi yuklama qo'shib yoziladi.
5. faqatgina – yolg'iz, qandaydir – allaqanday.

ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR TURKUMI

MODAL SO'ZLAR

So'zlovchining o'z fikriga munosabatini ifodalagan so'zlar **modal so'zlar** hisoblanadi. Modal so'zlar gap mazmuniga *aniqlik, shubha, gumon, maqsad, talab, shart, mavjudlik, tasdiq, inkor, xulosa, eslatish, achinish, afsus* kabi ma'nolarni qo'shadi. Shunga ko'ra ular quyidagi ma'no guruhlariga bo'linadi:

1. Fikr aniqligini ifodalovchi modal so'zlar. Bunda fikrning rostligi (*darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda*), fikrning qat'iyligi (*shubhasiz, so'zsiz, shaksiz*), fikrga ishonch bildirish (*albatta, albat*), fikr aniqligini eslatish (*aslida, darvoqe*) kabi ma'nolar ifodalanadi.

2. Fikr noaniqligini ifodalovchi modal so'zlar. Bunda fikrning taxminiyligi (*shekilli, chog'i, chamasi*), gumon (*ehtimol, balki, har holda, har qalay*), tasmol (*hoyna-hoy, aftidan, mazmuni*) kabi ma'nolar ifodalanadi.

3. Fikr tartibi va so'zlovchi munosabatini bildiruvchi modal so'zlar: birinchidan, ikkinchidan, avvalo, xullas, binobarin, masalan, jumladan, zero, zotan kabi.

4. Hissiy holat ma'nosini ifodalovchi modal so'zlar: attang, ajabo, hayriyat, afsus, essiz kabi.

5. Tasdiq, mavjudlik va mavjud emaslik ma'nosini ifodalovchi modal so'zlar: mayli, xo'p, bor, yo'q kabi.

Modal so'zlarning ko'pchiligi mustaqil so'zlardan o'sib chiqqan.

Ot turkumidan: ehtimol, haqiqatan, darvoqe, darhaqiqat, rostdan, aslida, aftidan; *Sifatdan:* tabiiy; ravishdan: albatta kabi.

Modal so'zlar nutqda *yakka holda* (balki, chog'i) va *takror holda* (albatta-albatta, essiz-essiz) qo'llanishi mumkin. Bir gapda birdan ortiq modal so'z ham ishtirok etishi mumkin: Kanizak, *aftidan*, shuni aytmoqchi emas edi *shekilli*, noiloj «ha» dedi (A.Qahhor).

80-mashq. Gaplarni o'qing. modal so'zlarni topib, ma'nosiga ko'ra turini tahlil qiling.

1. Chunonchi, uy ishlarining hammasini – to kir yuvishgacha – bolalarning o'zlari qiladilar (Cho'lpon). 2. Chunki darboza taqqillatib, otini hurkitkan Hasanalini jallodg'a topshirish niyati, albatta yo'q emas edi. 3. Taqsir ... chaqirishingiz albatta fuqaroning tinchlig'i, raoyoning rohati, hukumatning barqaror turmog'i uchundir. 4. Darhaqiqat, aqldan ozib ko'chalarda ochiq kezish va kishanga tushishning o'zi ham Zaynab uchun kichkina jazo deb hisoblanmas edi. 5. Bas, ayb qipchoqda emas, balki uning manfaati shaxsiyasi yo'lida ish ko'rguchi, boshliqlarida va qipchoqlar o'ylag'andek gunoh qora choponlarda bo'lmay, balki uning uch-to'rt ma'nisiz beklarida! ... 6. Haqiqatdan ham, shayx xalq birligi buzilmasin deb, toshbo'ron qilishga hukm etdi-yu, keyiniga o'zi ham qiyomatlik do'stim O'razan botir qaytib kelganida nima javob qilaman, deb hayron edi.

Modal so'zlarning tahlili

1. Ma'no turi.
2. Qaysi turkumdan o'sib chiqqanligi.
3. Qo'llanishiga ko'ra turi.
4. Sinonimi.
5. Gapdagi vazifasi.

Namuna: --*chindan-chindan*: munda so'ng Toshkand bormayman, - degan javobni berar edi (A.Qodiriy).

Chindan – chindan – modal so'z.

1. Fikr aniqligini ifodalovchi modal so'z. Fikrning rostligi ta'kidlanayapti.
2. Sifatdan o'sib chiqqan: chin+dan. chin - qanday so'rog'iga javob bo'ladi.

3. Takror holda qo‘llangan.
4. Rostdan, haqiqatdan.
5. Kirish so‘z.

UNDOV SO‘ZLAR

His-hayajon, tuyg‘u, haydash – chaqirish kabi ma’nolarni ifodalab, gap bo‘laklari bilan grammatik jihatdan bog‘lanmaydigan so‘zlar **undov** deyiladi: *Eh, uh, o, e, uf, voy, ura, ofarin, salom, obbo, ey, eh he, i-i, allo, o‘h ho‘, be, tur, hah, iyi, hormang, rahmat, alvido, hoy-hoy* kabi.

Undovlar otlashib gapda turli vazifalarda kelishi mumkin: *Voy-voyingni bas qil! Salom qanday bo‘lsa, alik ham shunday.*

Undovlar ma’nosiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Holat undovlari: *ie, o, voy, eh, hay-hay, o‘, voh-voh.* Bunda sevinch, hayratlanish, mamnunlik, g‘ururlanish, ogohlantirish kabi ma’nolar ifodalanadi.

2. Xitob undovlari: *hey, hoy, allo, ey, kisht, ishsh, bah-bah, tu-tu-tu, qurey-qurey, chuh* kabi. Bunda kishilar e’tiborini tortish, parranda yoki hayvonlarni haydash, ish bajarishga undash, harakatdan to‘xtatish kabi ma’nolar ifodalanadi.

3. Ko‘rsatish, ta’kid undovlari: *hu, huv, hovv, ha, xo‘sh, labbay.* Bunda ishora, javob, ta’kid, mulohaza, so‘roq, kinoya kabi ma’nolar ifodalanadi.

Undovlar nutqda *yakka, takror* va *juft* holda qo‘llanadi: *chuh, bay-bay, oh-oh, ey-voh, voy-dod* kabi.

Undovlar gapning boshida, o‘rtasida va oxirida kela oladi. Gap mazmuni bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa ham grammatik jihatdan bog‘lanmagan bo‘ladi. Undovlar ayrim holda so‘z-gap shaklida qo‘llana oladi: *Salom! Xayr. Ofarin!*

Undovlarni tahlil qilish tartibi

1. Ma’no turi.
2. Qo‘llanishiga ko‘ra turi.
3. Otlashgan-otlashmaganligi.
4. Gap mazmuni bilan aloqasi va qo‘llanish o‘rni.
5. Sinonimi.
6. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *Oh, bevafo dunyo!* (P.Qodirov)

1. Holat undovi. Afsuslanish ma’nosini ifodalagan.

2. Yakka holda qo‘llangan.

3. Otlashmagan. 4. Gap mazmuniga mos. Gapning boshida kelgan. 5. Eh. 6. Kirish so‘z.

TAQLID SO‘ZLAR

Turli tovush yoki harakat-holatga taqlidni bildiruvchi so‘zlar **taqlid so‘zlar** deyiladi. Ma’nosiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi:

1. Tovushga taqlid: *qars-qars, gumbur-gumbur, chug‘ur-chug‘ur, taq- tuq, g‘arch-g‘urch* kabi.

2. Harakat-holatga taqlid: *apil-tapil, milt-milt, g‘uj-g‘uj, yalt-yult* kabi.

Qo‘llanishiga ko‘ra *yakka, juft* va *takror* holda bo‘ladi: *pirr, g‘ovur-g‘uvur, qalt-qalt* kabi.

Taqlid so‘zlar gapda *hol, aniqlovchi* vazifasida kelishi mumkin: Ko‘zidan *duv-duv (hol)* yosh to‘kardi. Uzoqdan *g‘ovur-g‘uvur (aniqlovchi)* ovozlar kela boshladi.

Taqlid so‘zlar otlashganda otga xos vazifalarni bajara oladi: *Shivir-shivirni bas qiling.*

Taqlid so‘zlarni tahlil qilish tartibi:

1. Ma’no turi.
2. Qo‘llanishiga ko‘ra turi.
3. Otlashgan – otlashmaganligi.
4. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Uzoqdan *duk-duk* ovoz kelardi.

Duk-duk – taqlid so‘z.

1. Tovushga taqlid. Jonsiz, qattiq jismlar tovushiga taqlid.
2. Takror holda qo'llangan. Tovushning davomiyligini, takrorlanib turishini anglatadi.
3. Otlashmagan.
4. Aniqlovchi vazifasida kelgan.

S I N T A K S I S

Sintaksis yunoncha soʻz boʻlib «*tuzish, qoʻshish*» degan maʼnolarni ifodalaydi. Shunga koʻra bu boʻlimda gap tarkibidagi soʻzlarning bir-biriga qoʻshilishi natijasidagi sintaktik birliklarning tabiati, bir soʻzning boshqa bir soʻz bilan sintaktik munosabatga kirishish usullari, vositalari, soʻzlarning bir-biriga qoʻshilishidan hosil boʻlgan soʻz birikmalari va ularning turlari, gap boʻlaklari va ularning turlari, gap va uning boshqa sintaktik birliklardan farqi, gapning turlari kabi masalalar oʻrganiladi.

Maʼlumki, grammatika ikki qismdan iborat boʻlib, sintaksis shu ikki qismning biri hisoblanadi. Grammatikada oʻrganiladigan yana bir qismi morfologiya boʻlib, u soʻzlarning qoʻshilishidan hosil boʻlgan birliklarni emas, gap tarkibida ishtirok etgan har bir soʻzni alohida-alohida olib, uning qaysi belgilariga koʻra qanday soʻz turkumiga oidligini, grammatik maʼno va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik natijasida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, soʻzlarni turkumlarga ajratish prinsiplari, har bir soʻz turkumining oʻziga xos leksik, grammatik xususiyatlarini oʻrganadi.

Grammatikaning bu har ikki boʻlimi bir-biri bilan chambarchas bogʻliqdir. Misol: *Biz halollikni doim ardoqlaymiz.* Bu gap sintaktik tahlil qilinganda quyidagilarni aniqlaymiz: **a)** unda ega (*biz*) va kesim (*ardoqlaymiz*), toʻldiruvchi (*halollikni*) va payt holi (*doim*) ishtirok etgan; **b)** unda 3 ta tobe birikma boʻlib, ularning bittasi (*biz ardoqlaymiz*) gapga teng boʻlgan predikativ birikma, ikkitasi esa (*halollikni ardoqlaymiz, doim ardoqlaymiz*), soʻz birikmasi boʻlib ular orasida boshqaruv va bitishuv aloqasi mavjud; **v)** bu gapda 4 ta gap boʻlaklaridan: bosh boʻlaklar (*Biz ardoqlaymiz*) va ikkinchi darajali boʻlaklar (*halollikni* - toʻldiruvchi, *doim* - hol)dan tashkil topgan; **g)** gapda soʻzlarni tutashtiruvchi, sintaktik aloqani hosil qiluvchi grammatik vositalar (tushum kelishigi affiksi -ni va shaxs-son qoʻshimchasi -- -ymiz) ishtirok etgan; **d)** sodda ikki sostavli gap. Morfologik tahlil qilinganda, quyidagilarga ahamiyat beriladi:

a) *Biz* soʻzi – I shaxs, koʻplikdagi kishilik olmoshi bosh kelishikda; **b)** *halollikni* soʻzi – sifat (*halol*)dan yasovchi qoʻshimcha (-lik) yordamida ot yasalgan, tushum kelishigi affiksi (-ni)ni qabul qilgan; **v)** *doim* soʻzi - holat (tarz) ravishi; **g)** *ardoqlaymiz* soʻzi – ot (ardoq)dan soʻz yasovchi affiks –la orqali feʼl yasalgan, -y ravishdosh affiksi, -miz tuslovchi (shaxs-son zamon koʻrsatkichi).

Yuqoridagilardan koʻrinadiki, sintaksis gap haqidagi, uning tarkibidagi gap boʻlaklari va soʻz birikmalari, sintaktik aloqa va uning vositalarini oʻrgansa, morfologiya soʻz turkumlari ularning grammatik xususiyatlari kabi masalalarni oʻrganadi.

Gapdagi soʻzlar maʼlum grammatik qonun-qoida asosida bir-biri bilan birikib soʻz qoʻshilmasini hosil qiladi. Bunday qoʻshilish natijasida **soʻz birikmasi** va **gap** tashkil topadi.

Soʻz birikmasi tushuncha ifodalaydigan gapning tarkibiy qismi sanaladi. **Gap** esa fikr ifodalaydigan bir yoki bir necha soʻz birikmalarining grammatik jihatdan birikuvidan tuziladigan sintaktik birlikdir.

Soʻzlarning bir-biri bilan qoʻshilib birikma hosil qilishi uchun ularning semantik-grammatik tomonlari mos boʻlishi kerak. Masalan: sifat ot bilan birika oladi (*goʻzal vatan, ilgʻor kishilar, chiroyli bino* kabi), ot feʼl bilan birika oladi (*uydan keldi, kitobni oʻqidi, sayohatga ketdi* kabi). Son ot bilan birikishi mumkin (*uchta bola, beshinchi sinf, oʻntacha kitob* kabi), olmosh ot bilan birikadi (*shu uy, oʻsha odamlar, qanday voqea* kabi), ravish feʼl bilan birikadi (*tez gapirdi, koʻp ishladim, ertaroq keldi* kabi) va hokazo.

Gapda soʻzlarni biriktirib, maʼlum sintaktik aloqani hosil qilishda sintaktik vositalar ishtirok etadi. Yaʼni gapni hosil qiluvchi soʻzlar bir-biri bilan birikib soʻz birikmasi va gapni hosil qilish

uchun ularni biriktiruvchi vositalar ishtirok etadi. Bunday vositalar vazifasida eng asosiylari egalik, kelishik affikslari, tuslovchilar, ayrim yordamchi soʻzlar (koʻmakchi va yuklamalar) kela oladi. Masalan, *Men Vatanimni umr boʻyi ardoqlayman, unga jon-dilim bilan xizmat qilaman* gapida ega (*men*) bilan kesimni (*ardoqlayman, xizmat qilaman*)ni bir-biriga bogʻlash vazifasida shaxs-son, zamon qoʻshimchalari – tuslovchilar (-yman, -aman), toʻldiruvchini (*Vatanimni*) kesimlarga bogʻlash uchun I shaxs birlikdagi egalik (-im) affiksi va tushum kelishigi qoʻshimchasi (-ni), hollarni kesim bilan bogʻlashda koʻmakchilar (*boʻyi, bilan*) ishtirok etib, soʻz birikmalari va gap hosil qilingan.

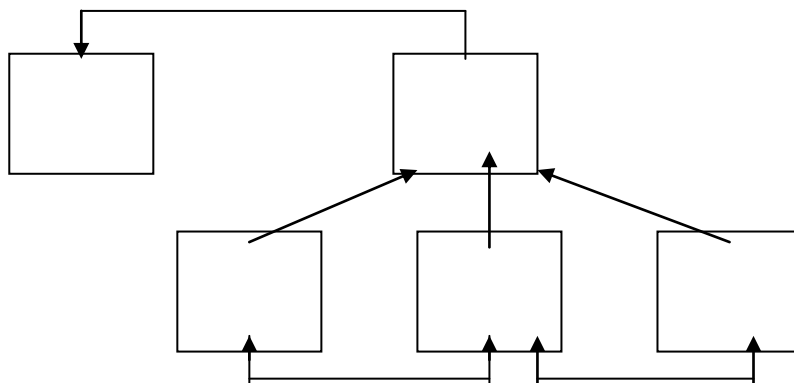
Bulardan tashqari gapda soʻzlar orasidagi sintaktik aloqani vujudga keltirishda tartib va intonatsiya maʼlum darajada rol oʻynaydi. Bular Yuqoridagi asosiy vositalar ishtirok etmaganda qoʻllanib, gapning mazmuni va grammatik xolatini oʻzgarishiga taʼsir etadi. Masalan: *Yetti kun – bir hafta, bir hafta – yetti kun*. Demak, bu xil holatda tartibning oʻzgarishi grammatik holatni oʻzgartiradi.

Bu - uy (ega+kesim). *Bu uy...* (aniqlovchi aniqlanmish) soʻz birikmasi – yaʼni oldingi misolda tugallangan ohang (intonatsiya) bilan aytilib gap hosil qilindi, keyingisida esa tugallanmagan ohang bilan aytilib gap emas, soʻz birikmasi (aniqlovchili birikma) hosil qilindi.

Gapda soʻzlarni biriktiruvchi asosiy sintaktik vositalar (egalik, kelishik affikslari va tuslovchilar, shuningdek, yordamchi soʻzlar) ishtirok etmaganda tartib va ohang asosiy rol ni bajaradi.

TENGLANISH VA TOBELANISH

Gapda soʻzlar bir-biri bilan yo tenglanish, yoki tobelanish orqali sintaktik aloqaga kirishadi. **Tenglanish** orqali birikadigan birikmalar tarkibidagi soʻzlar teng xuquqli boʻladi, yaʼni biri ikkinchisiga tobelanmaydi. Ular tenglanish ohangi bilan aytiladi. Tenglanish, asosan, uyushtir boʻlaklar va bogʻlangan qoʻshma gapning qismlari orasida boʻladi. Misol: *Biz doʻstlikni, halollikni va rostgoʻylikni qadrlaymiz*. Bu gapdagi uchta vositasiz toʻldiruvchi (*doʻstlikni, halollikni va rostgoʻylikni*) oʻzaro tenglanish munosabatida birikkan, ular bir xil soʻroqqa javob boʻlib keladi va oʻzlari tobelanib kelgan hokim soʻzga (feʼl kesim - *qadrlaymiz* soʻziga) teng holda bogʻlanib keladi. Buni chizmada quyidagicha berish mumkin.

Tobelanish orqali birikadigan birikmalarda uning tarkibidagi soʻzlar biri ikkinchisiga tobelanib, ergashib keladi. Yaʼni bunday birikmalar tarkibida tobe soʻz (ergash soʻz) va hokim soʻz (bosh soʻz) mavjud boʻlib, tobe soʻz doim hokim soʻzga tobelanib keladi.

Yuqoridagi chizmada oltita birikma boʻlib, ularning birinchisida ega va kesim orasida tobelanish aloqasi mavjud boʻlib, soʻz birikmasini emas, predikativ birikmani tashkil qilgan. Ikkinchi, uchinchi va toʻrtinchi birikmalar tobelanishli birikma boʻlib, ular toʻldiruvchi kesim munosabatini koʻrsatib, soʻz birikmasini hosil qilgan. Beshinchi va oltinchi birikmalar (uyushgan toʻldiruvchilar) esa oʻzaro tenglanish munosabatida birikkan. Ular soʻz birikmasi hisoblanmaydi.

Tobelanishda uch xil sintaktik aloqa mavjud. *Moslashuv*, *boshqaruv* va *bitishuv* aloqalari. Ega bilan kesim va qaratqich bilan qaralmish birikmasini tashkil qilgan soʻzlar bir-biri bilan shaxs va songa koʻra mos boʻladi. Bular tarkibidagi sintaktik aloqa **moslashuv** hisoblanadi. Misol: *Biz quvondik* (ega +kesim)

Talabalarning fikrlari (qaratqich+qaralmish). Misollarning birinchisida ega I shaxs koʻplikda kelgani uchun ham kesim I shaxs koʻplikda qoʻllangan. Ikkinchisida qaralmish (fikrlari) III shaxs koʻplikda, qaratqich ham III shaxs koʻplikda kelgan. Yaʼni birikma tarkibidagi soʻzlar shaxs, songa koʻra biri ikkinchisi bilan moslashgan.

Boshqaruv aloqasida hokim soʻz (koʻpincha feʼl va uning shakllari) talabiga koʻra tobe soʻz (toʻldiruvchi, baʼzan hol) maʼlum shaklda keladi. Yaʼni hokim soʻz tobe soʻzni boshqaradi, uni maʼlum shaklda kelishini talab qiladi Misol: *Kitobni oʻqimoq, sheʼrni yodlamoq, ishlarni bitirmoq, raisga gapirmoq, Dilbardan soʻramoq* kabi.

Misollardan koʻrinadiki, boshqaruv aloqasidagi tobe soʻzlar tushum, chiqish, oʻrin-payt va joʻnalish kelishiklari affiksini olib hokim soʻz (feʼl kesim) bilan boshqaruv aloqasida birikkan. Baʼzan boshqaruv koʻmakchili ham boʻladi: *Talabalar bilan uchrashmoq, ukasi uchun olmoq* kabi.

Bitishuv aloqasi tarkibidagi soʻzlar orasida moslik ham boʻlmaydi, bir soʻz boshqa soʻz tomonidan boshqarilmaydi ham. Bunday birikmalar sifatlovchi va sifatlanish, hol va kesim munosabatini koʻrsatadi. Bitishuv aloqasida sifat+ot (*yaxshi odat, muloyim soʻz*), son+ot (*oʻnta talaba, birinchi uy*), olmosh+ot (*shu uy, qaysi maktab*), ravish+ot (*koʻp soʻz, oz miqdor*), taqlidiy soʻz+ot (*gʻir-gʻir shamol, taqir-tuqir ovoz*) ravish+feʼl (*sekin yurmoq, tez ishlamoq*), sifat+feʼl (*yaxshi oʻqimoq, qoʻpol gapirmoq*) ravishdosh+feʼl (*kulib soʻzlamoq, turtinib yurmoq*) kabi qolipda soʻzlar sintaktik aloqaga kirishadi.

SOʻZ BIRIKMASI

Ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning tobelanish asosida birikishidan tuzilgan sintaktik birlik **soʻz birikmasi** hisoblanadi.

Soʻz birikmasi tarkibida **hokim soʻz** va **tobe soʻz** mavjud boʻlib, tobe soʻz hokim soʻzga ergashib keladi. Yuqorida aytilganidek, soʻz birikmasi gapning tarkibidagi qismlari hisoblanadi.

Soʻz birikmalari hokim soʻzning qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanishiga koʻra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Oʻtli birikmada hokim soʻz ot bilan, tobe soʻz turli soʻz turkumlari bilan ifodalanadi: *yaxshi soʻz* (sifat+ot), *universitetning talabalari* (ot+ot), *bizning shahrimiz* (olmosh+ot), *uchinchi uy* (son+ot), *aytilgan soʻz* (sifatdosh+ot), *dukur-dukur ovoz* (taqlidiy soʻz+ot), *oz soʻz* (ravish+ot) kabi.

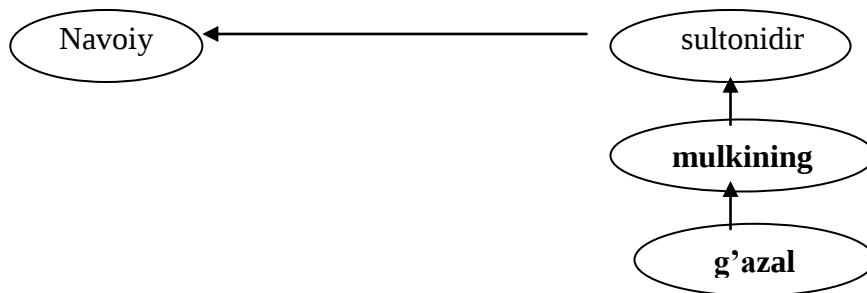
2. Feʼlli birikmada esa, hokim soʻz feʼl va uning shakllari, tobe soʻz esa turli soʻz turkumlari bilan ifodalanadi: *uydan kelmoq* (ot+feʼl), *yaxshi gapirmoq* (sifat+feʼl), *undan soʻramoq* (olmosh+feʼl), *tez yurmoq* (ravish+feʼl), *faxrlanib soʻzlamoq* (ravishdosh+feʼl), *tapir-tupir ishlamoq* (taqlidiy soʻz+feʼl) kabi.

Oʻzbek tilida *bizdan yosh, mendan kuchli, hammadan tez* kabi ravish yoki sifatli birikmalar ham mavjud.

Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi: **Sodda birikma va murakkab birikmalar**.

Sodda birikma ikki mustaqil soʻzdan tuziladi: *Yaxshi niyat, kelajak avlod, koʻm-koʻk osmon, aniq fikrlamoq* kabi.

Murakkab birikma esa, uch yoki undan ortiq mustaqil soʻzlardan tashkil topib, uning tarkibidagi soʻzlar orasida sintaktik aloqa mavjud boʻladi. Murakkab birikmalar sodda birikmalarning kengayishidan hosil boʻladi. Masalan: *Navoiy gʻazal mulkingning sultonidir*. Bu gapdagi birikmalar quyidagicha tahlil qilinadi:

Chizmadan ko‘rinadiki, berilgan gapda Navoiy so‘zi ega vazifasida kelgan. Kesim esa murakkab birikmadan tuzilgan. Ya‘ni *Navoiy* so‘zi uchun *sultonidir* so‘zini yoki *mulkining sultontidir* so‘zlarini kesim deb olib ega va kesimni birikma deb olsak mazmun to‘liq anglashilmaydi. *Navoiy g’azal mulkining sultonidir* deb olsakgina mazmun to‘liq anglashiladi. Demak, kesim vazifasidagi uchta mustaqil so‘z o‘zaro ma‘lum sintaktik aloqaga kirishgan holda (aniqlovchi+ «aniqlanmish» aniqlovchi aniqlanmish) murakkab birikmani tashkil qilgan va murakkab kesim vazifasida kelgan.

GAP

Gap grammatik jihatdan tashkil topgan, tarkibidagi qismlar bir yaxlit holda kelgan, mazmun va intonatsion butunlikka ega bo‘lgan sintaktik birlik bo‘lib, u fikr, tuyg‘u va istakni boshqalarga bildirish uchun qo‘llanadi.

Har bir gap grammatika qoidalariga muvofiq shakllanadi.

Gapning muhim belgisi uning grammatik-intonatsion va fikriy jihatdan bir butunlikka, tugallikka ega bo‘lishdir.

Gaplarning tasnifi quyidagicha:

1. Gaplarning kuzatilgan maqsadga ko‘ra turlari: *darak gap, so‘roq gap, buyruq gap*.
2. Gaplarning tuzilish jihatdan turlari: *sodda gap, qo‘shma gap*.
3. Gaplarning modallikka ko‘ra turlari: *tasdiq gap va inkor gap*.
4. Gaplarning emotsionallikka ko‘ra turlari: *his-hayajonli gap (undov gap), his-hayajonsiz gap*.
5. Gaplarning tarkibiga ko‘ra turlari: *bir sostavli gaplar, ikki sostavli gaplar*.

GAPLARNING KUZATILGAN MAQSADGA KO‘RA TURLARI

So‘zlovchi o‘z fikrini turlicha maqsad bilan turli shaklda bayon qiladi. U bir xil mazmun ifodalangan bitta gapni uch xil shaklda – yo xabar berish, yo o‘zi uchun noma‘lum bo‘lgan narsa, voqea-hodisani so‘rab aniqlash yoki biror ish-harakatni bajarishga tashviq qilish, buyurish yo‘li bilan fikrini bayon qiladi. Misol: *Bugun yig‘ilishga barcha talabalar ishtirok etdi*. Shu gapni so‘zlovchi uch xil shaklda bayon etishi mumkin:

1. Bugun yig‘ilishga barcha talabalar ishtirok etdi.
2. Bugun yig‘ilishga barcha talabalar ishtirok etdimi?
3. Bugun yig‘ilishga barcha talabalar ishtirok etsin!

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, so‘zlovchi bir xil mazmun ifodalagan gapni xabar qilish yo‘li bilan (birinchi misol), noma‘lum bo‘lgan narsani so‘rab aniqlash uchun (ikkinchi misol) va ma‘lum ish-harakat, voqea-hodisaning bajarilishiga tashviq qilish, buyurish (uchinchi misol) maqsadida o‘z fikrini bayon etgan.

Gaplar kuzatilgan maqsadga ko‘ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Darak gaplar.
2. So‘roq gaplar.
3. Buyruq gaplar.

Darak gaplar

Gapning bu turi biror voqea-hodisa, haqida xabar berish, ish-harakatning mavjud emasligi yoki belgini tasdiqlash uchun ishlatiladi. Darak gaplarda biror voqea-hodisa haqida xabar berish bilan birga taxmin, gumon yoki istak mazmuni ham bayon etiladi. Misol: *Ilg'or kishilarga mukofotlar berishdi* (xabar berish mazmuni anglashilgan). *Universitet talabalarini ham taqdirlashsa kerak* (gumon, taxmin mazmuni ifodalangan). *Hammamiz o'z fikr-mulohazalarimizni ochiq bayon etsak edi* (istak, orzu mazmuni ifodalangan). *Anjumanda uchta ma'ruza tinglanar emish* (taxmin, eshitilganlik mazmuni ifodalangan).

So'roq gaplar

So'roq gap so'zlovchiga noma'lum bo'lgan biror narsa, voqea-hodisa haqida xabar bilish, ma'lumotni olish maqsadida ishlatiladi. So'roq gaplarning javob talab qilinmaydigan, so'roq bildirmaydigan turlari ham bor. Misol: 1. Bayram tantanalarida ishtirok etasizmi? 2. Dengiz safarini siz ham yaxshi ko'rasizmi?

3. Nega buncha go'zal ko'rinar olam?

Nega qarab to'ymas ko'zlarim?

Nega tush ko'radi, ko'piradi qon?

Nega misday qizir yuzlarim?

4. Parangi ichida borgan Ra'noni tanish uchun hech kimda karomat yo'q, ayamga nega ishonib bo'lmasin? (A.Qodiriy).

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida so'roqqa javob talab qilinadi. Keyingi ikkita misoldagi so'roq gaplarga javob talab qilinmaydi.

So'roq gaplarda ba'zan so'roq bilan birga taajjub (*Meni tanimayapsizmi?*), buyruq (*Tezroq gapirsangizchi*), shubha yoki gumon (*Hamma yig'ilgandir-a?*, *Bu kishi o'qituvchi bo'lsa kerak-a?*) kabi ma'nolar anglashilishi mumkin.

So'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari bor. Ular quyidagilardan iborat:

1. So'roq gaplarda kim?, nima?, qachon?, nega?, qaerda? kabi so'roq olmoshlari ishtirok qiladi. Misol: Siz ko'proq kimni hurmat qilasiz? Nimani eshityapsiz? Nega ertaroq kelmadingiz?

2. So'roq gaplarda **-mi**, **-chi**, **-a (-ya)** kabi so'roq yuklamalari ishtirok etishi mumkin. Misol:

- Berilgan vazifani o'z vaqtida bajara olasizmi?

- O'zingiz-chi?

Ertaga hammamiz soat 9 da shu erga to'planishimiz kerak-a?

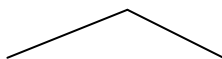
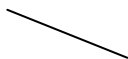
3. So'roq gaplar so'roq intonatsiyasi bilan aytiladi. Ko'pincha intonatsiya so'roq elementlarida ko'tariladi. Misol: *Kim mashg'ulotdan kechikdi?* *Mashg'ulotdan kim kechikdi?* *Mashg'ulotdan kechikkan kim?*

Har uchta misoldagi so'roq intonatsiyasini (ohangning ko'tarilishi) chizig'i bilan quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. kim?

2. kim?

3. kim?

So'roq gaplar Yuqorida sanab o'tilgan so'roq elementlarisiz – faqat so'roq intonatsiyasi bilan ham hosil bo'ladi. Misol: *Ertaga hamma yig'iladi* (darak gap) *Ertaga hamma yig'iladi?* (so'roq gap)

Buyruq gaplar

Buyruq gaplarda so'zlovchi tinglovchini biror ish-harakatni bajarishga qistaydi, buyuradi, istak bildiradi, tashviq qiladi, nasihat qiladi. Misol: *Bizdan xabar olib turing. Chiqib ketishimizga ijozat bering. Safar anjomlaringizni tezroq yig'ishtirib qo'ysangiz-chi. Biz ham keta qolaylik.*

Buyruq gaplarning o'ziga xos belgilari quyidagicha:

1. Buyruq gaplardagi fe'l kesimlar, asosan, buyruq maylidagi fe'llar (ayrim vaqtda shart mayli shaklidagi fe'llar) orqali ifodalanadi. Misol: *Belgilangan vazifalarni bajarishga tezroq kirishinglar. Biz ham Samarqandni ziyorat qilishga borsak edi.*
2. Buyruq gaplarda ba'zan undalmalar ishtirok etadi. Misol: *Talabalar, safar anjomlarini tayyorlab qo'ying. Bu xushxabar hammaga etkazilsin.*
3. Buyruq gaplar oxirida intonatsiya darak gaplarga nisbatan kuchliroq bo'ladi.

GAPLARNING HIS-HAYAJONGA KO'RA TURLARI

Gaplarning Yuqorida ko'rib o'tilgan har uch turini ba'zan his-hayajon bilan, ba'zan esa his-hayajonsiz aytilish mumkin. Masalan: *Mashina qo'zg'ldi* – darak gap. *Mashina qo'zg'oldi!* – undov gap. *Meni eshitmayapsizmi?* – so'roq gap. *Meni eshitmayapsizmi!* – undov gap. *Bu erdan keting* – buyruq gap. *Keting bu erdan!* – undov gap.

Keltirilgan misollarda darak, so'roq va buyruq gaplar hayajon bilan aytilib undov gapga (his-hayajonli gapga) aylandi. Undov gaplarda shodlik, qo'rqinch, tantana, do'q qilish nafratlanish kabi turli holatlar ifodalanadi. Misol: *Gulla, yashna, hur o'lkam! Bolam, jon bolam, o'zingni ehtiyot qil... Xo'pmi, jon bolam! Tushunding-a?! (A.Qodiriy).*

- Qo'y, qizim, siqilma!

Nahotki, o'n-o'n besh minutlik suhbat uchun vaqt topish shunchalik qiyin bo'lsa! (J.Abdullaxonov).

Undov gaplar quyidagi xususiyatlarga ega: 1. Ba'zan tarkibida *eh, oh, voy* kabi undov so'zlar ishtirok etadi: *Eh, bahor qanday go'zal fasl!* 2. Undov gaplar kuchli intonatsiya bilan aytiladi! *Marhabo, Navro'z! Gulla, yashna, hur o'lkam!* 3. Undov gaplarda gap bo'laklarining tartibi o'zgargan bo'ladi. Yani inversiya hodisasi uchraydi: *Yashasin Mustaqillik! Abadiy bo'lsin Mustaqilligimiz!*

GAPLARNING MODALLIKKA KO'RA TURLARI

Gaplarning kuzatilgan maqsadga ko'ra har uch turida (darak gap, so'roq gap va buyruq gaplarda) so'zlovchi biror voqea-hodisaning sodir bo'lgani mavjud ekanligini yo tasdiqlash orqali yoki inkor etish orqali bayon qiladi. Ya'ni gaplar bo'lishlikni yoki bo'lishsizlikni bildiradi.

Shunga ko'ra gaplar ikki turga ajratiladi:

1. Tasdiq gaplar;

2. Inkor gaplar.

Tasdiq gaplar ma'lum voqea-hodisaning sodir bo'lganini, belgining mavjud ekanligini bildiradi. Bunday gaplarning kesimlari bo'lishli shaklda keladi.

Misol: *Yaxshilik – insonning eng yaxshi fazilati. Kamtarlik insonning eng yaxshi fazilatidir. Kitob bilim manbai ekanligini biling. Vaqtingizni foydali ishlarga sarflang.*

Inkor gaplar esa ma'lum voqea-hodisaning mavjud emasligini bildiradi. Inkor gaplar tarkibida *hech kim, hech narsa, hech qachon* kabi bo'lishsiz olmoshlar ishtirok etishi mumkin. Misol: *Bizda hech kim hech qachon unutilmaydi.*

Inkor gaplarning kesimlari tarkibida bo'lishsizlikni ifodalovchi **–ma** affiksi, **emas** so'zi va **yo'q** so'zi ishtirok etadi. Misol: *Ota-bobolarimiz o'gitlarini hech qachon unutmaymiz. Ukam yalqov emas. Shu kitobni o'qib chiqqanim yo'q.*

GAP BO'LAKLARI

Gapda mustaqil so'zlar bir-biri bilan bog'lanib ma'lum bir grammatik vazifani bajaradi. Yordamchi so'zlar gap bo'lagi bo'la olmaydi. Masalan: *Ko'chaning o'rtasida haykal bor. Hovlimizning yoniga maktab qurilgan.* Yuqoridagi misollarda qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgan *o'rtasida, yoniga* so'zlari ko'makchi ot bo'lgani uchun ularni alohida *o'rtasida, yoniga* shaklida olib gap bo'lagi deya olmaymiz. Bu so'zlar o'zidan oldingi **ko'chaning, hovlimizning**

soʻzlari bilan birga - *koʻchaning oʻrtasida, hovlimizning yoniga* shaklida qoʻllanib bitta gap boʻlagi boʻladi va qaerda, qaerga soʻroqlariga javob boʻladi. Qolgan soʻzlar esa, turli gap boʻlaklari vazifasini bajarib kelgan.

Har qaysi gap boʻlagi maʼlum grammatik vazifani bajaradi. Yani ular turli gap boʻlaklari boʻlib keladi.

Gap boʻlaklari vazifasiga koʻra bosh boʻlaklar va ikkinchi darajali boʻlaklar deb ikki guruhga boʻlinadi.

Bosh boʻlaklar gapning asosini tashkil qiladi. Ikkinchi darajali boʻlaklar esa bosh boʻlaklarni aniqlaydi, toʻldiradi yoki izohlaydi. Misol: *Abdulla Qodiriyning asarlarini hamma sevib oʻqiydi.*

Keltirilgan misolda gapning barcha boʻlaklari mavjud (*hamma* – ega, *oʻqiydi* – kesim, *Abdulla Qodiriyning* – aniqlovchi, *asarlarini* - toʻldiruvchi, *sevib* - hol).

Gapning bosh boʻlaklarga ega va kesim, ikkinchi darajali boʻlaklariga aniqlovchi, toʻldiruvchi va hol kiradi.

Ega va uning ifodalanishi

Ega harakatni bajaruvchi shaxsni bildiradi. Gapda kesim feʼldan boshqa soʻz turkumlari bilan ifodalanganda, kesimdan anglashilgan jinsning turini ifodalydi. Misol: *Men Toshkentda yashayman. Suv tiniq. Daraxtlar koʻm-koʻk. Onam - terimchi. Biz talabamiz.*

Ega doim kesim bilan shaxs va sonda mos boʻladi. Masalan: *Men oʻqidim (Men oʻqiding yoki men oʻqidik emas).* Ega, asosan, bosh kelishigi shaklida keladi. Ega quyidagi soʻz turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ot bilan : *Milliy his* – Vatan oldidagi masʼuliyatdir. (SHukrullo) *Dilbar* oʻqishga ketishga tayyorgarlik koʻra boshladi.

2. Olmosh bilan: *Men* dengiz safarini juda yaxshi koʻraman. U ariq ustidagi taxta koʻprikchadan yugurib oʻtdi. (Oʻ.Hoshimov)

3. Son bilan : *Ikkovi* xonadan chiqib ketishdi. Ularning *biri* oʻqituvchi, *ikkinchisi* esa shifokor ekan.

4. Sifat bilan: *Yaxshilar* koʻpaysin, *yomon* qolmasin.

5. Sifatdosh bilan : *Oʻqigan* oʻzar, *oʻqimagan* toʻzar (Maqol).

6. Harakat nomi bilan: *Yurish* foydalidir. *Ishlamoq* ishtaha ochar. *Oʻqimoq* ulgʻaymoqdir va hokazo.

Kesim, uning ifodalanishi va turlari.

Kesim bosh boʻlakning biri boʻlib, u ega haqidagi hukmni bildiradi. U predikativlikni ifodalovchi asosiy boʻlakdir.

Kesim ifodalanishiga koʻra ikki yirik guruhga boʻlinadi: **ot kesimlar va feʼl kesimlar.**

Ot kesimlar ot, olmosh, son, sifat, ravish, harkat nomi bilan ifodalanadi. Misol: *Biz talabamiz. Mening tugʻilib, oʻsib-ungan erim – Samarqand. Bizning ahdimiz - shu. Shu ulugʻ diyor – barchamizniki. Birniki mingga. Ikki oʻn besh – bir oʻttiz. Shahrimiz juda koʻrkam. Bu erda daraxtlar koʻp. Oʻqish yaxshi, oʻqish undan ham yaxshi. Boʻsh erlar oz. Umidim yaxshi inson boʻlmoq.*

Ot kesimlarning tarkibida ularning shaxs, son va zamonga munosabatini koʻrsatish uchun boʻqlamalar (*boʻlmoq, sanalmoq, emoq, dir*) ishlatiladi. Masalan: *Biz kechagina yosh edik. Oʻozir talaba hisoblanamiz, yaqin kunda yaxshi oʻqituvchi boʻlamiz.*

Feʼl kesimlar feʼl va uning shakllari bilan ifodalanadi.

Misol: *Biz oʻz vatanimizni sevamiz. Talabalar Samarqand shahriga borishmoqchi.*

Kesimlar tuzilishiga ko‘ra uch guruhga bo‘linadi:

1. Sodda kesimlar
2. Sostavli kesimlar
3. Murakkab kesimlar.

Sodda kesimlar birgina so‘zdan tashkil topgan bo‘ladi. Sodda kesim vazifasida fe‘l, ot, sifat, olmosh, son, ravish va *bor*, *yo‘q* so‘zlari keladi. Men ikki yildan buyon shu oliy o‘quv yurtida **o‘qiyapman**. Ukam hali **yosh**. Uning maqsadi – **shu**. O‘nning yarmi **besh**. Respublikamizning poytaxti – **Toshkent**. Mening umidlarim **ko‘p**. Yozma ishingizda ayrim juz’iy kamchiliklar **bor**.

Sostavli kesimlar ikki yoki undan ortiq so‘zning birikuvidan tuziladi. Bunday kesimlar, asosan, qo‘shma so‘zlardan tashkil topgan bo‘lib, ularning tarkibida hech qanday sintaktik aloqa mavjud bo‘lmaydi. Chunki ular bir yaxlit so‘z (bir gap bo‘lagi) sifatida olinadi.

Sostavli kesimlar fe‘l+‘fe‘l shaklida qo‘llanishi bilan birga fe‘ldan boshqa yuz turkumlarining birikuvidan hosil qilinadi. Misol:

1. *Men yaxshi hikoyani o‘quvchilarga so‘zlab berdim.*
2. *O‘qituvchilar bizdan **mamnun bo‘lishdi**.*
3. *Yangi taklifni aytgan **men edim**.*
4. *Sharoitimiz **yaxshi bo‘lib qoldi**.*

Keltirilgan misollarning birinchisida ikkita fe‘l (so‘zlamoq va bermoq) birgalikda fe‘l+‘fe‘l shaklidagi sostavli kesim bo‘lib kelgan. Qolgan misollarning hammasida ham (ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi misollar) sostavli kesimlar birdan ortiq so‘z bilan ifodalanib ular ot+fe‘l, olmosh+fe‘l va sifat+fe‘l shaklida sostavli kesim bo‘lib kelgan.

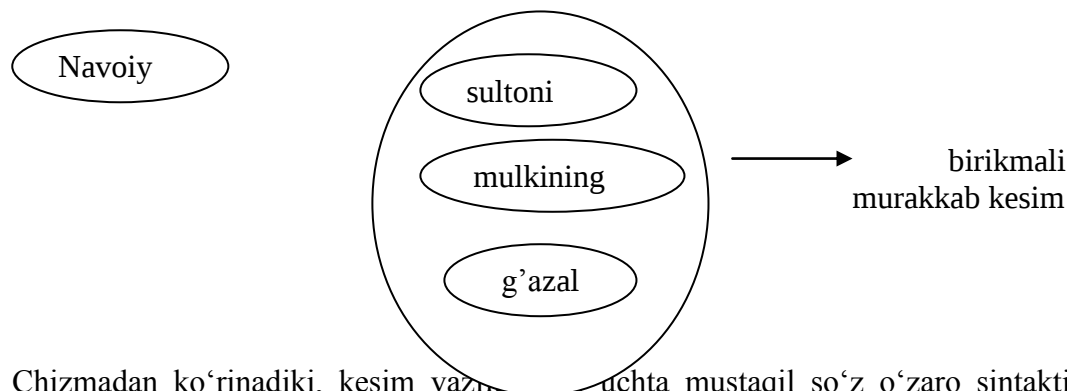
Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, bunday kesimlar ikki yoki uch so‘zdan tuzilgan bo‘lsa ham ular orasida hech qanday sintaktik aloqa yo‘q.

Kesimlarning tuzilishiga ko‘ra uchinchi turi – **murakkab kesim** deb nomlanadi. Bunday kesimlar ham sostavli kesimlar kabi ikki, uch va undan ortiq mustaqil so‘zlardan tashkil topadi. Murakkab kesim tarkibidagi so‘zlar (bo‘laklar) orasida turli sintaktik aloqa (moslashuv, boshqaruv, bitishuv) mavjud bo‘lib, ular o‘zaro sintaktik munosabatga kirishsa ham sodda kesimlar kabi bitta so‘roqqa javob bo‘ladi.

Murakkab kesimlar tarkibida so‘z birikmalari kabi hokim va tobe bo‘laklar (ergash so‘z va bosh so‘z) mavjud bo‘lgani va ular turli birikmalarni tashkil qilgani uchun ularni birikmali kesim deb ham atash mumkin.

Masalan, *Navoiy g‘azal mulkning sultonidir* gapida Navoiy so‘zi ega vazifasida kelgan bo‘lib, shu ega uchun *sultonidir* so‘zini kesim deb bo‘lmaydi, *mulkning sultonidir* deb ham ega va kesim munosabatini ko‘rsatuvchi predikativ birikmani hosil qilib bo‘lmaydi. *g‘azal mulkning sultonidir* so‘zlarini birga olib gapdagi ega vazifasida kelgan Navoiy so‘zi bilan birga *Navoiy g‘azal mulkning sultonidir* deb qo‘llasak, ega va kesim munosabati to‘liq anglashiladi. Demak, bu gapda Navoiy so‘zi ega hisoblansa, *g‘azal mulkning sultonidir* so‘zlari birgalikda murakkab kesimni tashkil qiladi.

Bu holatni chizmada quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

Chizmadan ko‘rinadiki, kesim vazifasini uchta mustaqil so‘z o‘zaro sintaktik aloqaga kirishib, yaxlit holda bitta kesim vazifasini bajargan.

Yana misol keltiramiz:

1. Do'stlik – xalqimizning xulqi, odati,
Do'stlik – naslimizning baxt-saodati.
2. Halollik buyuklikning aynan o'zidir.
3. Til millionlarcha avlodlar tomonidan yaratilgan tirik jondir.
4. U o'rta bo'yli, keng yag'rinli, quyuq jingalak sochli, 35-40 yoshlar chamasidagi kishi edi.
(Oybek)
5. Yomon ish o'zingni oqlay bilmaslik,
Insonlik odobin saqlay bilmaslik.

GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI

Yuqorida aytilganidek, gaplar bosh bo'laklar (ega va kesim) va ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Bosh bo'laklar gapning asosini tashkil qilsa, ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklarni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi. Ikkinchi darajali bo'laklarga aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kiradi.

Aniqlovchi, uning ifodalanishi va turlari.

Aniqlovchi predmet belgisini ifodalovchi, ya'ni predmetning qandayligini, kimga qarashli ekanini bildiruvchi ikkinchi darajali bo'lakdir.

Misol: 1. **Yozuvchining** vazifasi go'zallik yaratishdir (A.Qahhor). 2. **Yaxshi** fazilatlardan biri tilni tiyib so'zlashdir. 3. Uzoqdan **baland bo'yli, ozg'in** kishi ko'rindi. 4. **O'n beshta** kitob o'quvchilarga tarqatildi. 5. **Shu** kitoblar Toshkentda nashr qilingan.

Yuqoridagi misollarda ajratilgan so'zlar predmetning kimga qarashlilikini (birinchi misol), shaxs predmetning qandayligini – belgisini (ikkinchi va uchinchi misol), miqdorini (to'rtinchi misol) va ko'rsatishli belgini (beshinchi misol) ifodalangan.

Aniqlovchilar qo'yidagi so'z turkumlari orqali ifodalanadi:

1. **Sifat bilan ifodalanadi:** *Yaxshi niyat – yarim mol* (maqol)

2. **Son bilan ifodalanadi:** *Yig'ilishda uchta talaba so'zladi.*

3. **Olmosh bilan ifodalanadi:** *Uzoqdan ko'ringan ana shu binoga bizning universitetimiz joylashgan.*

4. **Ot bilan ifodalanadi:** *Fakul'tet talabalari hamma ishda namuna bo'lishdi.*

5. **Ravish bilan ifodalanadi:** *Ko'p odamlar shu maydonga yig'ilishdi.*

6. **Sifatdosh bilan ifodalanadi:** *Aytilgan so'z otilgan o'q* (Maqol).

Aniqlovchilar ikki turga bo'linadi: sifatlovchi aniqlovchilar va qaratqich aniqlovchilar. **Sifatlovchi aniqlovchilar** predmetning rang-tusini qandayligini, miqdorini, o'rin va paytga munosabati va hokazo shunga o'xshash xususiyatlarini ifodalaydi.

Misollar: 1. **Ko'm-ko'k** daraxtlar engilgina tebranmoqda. 2. **Daladagi** ishlarni bitirib qo'ydik. 3. **Kechagi** yig'inda hamma qatnashdi. 4. **Birinchi** kurs talabalari zalda to'planishdi. 5. **Mana shu** er bizning tug'ilib o'sgan zaminimiz. 6. **G'ir-g'ir** shamol esib turibdi. 7. **Yozilgan** xat shu edi.

Misollarning birinchisida rang-tus, ikkinchisida o'rniga nisbatan belgi, uchinchisida paytga nisbatan belgi, to'rtinchisida tartib, beshinchisida ko'rsatish va oltinchida tovushga taqlid qilingan belgi xususiyatlar va eng oxirgisida harkat bilan bog'liq belgi ifodalangan.

Misollardan ko'rinadiki, sifatlovchi aniqlovchilar sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh, ot, taqlidiy so'z kabi turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi, aniqlanmish (sifatlanmish) bilan birga sifatlovchili birikmani hosil qiladi va ular o'zaro bitishuv aloqasida bir-biri bilan birikadi.

Izohlovchilar, ularning turlari

Izohlovchilar shaxs yoki predmetni boshqacha nom bilan atash orqali izohlaydi, aniqlaydi. Izohlovchilar aniqlovchilarning boshqa turlaridan farq qiladigan alohida turidir. Izohlovchi bilan izohlanmish orasida tobelanish aloqasi emas tenglanish aloqasi mavjud bo'ladi. Izohlovchilar laqab, kasb, tur, jins, mashg'ulot, lavozim, millat kabi ma'nolarni ifodalaydi. Misol: Yo'lchi o'zidan

nariroqda, odamlar orasida temirchi Qoratoyni, eski do'sti **qirg'iz** O'rozni ko'rib qoldi (Oybek). Bu erda **sotuvchi qiz** Dilbar ham, **kekxa bo'lim boshlig'i** Sayfullo aka ham uni yaxshi tanib qolishgandi (O'.Hoshimov). Ertasiga **ellikboshi** Qobil **boboni** boshlab, **qaynotasi** – Egamberdi **paxtafurushning** oldiga olib bordi (A.Qahhor). **Dotsent** Muxtorxon Mansurov nihoyatda istarasi issiq, nihoyatda dilkash chol (A.Qahhor).

Yuqorida ko'rsatilgan so'zlar (temirchi, qirg'iz, sotuvchi qiz, kekxa bo'lim boshlig'i, ellikboshi, qaynotasi, paxtafurush, dotsent so'zlari) izohlovchi sanalib, kasb-hunar, lavozim, qarindoshlik, millat kabi ma'nolarni ifodalagan.

Aniqlovchilar ham boshqa gap bo'laklari kabi birikmali qo'llanadi. Misol: 1. Ota-bobolarimizdan o'tib kelgan asriy udumlarni abadiy saqlaylik. 2. Yashil palak yopingan ishkamlar quyosh taptini ho'plab erga olov purkardi (Oybek). Klubni, uning quyoshda toblangan tunuka tomini uzoqdan ko'rdim. (O.Yoqubov).

Keltirilgan misollarning birinchisida birikmali sifatlovchi to'ldiruvchi (ota-bobolarimizdan) va sifatdosh, «kesim» (o'tib kelgan)dan tashkil topgan, ikkinchi misol sifatlovchi (yashil)+ to'ldiruvchi (palak) + sifatdosh «kesim» (yopingan) shaklida tuzilgan. So'nggi misolda birikmali aniqlovchi vositali to'ldiruvchi (quyoshda) sifatdosh «kesim» (toblangan) tarzida ifodlangan.

To'ldiruvchi, uning ifodalanishi va turlari

To'ldiruvchi fe'l kesim bilan boshqaruv yo'lida birikadigan, harakat ob'ektini ko'rsatadigan ikkinchi darajali bo'lakdir. Misol: Do'stimdan ko'p kitoblarni so'rab oldim. Bu misolda *do'stimdan* so'zi *so'rab oldim* fe'l kesimi bilan boshqaruv yo'lida sintaktik munosabatga kirishgan. *Kitoblarni* so'zi ham fe'l kesim bilan boshqaruv usulida birikkan va ular fe'l kesim orqali ifodalgan harakatning ob'ektini ko'rsatgan.

To'ldiruvchilar tushum, o'rin-payt, chiqish va jo'nalish kelishigidagi so'zlar, shuningdek *bilan, uchun* kabi ayrim ko'makchilar bilan birga kelgan so'zlar orqali ifodalanadi. Misol: Yaxshi xabarni eshitdik. *Sizdan* ko'p minnatdormiz. *Bizga* yaxshi maslahatlar berdingiz. *O'quvchilarga* yangi kitobar tarqatildi. *Xalqimizda* juda yaxshi urf-odatlar bor. Talabalar yangi *ko'rsatmalar bilan* tanishtirildi.

To'ldiruvchilarning ifodalanishi. To'ldiruvchilar ot, olmosh, sifat, son, ravish, sifatdosh, harakat nomi, taqlidiy so'zlar va modal so'zlar bilan ifodalanadi. Misollar: 1. Biz rostgo'ylikni, halollikni, mehnatsevarlikni ardoqlaymiz.

2. O'nni kessang, mingni ek. (maqol).
3. Yaxshidan ot qoladi, yomondan dod. (maqol)
4. Qo'rqqanga qo'sh ko'rinar.
5. Bizdan bilimdon, bizdan ko'ra kuchli bo'ling.
6. Ko'pni ko'rgan ko'pni bilar.
7. Ko'chaning g'ovur-g'uvuriga quloq soldik.
8. Dilda borini gapirdik.

To'ldiruvchilarning turlari. To'ldiruvchilar vositasiz to'ldiruvchi, vositali to'ldiruvchi deb ikki turga ajratiladi.

Vositasiz to'ldiruvchilar harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat bevosita o'ziga yo'nalgan predmetni bildiradi.

Vositasiz to'ldiruvchilar tushum kelishigidagi so'zlar bilan ifodalanadi va kimni? nimani? qaerni? kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Misol: YAxshiliklaringizni unutmaymiz. Talabalarni majlisga taklif qilishdi. Ular Samarqandni, Buxoroni sayohat qilishmoqi.

Vositasiz to'ldiruvchilar ba'zan belgisiz qo'llanadi: Xat yozdik (xatni yozdik). Kitob o'qidik (kitobni o'qidik).

Vositali to'ldiruvchilar harakat biror vosita orqali o'ziga qaratilgan predmetni bildiradi.

Vositali to'ldiruvchilar o'rin-payt, chiqish, jo'nalish kelishiklari affikslarini olib yoki ayrim ko'makchilar bilan birga ifodalanib, shu xil formadagi kim? nima? o'zakli so'roqlarga javob bo'ladi. Misol: *Bildirilgan yaxshi tilaklar sizga qaratilgan. Uyat o'limdan qattiq. Dilbar hayoda, kamtarlikda juda tengsiz. Ertaga o'tkaziladigan yig'ilish kun tartibi haqida gaplashib oldik. Boshqalar bilan ham maslahatlashdik.*

Hol, uning ifodalanishi va turlari

Hol ish-harakatning qay holda yuzaga kelishi, o'rin va paytga munosabati, sabab yoki maqsadi, miqdori kabi belgilarni ifodalovchi ikkinchi darajali bo'lakdir. Hol doim fe'l kesimga tobelanadi. Hol quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ravish bilan: U sekin ishladi. Biz tez yurdik.

2. Ravishdosh bilan: Kulib so'zladi. Turtinib yurdi.

3. Sifatdosh bilan: Qizargan holda kirib keldi. Yugurganicha uyiga ketdi

4. Sifat bilan: Yaxshi tushuntirdi. Muloyim gapirdi.

5. Son bilan: Bir qaradi-yu, ikkinchi qaramay qo'ydi.

6. Olmosh bilan: Shu-shu ko'rinmay ketdi.

7. O'rin kelishiklari (o'rin payt, chiqish, jo'nalish kelishiklari) **affikslarini olgan otlar bilan:** Samarqandga bordik. Uydan keldim. Toshkentda yashaymiz.

8. Ayrim ko'makchilar bilan birga kelgan otlar bilan: Zavq bilan o'qidi. Diqqat bilan eshitdik.

9. Mimemalar bilan: Shamol g'ir-g'ir esyapti. Yomg'ir shatir-shutir yog'ardi!

Holning turlari. Hollar quyidagi turlarga bo'linadi: ravish holi, payt holi, o'rin holi, daraja-miqdor holi, sabab holi va maqsad holi.

Ravish holi ish-harakatning qay tarzda bajarilishini bildiradi.

Ravish hollari holat (tarz) ravishi: (*Ohista qarab qo'ydi. Tez ketib qoldi*) sifat (*chiroyli so'zladi, qisqa gapirmang*), ravishdosh (*shoshib ishladi, bora-bora charchadi*) ot (*qunt bilan o'qidi, sabr-toqat bilan chidadim*), sifatdosh (*qoniqqan holda qaradi, qizargan holda kirdi*), taqlidiy so'z (*mimema*)lar (*suv shotir-shutir oqdi*) bilan ifodalanadi.

Payt holi ish-harakatning bajarilish paytini bildiradi (*Ertalab turdim. Kechqurun dam oldik*). Payt hollari payt ravishlari, ba'zi olmoshlar (*o'sha-o'sha do'stimdan xat olmadim*), payt bildiruvchi otlar (*yozda dam olamiz. Bahorda ishlaymiz*), son (*soat ikkida mashg'ulot boshlanadi*) bilan ifodalanadi.

O'rin holi ish-harakatning bajarilish o'rnini bildiradi. O'rin hollari o'rin ravishlari (*Allaqaerdan musiqa ovozlari eshitilib turardi. Oldinroq yuraylik, keyinda qolmaylik*), o'rin kelishiklari (o'rin-payt, chiqish, jo'nalish) affikslarini olgan otlar bilan (*Universitetda o'qiyman. Maktabdan kecha keldim. Yaqinda Marg'ilonga jo'naymiz*), ko'makchilar bilan birga qo'llangan otlar bilan (*Anhor bo'ylab yurdik. Beshyog'och bekatiga dovur piyoda ketamiz.*), **-qacha** affiksi bilan birga qo'llangan otlar bilan (*Mustaqillik maydonigacha so'zlashib bordik.*) ifodalanadi.

O'rin hollari qayerda?, qayerga?, qayerdan?, qayergacha? kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

O‘rin hollari ham holning boshqa turlari kabi birikmali qo‘llanishi mumkin: *Ahillik bor joyda* hamma ish soz ketadi. *Talabalar yashaydigan xonalarda* doim ozodalik va saranjomlik saqlanishi kerak.

Daraja-miqdor holi ish-harakatning miqdorini, darajasini bildirib qancha? qay darajada? kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi.

Misollar: Gapni *kam* so‘zla, ishni *ko‘p* ko‘zla. Daraja– miqdor hollari *ko‘p*, *oz*, *biroz*, *bir muncha* kabi miqdor ravishlari bilan (*oz* ishladim, *ko‘p* o‘qidim, uning ahvoli *biroz* yaxshilandi), *marta* so‘zi bilan birga kelgan sonlar bilan (kitobni *uch marta* o‘qib chiqdim) ifodalanadi.

Misol: Darvoza oldida turib talabalarning mashg‘ulotdan chiqishini *ancha* kutdik. Bu fil’moni *ikki marta* ko‘rdim.

Daraja-miqdor hollari ham boshqa turdagi hollar kabi birikmali kela olishi mumkin.

Sabab holi ish - harakatning yuzaga kelish yoki kelmasligini bildiradigan holning bir turidir. Saba hollari nima uchun?, nima sabadan? kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘lib, chiqish kelishidagi so‘zlar bilan (*betobligidan mashqulotga kelolmadi*, *qo‘rqqanidan qichqirib yubordi*), **-gani uchun** (sababli, tufayli) shaklini olgan so‘zlar bilan (*yosh bo‘lgani uchun ayrim xatolarga yo‘l quydi*, *mavzuni yaxshi tushunganimiz tufayli yuqori baho oldik*), **-(i)b**, **-may** affikslerini olgan ravishdoshlar bilan (*Onam xavotirlanib uxlay olmadilar*. *Xatni o‘qiy olmay qiynaldim*) ifodalanadi.

88- mashq. Berilgan misollar orasidan sabab holi ishtirok etgan gaplarni ajratib ko‘chiring. Qavs ichiga so‘roqlarini quyib chiqing.

1. Derazamning ro‘parasidagi yuksak tog‘lar tepasida tumanning nafis pardalari tortilibdi (S.Ahmad). 2. Oyog‘iga kattakon etik, egniga qalin shinel’ kiyib olgan semiz bir harbiy doktor zina pog‘onasiga o‘tirib olib, bir nimalar yozar, qorong‘ida yuzi uncha yaxshi ko‘rinmagan bir necha kishi bilan ora-sira gaplashib qo‘yar edi (Shuhrat). 3. Normuhammadning ra‘yini deb hamma ixtiyor o‘z qo‘limizda bo‘lgani holda, Ummatboyni mingboshi belgilab yuborduk (A.Qodiriy). 4. Qo‘llari, oyoqlari, yuzi - hamma yog‘i loydakn qorayib ketgan edi. 5. Vodiyning odamlariga hech tushunib bo‘lmas ekan.

89- mashq. Matndagi sabab va o‘rin hollarini aniqlang. Ularga tegishli so‘roqlarni qo‘ying.

Kuzatish boshlandi. Gulxan yonida ikki kishi o‘tirar, undan nariroqda yana bir kishi endigina so‘yilgan qo‘yni daraxtga osib, terisini shilmoqda edi. Daraxtlar ostida bo‘lsa, to‘rtta ot o‘tlab yuribdi. Jo‘rabek yana u yoq – bu yoqni sinchiklab kuzata boshladi. Qurollari bormi, yo‘qmi? Gulxan yonida o‘tirgan ikki kishining biri po‘stin kiygan, boshida savsar telpak. Unisi qora chopon kiyib, ustidan belbog‘ bog‘lab olibdi... Jo‘rabek bular oddiy kishilar emasligini endi tushundi. Ularning hammasida xam qurol bor... Jo‘rabek Cho‘lponning kechikib qolganidan xavotir ola boshladi. Hozir uning yoniga tezroq etib borish uchun taraddudlandi. Lekin bir daqiqa ham bu erdan ketib bo‘lmaydi (M.Qoriev).

90- mashq. Sabab hollari ishtirok etgan gaplardan misoollar keltiring.

Maqsad holi ish - harakatning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradi va qanday maqsadda?, nima uchun? (nima maqsadda?) kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi. Maqsad hollari fe‘lning harakat nomi shakli va uchun, maqsadida (niyatda) so‘zlari ishtiroki bilan (Do‘rmonga dam olish uchun ketdik), jo‘nalish kelishigi affiksini olgan fe‘lning harakat nomi shakli bilan (Toshkentga o‘qishga, bilim olmoqqa kelganmiz), ravishdoshning –gali (-gani) affiksini olgan shakli bilan (Sizni ko‘rgani, axvolingizni bilgani keldim).

91- mashq. Keltirilgan misollar orasidan maksad holi ishtirok etgan gaplarni ko‘chiring va so‘roqlarini belgilang.

1. Tog‘! Uning osmon barobar ko‘tarilib turishini ko‘rishning o‘ziyoq kishini zamindan bir darajada ko‘targandek bo‘ladi. 2. Bayramxonning o‘ttiz besh yoshlardagi turkman xotini, yana bir qancha kanizlar, xizmatkor ayollar shosha-pisha daryo tomonga yo‘l oldilar (P.Qodirov). 3. O‘ozir o‘zida bo‘lgan noxushlikni yo‘qotish uchun Rayimjol aka bilan suhbatlashmoqchi bo‘ldi (O‘.Nu‘mon). 4. Shodligidan qul Tarlon, To‘xtamadi yig‘idan (O‘.Olimjon). 5. Odiljon uyalganidan hech nima deya olmay, jim turdi. 6. Ko‘zlarini bir-biridan uzmay sekin-sekin dardlasha boshladilar. 7. Uzoq yo‘ldan charchab kelib uxlab qoldim (Oybek).

92- mashq. Matndagi sabab va maqsad hollarini aniqlang. Qanday so‘z turkumi bilan ifodalanganini izohlang.

1. Onasining ovozi eshitib badaniga shirin bir narsa o‘rmlab ketdi (S.Ahmad). 2. Talabalar istagini bilish uchun bu erga yiQildik. 3. Onamdan xat kelmagani uchun xavotirlana boshladim. 4. Eshik oldi gul hovuz, Gul tergani kelganmiz. 5. Elmurod mol boqish uchun o‘tloq qidirib kun sayin uzoqroqqa ketib qolardi. 6. Bobom ishtiyoq bilan so‘ri atrofiga turli – tuman gul ko‘chatlari ekdi (Oybek). 7. Oydinda chiroyli yiltiragan shaftolilar shoxini ko‘tarolmay duv-duv to‘kildi. 8. Nasiba O‘ktam bilan qadrdonlarcha xayrlashdi (Oybek).

93- mashq. Misollardagi hollar ishtirok etgan gaplarni aniqlang. O‘ollarning qaysi turiga oidligini ayting.

1. Ikki otliq daryoni yoqalab, so‘qmoq bilan yo‘lga tushishdi. 2. Davruqqa bir borganimda bu do‘ppini amakimning boshida ko‘rib qoldim (A.Qahhor). 3. O‘n kun orasida hozirlikni bitirib, to‘y qildik. 4. Sobir baqqol ohangdor, mayin ovoz bilan meni erkalab quyadi (Oybek). 5. Zulfiya ammam axyonda bir yonimga kelib, ... ikir-chikir ishlariga unnab qo‘yadi. 6. Etti o‘ylab, bir kes. 7. Kechki yoqimli shabada O‘alim bobo bog‘ining har bir niholini erkatlab o‘tardi. 8. Qayrag‘ochlar yosh bo‘lishiga qaramay, bogchaga boshqacha husn berib turardi. 9. Tevarakda gala-gala qushlar to‘xtovsiz chirqillashardi. 10. O‘aqqiqatan, she‘rlar samimiy yosh qalbdan yozilgan edi.

94- mashq. Matnda qo‘llangan hollarni aniqlang. Ularning turini va qanday so‘z turkumi bilan ifodalanganini ayting.

Ehson sog‘liqni saqlash bo‘limining apparatida qoldi. Nosirov unga o‘zini xayrixoh tutar, apparatda shunday ishchan doktor ishlashiga juda xursand ekanini hammaga aytar edi. Ehson tayinlangan vazifada bir muncha vaqt ishlagandan so‘ng Nosirovni uchratdi... Nosirov o‘sha kunning o‘zidayoq Exsonni chaqirib boshqa ishga taklif qildi. Biroq Ehson o‘z vazifasida qoldi. Nosirov toqatsizlana boshladi. U o‘zini Ehsonga xayrixoh ko‘rsatishga tirishsa ham, bu xayrixohlik ostida boshqa narsa borligini boshqalar bilishardi (A.Qahhor).

95- mashq. O‘zingiz mustaqil ravishda oltita gap tuzing. Unda bir xil so‘z ham aniqllovchi, ham hol vazifasida kelgan bo‘lsin.

Namuna: Yaxshi odam yaxshi ishlaydi.

96- mashq. Misollarda tushirib qoldirilgan o‘rinlarga gapning mazmuniga mos holdagi hollarni qo‘yib ko‘chiring. Hollarning qaysi turiga kirishini belgilang.

1. ... tugagandan keyin biz o‘z qishlog‘imizga ... ketdik. 2. Oradan ... kun o‘tgach maktabdagi sinfdoshim Zafarni ko‘rdim. 3. Dugonalar suhbatlashishdi. 4. Men ... ularning suhbatiga aralasha olmadim. 5. ... uchun hammamiz yig‘ilib muzeyga bordik. 6. ... ko‘p ajoyib

narsalarni tomosha qildik. 7. Bundan hammamiz ... uy-uyimizga qaytdik. 8. Talabalarning orzusi ... shu xildagi ... marosimlarda ishtirok etish edi.

BIR SOSTAVLI GAPLAR

Tarkibidagi bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra bir sostavli va ikki sostavli gaplar mavjud.

Ikki sostavli gaplarda ega va kesim o‘ziga qarashli bo‘laklari bilan birga keladi, ya‘ni ikki sostav – ega sostavi va kesim sostavi ishtirok etadi. Masalan: *Hovlimizdagi mevalar erta pishdi*. Bu gapdagi ega (mevalar) o‘z aniqlovchisi (bog‘imizdagi) bilan birga ega sostavini, kesim (pishdi) o‘ziga qarashli payt holi (erta) bilan kesim sostavini tashkil qilgan. Demak, keltirilgan misolda ham ega sostavi, ham kesim sostavi – ikki sostavi mavjud. SHuning uchun bu xildagi gaplar ikki sostavli gap hisoblanadi. *Bu gapni sizga aytib bo‘lmaydi*. Bu misolda kesim (*aytib bo‘lmaydi*) o‘ziga qarashli to‘ldiruvchilar (*sizga* va *gapni*), birinchi to‘ldiruvchi (*gapni*) ga qarashli bo‘lgan (*bu*) bilan birga kesim sostavini tashkil qilgan. Gapda ega sostavi ishtirok etmagan. Shunga ko‘ra bunday gaplar bir sostavli gaplar deyiladi.

Bir sostavli gap turlari quyidagicha: shaxsi aniq gap, shaxsi noma‘lum gap, shaxssiz gap, shaxsi umumlashgan gap, atov gap va bo‘laklarga ajralmaydigan gap.

Shaxsi aniq gaplar tarkibida ega qo‘llanmagan, lekin kesim orqali egani topish mumkin bo‘ladi: *Ertaga universitetda uchrashamiz. (Biz ertaga universitetda uchrashamiz.) Yaqin kunlarda Samarqand, Buxoro va Xiva shaharlarini ziyorat qilgani boraman. (Men yaqin kunlarda Samarqand, Buxoro va Xiva shaharlarini ziyorat qilgani boraman.)*

Keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, har ikki gapda ega qo‘llanmagan bo‘lsa ham, kesimdagi tuslovchilar orqali gapning egasi **men** va **biz** ekanligini aniqlash mumkin.

Shaxsi noma‘lum gaplarda esa voqea-hodisaning, ish- harakatning bajaruvchisi noma‘lum bo‘ladi: *Mana shu joylarni sahroga o‘xshatishadi*. Bu misolda sahroga o‘xshatuvchilar (*bajaruvchi* - sub‘ekt) borday ko‘rinadi. Ular sahroga o‘xshatishadi deb ega o‘rnida ular so‘zini qo‘yib ko‘rsak gapning mazmuniga mos kelmaydi. Chunki, gapning mazmunidan «*Mana shu joylar sahroga o‘xshatiladi*» degan mazmun bor. Yana misollar keltiramiz: *Ukamni kollejga qabul qilishibdi. Radioda bugun yomg‘ir yog‘adi deyishibdi*.

Shaxssiz gaplarda ega borday tasavvur qilinmaydi va umuman harakatni bajaruvchi shaxsni topib bo‘lmaydi. Misol: *Xonada shovqin qilinmasin. Bu erdan tezda ketishga to‘g‘ri keladi*. Keltirilgan misollarda harakat bajaruvchisi – egani topib bo‘lmaydi.

Atov gaplar (nominativ) gaplar predmet yoki hodisaning majud ekanligini bildiradi. Bunday gaplarda ega va kesim munosabati aniq ko‘rinmasa ham predikativlik va gaplarga xos bo‘lgan nisbiy tugal intonatsiya mavjud bo‘ladi.

Masalan: *Keng dala. Bu erda har qanday odam bahri dili ochilib yaxshi dam oladi. Ko‘klam. Hammayoq yam-yashil libos kiygan*. Nominativ gaplardan keyin, albatta, uning izohi, aniq mazmunini ifodalovchi ikki sostavli gaplar keltiriladi: *Tong. Quyosh erga oltin lentalar yoydi (O‘.Hoshimov). O‘qituvchi bo‘lish. Bu juda katta mas‘uliyat talab qiladigan kasb*.

Atov gaplar bitta so‘zdan tuzilishi yoki birdan ortiq so‘zlarning birikuvidan tuzilishi mumkin: *Mayning so‘nggi kunlari*. Talabalar yozgi ta‘tilga qizg‘in tayyorlanishmoqda. *Oddiy yoz tongi*. Quyosh kalkovuz suvi bo‘ylab o‘sgan qalin tollarning uchida o‘ynaydi (Oybek). Ayrim vaqtda atov gaplar birdan ortiq - qator kelishi mumkin. *Mart oyining oxirlari. Kunduz soat to‘rtlar chamasi. O‘quvchilarning qizg‘in munozaralari boshlandi*.

Bo‘laklarga ajralmaydigan gaplar. Bunday gaplar tarkibida ishtirok etgan so‘zlarni gap bo‘laklariga ajratib bo‘lmaydi. Agar bunday gaplar bir so‘zdan tuzilgan bo‘lsa, u so‘z hech qanday gap bo‘lagi nomi bilan atalmaydi. Ko‘pincha bu xildagi gaplar modal so‘z, undovlar yoki ma‘no jihatdan boshqa turkumga ko‘chgan *qani rost, to‘g‘ri* kabi so‘zlardan tuziladi.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar, asosan, dialoglarda qo'llanadi va shu dialogda uning mazmuni to'liq ochiladi.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar tasdiq (*mayli, xo'p, albatta, ha, to'g'ri, darhaqiqat* kabi) inkor (*yo'q, zinhor,* kabi), so'roq (*to'g'rimi, rostdanmi, a* kabi), his-hayajon, taajjub (*iya, voy, voy bo', nahotki* kabi) rasm-odat (*salom, xayr, ko'rishguncha* kabi) ma'nolarini ifodalaydi.

Misol: - Ertaroq ketsak maylimi?

- Mayli.
- Kech qolmay tezroq qayting.
- Xo'p.
- Fikrimizga tushundingizmi?
- Xa.
- Ertaga uchrasharmiz.
- -A?
- Bu ishni uch kunda bitiramiz.
- Nahotki!

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar **so'z-gap** deb ham nomlanadi. Bunday so'z-gaplar to'liqsiz gaplardan farqlanadi.

To'liqsiz gaplar ham so'z-gaplarga o'xshash, asosan, dialoglarda qo'llanadi, uning mazmuni o'zidan oldin yoki keyin kelgan gaplardan to'liq anglashiladi. Farqi shundaki, to'liqsiz gaplar biror gap bo'lagi vazifasini bajaradi. So'z-gaplar esa, gap bo'lagi vazifasida qo'llanmaydi.

Qiyoslaymiz:

<i>To'liqsiz gap</i>	<i>So'z-gap</i>
- Bugun yig'ilishga kelasizmi?	- Bugun yig'ilishga kelasizmi?
- Kelaman (<i>kesim</i>)	- Ha
- Yig'ilishga qachon kelasiz kelasiz?	- Bizni tanidingizmi?
- Ertaga (<i>payt holi</i>)	- Yo'q
- Kimlarni chakiryapsiz?	- Uyga kirsam maylimi
- Talabalarni (<i>vositasiz to'ldiruvchi</i>)	- Mayli

Misollardan ko'rinadiki, to'liqsiz gaplar bir so'z bilan ifodalangan bo'lsa ham, ma'lum gap bo'lagi vazifasini bajaradi. O'ng tomonda keltirilgan so'z-gaplar esa gap bo'lagi nomi bilan atalmaydi, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi.

Agar so'z-gap vazifasidagi bunday so'zlar gap ichida (gapning boshida, o'ntasida va oxirida) kelsa, ular so'z-gap emas, kirish so'z hisoblanadi.

Quyidagi misollarga e'tibor bering:

- Siz Samandarovmisiz? - dedi qo'ng'iroqday ovoz.
- Ha, Sherzodman, - dedi bosiq ovozda.
- Sizni topib bo'ladimi o'zi?
- Kechirasiz, yana Farg'onaga ketishga to'g'ri keladi...
- Ie, sizmisiz, Shoiraxon?...
- Oldingizga kirmoqchi edim.
- Mayli, hozir ruxsatnoma yozib berishadi (O'.Hoshimov).

UYUSHIQ BO'LAKLI GAPLAR

Gapda ba'zan ayrim bo'laklar birdan ortiq kelishi mumkin. Birdan ortiq kelgan bunday bo'laklar bir xil shaklda kelib bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Shu xilda qo'llangan bo'laklar uyushiq bo'lak hisoblanadi. Tarkibida uyushiq bo'laklar ishtirok etgan gaplar uyushiq bo'lakli gap sanaladi.

Misol: 1. Shu payt Qosim aka patnisda *xurmo*, *anor*, *olma* olib chiqdi (S.Ahmad). 2. Umarali *tollar*, *majnuntollar*, *teraklar* tagida asta sayr qilib, sabrsizlik bilan kezardi (Oybek). 3. Aytganlarim rost: *bordik*, *o'tirdik*, *bahslashdik* (Oybek).

Yuqoridagi misollarning birinchisida vositasiz to'ldiruvilar (*xurmo*, *anor*, *olmani*), ikkinchisida o'rin hollar (*tollar*, *majnuntollar*, *teraklar* tagida) va uchinchisida esa kesimlar (*bordik*, *o'tirdik*, *bahslashdik*) birdan ortiq bir xil shaklda, bir xil so'roqqa javob bo'lib kelgan - uyushib kelgan.

Birdan ortiq kelgan bir xil bo'laklar doim uyushiq bo'lak hisoblanavermaydi. Misollarni qiyoslaymiz:

1. *Men sportni,* 2. *Men sizga kitobni*
muzikani sevaman. *sovg'a qilmoqchiman.*

Misollarning birinchisida ikkita vositasiz to'ldiruvchi bir xil so'roqqa javob bo'lib, birdan ortiq kelgani uchun uyushiq to'ldiruvchi hisoblanadi. Ikkinchi misolda ikkita to'ldiruvchi kelgan bo'lsa ham ular ikki xil shaklda – jo'nalish kelishigi va tushum kelishigi affikslarini olgan holda qo'llangan va ikki xil so'roqqa (kimga? nimani?) javob bo'lgan. Shuning uchun ular uyushgan bo'lak sanalmaydi.

Xuddi shunga o'xshash holatni quyidagi misollarda ham ko'rish mumkin: *Ko'klamning mayin shamollari esmoqda*. Bu gapda ikki xil aniqllovchi (qaratqich va sifatlovchi) ishtirok etgan. Doim Samarqandda yashadik. Bu gapda ikki xil hol (payt holi va o'rin holi) ishtirok etgan. Bu har ikki misoldagi birdan ortiq qo'llangan aniqllovchi va hollar uyushgan bo'lak hisoblanmaydi.

Gapning barcha bo'laklari uyushib keladi.

Egalar uyushadi: *Bu musobaqaning o'z g'oliblari, o'z «chempion»lari bor edi. Unga Buxoroning tillasi, qora ko'li, pillasi, gazi kerak edi (S.Ahmad). Uning do'stlari, shogirdlari, muxlislari benihoya ko'p edi (S.Ahmad).*

Kesimlar uyushadi: *Ko'zini oladi, yana qaraydi, iljayadi. U faqat yozardi, o'qirdi, mashina tuzatardi. (S.Ahmad) Yalindimi, yolvordimi, bo'lib o'tgan ishlarni bir umr unutib yuborganligimni aytdim, bo'lmadi (S.Ahmad)*

Aniqllovchilar uyushadi: *Qandoq beozor, bearmon kunlar edi Andijondagi kunlarim. Abdulla Qahhor insonni beburd qiladigan, obro'sini to'kadigan, qadr-qimmatini erga uradigan narsalardan hazar qilardi (S.Ahmad). Qodiriy, Qahhor romanlarini berilib o'qiganman. Lekin u ming-minglab o'quvchilari, ixlosmandlari, shogirdlari yuragiga chiroq yoqib ketdi. (S.Ahmad).*

To'ldiruvchilar uyushadi: *Endi ular kitoblarda, shoirlarning nazmida, bastakorlarning dilni o'rtovchi kuylarida qolgan. (S.Ahmad). Terini, junni va go'shtni davlatga sotishadi. Abdulla, Erkin, O'lmas, Ne'mat, O'tkir, Nosir, Xudoyberdi, Anvarlarni o'z ukasidaek ko'rardi. (S.Ahmad.)*

Hollar uyushadi: *Yomonligi uchun betiga qora surtib, eshakkka teskari mindirib qishloqdan chiqarib yuborishadi. Oyim shikasta ovoz bilan g'azallarni juda ravon, mayin o'qir edilar. Kampir bu tovushlarga bir dam quloq tutib, boshini tebratib, kulib qo'ydi. (S.Ahmad) Uning tergovchilari Farg'onada, Xorazmda, Buxoroda ish olib borardi. (S.Ahmad).*

Uyushiq bo'lakli gaplardagi uyushgan bo'laklarni yaxlitlab, umumlashtirib ko'rsatish uchun ba'zan **umumlashtiruvchi birliklar** birga qo'llanadi.

Bunday birliklar birgina so'z yoki so'z birikmasi shaklida keladi. Masalan: *bu ishni oz fursatda bitirish uchun quruvchilar, olimlar, o'qituvchilar - hamma bosh qo'shdi. Insonning hamma narsasi: yuzi ham, qalbi ham chehrasi ham, kiyimlari ham go'zal bo'lmog'i kerak.*

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, birinchi gapda umumlashtiruvchi birlik vazifasida birgina so'z (*hamma*), keyingi gapda esa, umumlashtiruvchi birlik vazifasida so'z birikmasi (*insonning hamma narsasi*) bilan ifodalangan. Umumlashtiruvchi birlik vazifasida ko'pincha jamlovchi olmoshlar *hamma*, *bari*, *barcha*), *otlar* yoki *boshqa* so'z turkumlari kela oladi: Ko'rib

chiqdi uni *barcha*: Odil, Toshmat, Halima. (P.Mo‘min). Ibrohim otaning *o‘g‘illari*: Sobir, A‘zam, va Dilshodlar ham ana shu erda edi. Qushlarning rangi ajoyib: oq, pushti, qora, qizil. Otiqlardan *uchtasini*: Ergashni, Obidni va Ahmadni tanidim. *Tabiat hodisalari*: shamol, qor, yomg‘ir, do‘l o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Ko‘rganlarim, eshitganlarim – *hammasi* esimda.

Uyushiq bo‘laklar *orasida va ham, ammo, biroq lekin, goh-goh, dam-dam, na-na* kabi teng bog‘lovchilar ishlatiladi yoki tenglanish ohangi qo‘llanadi.

UNDALMALI GAPLAR

So‘zlovchi o‘z fikrini shaxs yoki predmetga qarata bayon qiladi. YA‘ni so‘zlovchining fikri ma‘lum shaxs yoki shaxslarga qaratilib aytiladi. So‘zlovchining fikri qaratilgan shaxs yoki predmet undalma hisoblanadi. Undalma ishtirok etgan gap esa undalmali gap deyiladi. Misol: *Zaminni, zamonni, yashartir, Navro‘z! Gulla, yashna, hur o‘lkam! Aziz o‘lkam O‘zbekiston, aziz yoshing muborak!*

Undalmalar gap tarkibidagi bo‘laklar bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Ya‘ni undalmalar ma‘lum gap bo‘lagi vazifasini bajarmaydi. Shuning uchun ham undalma gapdagi bo‘laklar bilan mazmunan bog‘lansa ham, ular bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

Undalma gapning boshida, o‘rtasida va oxirida keladi. Misol: *Onajon*, men sog‘-salomat yuribman, mendan hech xavotir olmang. *Muxtaram, otalar, onalar*, sizga murojaat qilamiz. Ko‘zimizning go‘zalligini ko‘rganmisiz, og‘aynilar! (Q.Muhammadiy). Kuylangiz, xonim qizlar, chevar qizlar (Mirtemir). Bor, bolam, bor! (A.Qodiriy). Undalmalar, asosan, otlar bilan ifodalanadi. Ayrim vaqtda undalma hoy, hey, ey kabi undalmalar bilan birga qo‘llanadi. Misol: Hoy ukam, men sizni anchadan buyon axtarayapman. Hoy qarg‘avoy, endi sen gapir-chi! Ba‘zan bunday gaplarda ot bilan ifodalangan undalmalar tushib qolib, undov so‘zlarning o‘zi undalma vazifasida keladi. Misol: *Hoy, nega gapirmayapsiz? Hoy*, bu erdan tez ketaqolaylik.

Undalmalar bir so‘z bilan yoki birikmali holda kelishi mumkin.

Misollar:

Kuylangiz *xonim qizlar, chevar qizlar*,
Boshlarida ipak ro‘mol hilpillasin,
Kuylangiz *asl qizlar, dongdor qizlar*
Ko‘kraklarda yulduzlar yaltillasin. (Mirtemir)

Bo‘stonimning guli! Bog‘imning bulbuli! Ko‘zingni och, *oltinim! Qo‘li qo‘li gullar*, dard ko‘rmasin qo‘lingiz. O‘lmang, ey qo‘li gul, jafokash bog‘bon!

Undalmalar birdan ortiq holda, uyushib kelishi mumkin:

Surayyo, Muhayyo, Ra‘no, Muqaddas!
Ko‘zimni o‘ynatib kiyibsiz atlas.

Tiz cho‘kmas, gard yuqmas g‘oyamisiz,
Ey baland cho‘qqilar, qoyalar. (Z.Obidov)

Suyukli qiz, qorako‘z Navro‘z,
Badaxshonning nozli kaptari,
Sen haqingda yuritaman so‘z. (Mirtemir)

KIRISH VA KIRITMA QURILMALI GAPLAR

So‘zlovchi o‘z fikrini bayon qilish jarayonida ba‘zan gapdagi fikrga turli munosabatini ishonch, gumon, taxmin, ishonchsizlik kabi turli modal ma‘nolarni qo‘shib ifodalaydi.

Bunday vazifada ayrim so‘zlar, so‘z birikmalari kela oladi.

Bular quyidagi modal ma‘nolarni ifodalashi mumkin:

– ***tasdiq, ishonch*** ma‘nolarini bildiradi: *albatta, haqiqatan, darhaqiqat* kabi.

- **gumon** ma’nosini bildiradi: ehtimol, chamasi, balki kabi.
- **shodlik, xursandchilik** ma’nosini bildiradi: *xayriyat, shukurki, nihoyat, baxtimga* kabi.
- **orzu-umid** ma’nosini bildiradi: *afsus, attang, essiz* kabi
- **taajjub** ma’nosini bildiradi: *hayhot, ajabo, voqjab* kabi.
- **fikrning kimga qarashliligini** bildiradi: *menimcha, uning aytishicha* kabi.
- **fikr tartibini** bildiradi: **birinchidan, ikkinchidan, uchinchidan** kabi.
- **fikrni xulosalash** ma’nosini bildiradi: demak, xulosa qilib aytganda kabi.

Modal soʻzlar, sifat, son, ot, undovlar, kirish qurilma vazifasida keladi.

Bunday soʻzlar ikki xil vazifada ishlatiladi:

1) **faqat kirish qurilma vazifasida qoʻllanadi**: *albatta, balki, attang, afsus, birinchidan, demak* kabi.

2) **ham kirish qurilma, ham gap boʻlagi boʻla oladi**: *toʻgʻri, rost* kabi.

Kirish qurilmalar tuzilishiga koʻra sodda va birikmali holda qoʻllanadi.

Sodda kirish qurilmalar bir soʻzdan tuzilgan boʻladi. Albatta, chamasi, ehtimol, shubhasiz kabi.

Birikmali kirish qurilmalar birdan ortiq soʻzlardan tashkil topgan boʻladi: uning aytishicha, mening fikrimcha, qisqasini aytganda kabi.

Kiritma qurilmalar soʻzlovchi bayon qilinayotgan fikrning izohini, toʻliqroq mazmunini ifoda qilish uchun ishlatiladi. Misol: Otabek (Yusufbek Hojining oʻgʻli) juda aqlli, hushli yigit. (A.Qodiriy)

Biz maqtonchoqlarni (ayniqsa, oʻzini oʻzi maqtaydiganlarni) hech yoqtirmaymiz. Daraxt koʻchatlari (bu yil ekilgan daraxtlarni nazarda tutyapmiz) juda tez avjiga oldi.

QOʻSHMA GAPLAR

Qoʻshma gap ikki va undan ortiq sodda gapning birikuvidan tuziladi. Qoʻshma gap tarkibidagi qismlar (gaplar) quyidagi xususiyatlarga ega boʻlishi kerak:

1. Ular mazmun jihatidan bir-biriga bogʻlanishi kerak. Masalan, quyidagi gaplarni yonma-yon quyib qoʻshma gap hosil qilib boʻlmaydi: «*Qor yoQdi, gullar ochildi*» yoki «*Kunlar soviy boshladi, koʻklam keldi*». Bu gaplarda mazmunga koʻra bogʻlanish yoʻq. Agar bularni «*Qor yogʻdi, kunlar soviy boshladi*» va «*Koʻklam keldi va gullar ochildi*» deb qoʻllasak, har ikki juftlikda ham mazmunga koʻra boʻqlanish boʻlgani uchun ular ikkita qoʻshma gapni tashkil qiladi.

2. Qoʻshma gapning tarkibidagi har bir qismda predikativ munosabat boʻlishi kerak, yaʼni har bir gapning oʻzini alohida ega va kesimlari boʻlishi kerak. Masalan : «*Tirishib oʻqisang, koʻp narsani bilasan*» gapida ikkita kesim (oʻqisang, bilasan)bor boʻlsa ham, har ikki kesim uchun alohida ikkita ega emas, bitta ega (sen) mavjud. Shuning uchun bu gap qoʻshma gap emas sodda gap hisoblanadi.

«Taklif qilsak, albatta, kelarsiz» gapida esa, ikkita kesim va shu har ikki gap uchun alohida egalar mavjud. Biz taklif qilsak, albatta, siz kelasiz». Shunga koʻra bunday gaplar qoʻshma gap sanaladi.

3. Qoʻshma gaplarning har bir qismidan keyin gaplarga xos boʻlgan nisbiy tugal ohang (intonatsiya) qoʻllanadi. Intonatsiya gaplar orasida nisbiy tugal boʻlsa ham, qoʻshma gap oxirida tugalli xarakteriga ega boʻladi.

Demak, qoʻshma gaplar ikki yoki undan ortiq qismlarning (gaplarning) mazmun jihatidan, grammatik xususiyati va intonatsiyaga koʻra birikuvidan tashkil topadi. Misol: Koʻklamning mayin shamollari gʻir-gʻir esa boshladi, bulbullar ham ularga ha- mohang boʻlib sayray boshladi. 2) Chechaklar toʻlgʻanib, qushlar sayrab tong ellari gʻir-gʻir esadi. 3) Bahor kelishi bilan, kunlar isiydi, daraxtlar koʻkaradi va mevalar pisha boshlaydi.

Keltirilgan misollarning birinchisi ikkita gapdan tashkil topgan – ikkita ega va kesimli birikma ishtirok etgan, ikkinchisi uchta qismdan (gapdan) tuzilgan, uchinchisi esa toʻrtta qismdan (gapdan) tashkil topganligi uchun har uchta gap ham qoʻshma gap hisoblanadi.

Qo'shma gaplar tuzilishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: ikki qismli (komponentli) qo'shma gaplar va ko'p qismli (komponentli) qo'shma gaplar.

Ikki qismdan tashkil topgan qo'shma gaplar tarkibida ikkita gap mavjud bo'ladi: 1. *O'qituvchilar kelishdi va mashg'ulotlar boshlandi.* 2. *Hamma yig'ilsa, yig'ilishni boshlaymiz.* Misollarning har ikkisi ham ikki gapdan (qismdan) tuzilgan. Lekin ularning mazmun munosabati va biriktiruvchi yordamchilarning qo'llanishi har xil: birinchi gapda tenglanish munosabati mavjud, shuningdek, uning qismlari teng bog'lovchi –va orqali birikkan. Ikkinchi gapda tobelanish munosabati mavjud bo'lib, xar ikki gap fe'lining shart mayli shakli orqali birikkan.

Shunga ko'ra bunday qo'shma gaplar ikki turga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gaplar.
2. Ergashgan qo'shma gaplar.

BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Bunday qo'shma gaplar ikki teng huquqli gaplarning birikuvidan tuziladi. **Bog'langan qo'shma gaplarda** uyushiq bo'laklardagidek, tenglanish ohangi (intonatsiyasi) qo'llanadi. Bog'langan qo'shma gap qismlari teng bog'lovchilar yoki shu bog'lovchilar vazifasini bajaruvchi –**da, -u (-yu)** yuklamalari orqali birikadi.

Misollar: *Pastak eshik ochildi va elkasiga sumka osgan pochtachi xotin engashib ichkari kirdi. Ichkariga qor aralash shamol yopirilib kirdi-yu, kampirning qo'lidagi sham birdan o'chdi. Qobilboy Anvarning dastbandini kesdi va ikkisi uyga kirib ketishdi. Shu payt Bektemirning yuragida go'yo bir nima uzilganday bo'ldi-yu, komandir bir oz taraddudlanib labini qimirlatganini sezdi.* (Oybek)

Bog'langan qo'shma gaplar mazmun munosabatiga ko'ra to'rt turga bo'linadi:

- 1) Biriktiruv munosabatli tur
- 2) Ayiruv munosabatli tur
- 3) Zidlov munosabatli tur
- 4) Inkori munosabatli tur

Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplarda voqea-hodisa bir vaqtda yoki ketma-ket yuzaga kelgan bo'ladi. Bunday bog'langan qo'shma gap qismlari orasida **va, ham (hamda)** biriktiruv bog'lovchilari yoki shu bog'lovchilar vazifasida kelgan **-u, -yu, -da** kabi yuklamalar ishlatiladi.

Misollar: *Shamol esar va uning shovqini daraxtlarni mayingina silkitar edi. Dutor «Ifor» kuyini chaldi va childirma ham nozik yo'l bilan unga qo'shila bordi* (A.Qodiriy). *Daryo tomondan guvillab esib turgan shabada yo'l bo'yidagi o't-o'lanlarni tebratar hamda sarg'ayib borayotgan arpalar undan mavj urar edi. Odamlar qo'li tegdi-yu, tashlandiq erlar obod bo'lib ketdi.*

Bunday bog'langan qo'shma gaplar biriktiruv bog'lovchilari orqali birikkan uyushiq bo'lakli sodda gaplardan farq qiladi. Bu farq shundan iboratki, bog'langan qo'shma gapda ikki sodda gap mavjud bo'ladi. Ya'ni ikki ega va kesimli markaz ishtirok etgan qismlardan tuziladi. Biriktiruv bog'lovchisi ishtirokida tuzilgan uyushiq bo'lakli sodda gaplarda esa birgina ega va kesimli markaz (predikativ markaz) ishtirok etadi.

Quyida berilgan misollarni qiyoslang:

1. Shayx Yusuf afandini qalin yaproqli bir yong'oq daraxtining tagiga keltirib o'tqazishdi va qo'lga tanbur tutqazishdi. 2. Shirin xayollar og'ushida qiz bog'dagi o't-o'lanlarni, chiroyli gullarni, sayroqi qushlarni ko'rib quvondi. 3. Darvoza eshigi ochildi va ichkaridan galstuk taqkan bola chiqdi. 4. Buni ko'rgan xaloyiq ichida shovqin-suron ko'tarildi va har tomonda hayqiriqlar yangradi.

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida bitta predikativ markaz (ega va kesimli markaz) ishtirok etgan bo'lib, biriktiruv bog'lovchisi **va** uyushgan bo'laklar tarkibida kelgan. Uchinchi va to'rtinchi misollarda esa ikkitadan predikativ markaz ishtirok etib, ular **va** bog'lovchisi orqali bog'langan.

Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplarda ikki gapdagi voqea-hodisa galma-gal yuzaga kelgan bo'ladi yoki ikki voqea-hodisadan birininggina yuzaga kelishi ifodalanadi.

Bunday bog'langan qo'shma gaplarda galma-gal yuzaga keladigan voqea-hodisa ifodalangan bo'lsa, bunday qo'shma gap komponentlari goh-Qoh, ba'zan-ba'zan, dam-dam, bir-bir kabi ayiruv bog'lovchilari orqali birikadi. Misol: *SHiddatli jang maydonidan dam yarador jangchilarning ingragan ovozi eshitilar, dam Bektemirning oQir so'lQin yuzi ko'rinardi* (Oybek). O'sha mash'um kun goh savalab, yomQir yoQardi, goh qor hamma aybni bekitmoqchi bo'lgandek, qalin yoQardi (SHuhrat). Ba'zan sho'x musiqa yangraydi, ba'zan zo'r qah-qaha olamni buzadi.

Bog'langan qo'shma gapda ikki voqea-hodisadan birininggina bajarilishi ifodalangan bo'lsa, bunday qo'shma gap komponentlari yo-yo (yoki), hoh-hoh kabi ayiruv bog'lovchilari orqali bo'qlanadi. Misol: YO ko'k unga o'z sirlarini ochishni tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan. Berilgan vazifani hoh o'zingiz bajaring, hoh birovga topshiring.

Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gaplarda ikki komponentdagi voqea-hodisa bir-biriga zid, qarama-qarshi qo'yilgan bo'ladi. Bunday bog'langan qo'shma gap komponentlari zidlov bog'lovchilari va shu bog'lovchilar vazifasida qo'llangan **-u (-yu), -ku, -da** yuklamalari orqali birikadi.

Misol: 1. Haydar ariq labiga cho'nqayib, muzday suvga yuz-ko'zlarini yuvdi, *biroq* ko'nglidagi Quborni muzday suv ham tarqata olmadi (O.Yoqubov). 2. Osmonni birdan qora bulut qopladi, *lekin* yomQir yoQishidan darak yo'q. 3. Zaynab ham Kumushga qo'shildi, *ammo* Kumush yuzini chetga o'giran kuyi o'tirar edi (A.Qodiriy). 4. Bu mulohazang tuzuk-ku, *biroq* men bilan achchiqlashgan bir kishinikida mehmon bo'lish boshni qotiradir (A.Qodiriy).

Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap komponentlarini biriktiruvchi **-u (-yu), -da** kabi yuklamalar biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar tarkibida ham qo'llanishi mumkin. Bularni farqlash uchun qo'shma gap tarkibidagi yuklamalarni va bog'lovchisi yoki *lekin* bog'lovchisi bilan almashtirib qo'llash lozim. Bundan tashqari, biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap ikkita tasdiq gap yoki ikkita inkor gapdan tuziladi.

Misol: *Ko'rsatma berildi-yu, ish boshlanib ketdi – Ko'rsatma berildi va ish boshlanib ketdi.*

Keltirilgan misol ikki tasdiq gapdan tashkil topgan bo'lib, har ikki gap biriktiruv bog'lovchisi (va) vazifasidagi **-yu** yuklamasi orqali birikkan. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gapga misol keltiramiz: Havo bulut bo'ldi-yu, yomQir yoQmadi. – Havo bulut bo'ldi, *lekin* yomQir yoQmadi. Keltirilgan misoldan ko'rinadiki, **-yu** yuklamasi tasdiq va inkor gap orasida qo'llanib, zidlov munosabatini bildirgan va shuning uchun ham zidlov bog'lovchisi (*lekin*) bilan almashinib qo'llana oladi.

Ayrim vaqtda yuklama va zidlov bog'lovchilari birga kela olishi ham mumkin. Misol: Mashrab bir ikki marta ko'nglidagi bor gapni aytib yuborishga jazm qildi-yu, *lekin* yuragi dov bermadi (O.Yoqubov).

Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplarda har ikki komponentda inkor mazmuni ifodalangan bo'ladi. Bunday qo'shma gaplarda **na-na** bog'lovchisi biriktiruvchi vosita bo'lib keladi. Bunday qo'shma gaplardagi ikki komponent tasdiq gap shaklida kelib kesimlari bo'lishlilikni ifodalovchi so'zlar bilan ifodalangan bo'lsa ham, inkor bog'lovchisining qo'llanishi bilan ularda inkor mazmuni ifodalanadi. Agar ikki gap inkor shaklda bo'lsa, undagi inkor mazmuni kuchaytiriladi. Misol: 1. Unga na saroybon nazar soldi, na posbon ichkariga taklif qildi. (O.Yoqubov). 2. Uchrashish uchun bizda na joy bor, na vaqt bor. 3. Na yomQir yoQmaydi, na quyosh chiqmaydi.

Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplarning ikkinchi komponentida kesim ba'zan qo'llanmasligi mumkin: Davolanish uchun na dori bor, na darmoni. Dard ustiga chipqon deganday Kimsandan na xat bor, na xabar.

Bog'langan qo'shma gaplarning yordamchilarsiz birikishi

Bog'langan qo'shma gap komponentlari Yuqorida qayd etilganidek, teng bog'lovchilar yoki shu bog'lovchilar vazifasini bajaradigan yuklamalar orqali biri-biri birikadi.

Ayrim vaqtda bu yordamchilar qo'llanmay bog'langan qo'shma gap qismlari tenglanish intonatsiyasi orqali birikishi mumkin. Misol: **1. Quyosh botib borar, qizQish nurlar to'lqin yuzida chil-chil sinar edi (O'.Hoshimov). Quyosh botib borar va qizQish nurlar to'lqin yuzida chil-chil sinar edi.**

2. Zum o'tmay yana shamol o'kirar, ketidan yana jimlik cho'kardi (O'.Hoshimov). Zum o'tmay yana shamol o'kirar va ketidan yana jimlik cho'kardi.

3. YOdgorning boshi Quvillar ko'zlari achishar edi – YOdgorning goh boshi Quvillar, goh ko'zlari achishar edi.

4. Zamonning sur'ati tez, shiddati baland. – Zamonning sur'ati tez, lekin shiddati baland.

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, teng huquqli komponentlardan tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi biriktiruvchi vositalar ba'zan qo'llanmasa ham, u bog'lovchilarni qo'yib ishlatish mumkin: birinchi va ikkinchi misolda **va** biriktiruv bog'lovchisini, uchinchi misolda **goh-goh** ayiruv bog'lovchisini, to'rtinchi misolda **lekin** zidlov bog'lovchisini qo'yib ishlatish mumkin.

ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

Ergashgan qo'shma gaplar ikki teng bo'lmagan qismlardan tuzilib, bir gap ikkinchi gapga tobelanib, undagi biror bo'lakning ma'nosini konkretlashtirib keladi. Misol: **1. SHuni bilingki, biz doim halollikni qadrlaymiz. 2. Kim adolatli bo'lsa, u doim qadr topadi.**

Keltirilgan misollarning birinchisida ergash gap (biz doim halollikni qadrlaymiz) bosh gapdagi to'ldiruvchi (-shuni so'zi)ning ma'nosini konkretlashtirib kelgan. Ikkinchi misolda esa ergash gap (kim adolatli bo'lsa) bosh gapdagi ega (u so'zi)ning ma'nosini konkretlashtirib kelgan.

Ergashgan qo'shma gaplar bosh gap va ergash gaplardan tashkil topadi. Ergash gap bosh gapga tobe bo'lib, uning biror bo'lagini yoki butun bir gapni izohlaydi, konkretlashtirib keladi.

Ergash gaplar bosh gapga ergashtiruvchi bog'lovchilar fe'ning ravishdosh, sifat-dosh, harakat nomi shakllari; fe'ning shart, buyruq mayli shakllari; ayrim yuklamalar va ko'makchilar orqali birikib keladi.

Ergashgan qo'shma gapning turlari: ega ergash gapli qo'shma gap, kesim ergash gapli qo'shma gap, aniqllovchi ergash gapli qushma gap, to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap, ravish ergash gapli qo'shma gap, payt ergash gapli qo'shma gap, o'rin ergash gapli qo'shma gap, sabab ergash gapli qo'shma gap, maqsad ergash gapli qo'shma gap, shart ergash gapli qo'shma gap, to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap, natija ergash gapli qo'shma gap.

Ega ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan eganing ma'nosini ochib beradi.

Misol: **Kimki zo'r ishlarga layoqatli bo'lsa, u tilini tiygan bo'ladi. Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishur. Kimki bilimiga tayansa, u doimo kamol topadi.**

Misollardan ko'rinadiki, ega ergash gap bosh gapda ega vazifasida kelgan olmoshning (**u** so'zining) ma'nosini ochib bergan.

Ega ergash gap ba'zan bosh gapda qo'llanmagan «tushib qolgan» eganing ma'nosini konkretlashtirib keladi. Bunday holatda avval bosh gap, keyin ergash gap keladi.

Misol: **Yo'Ichiga shunisi qiziq tuyuldi, bu erda hamma daraxtlar bir chiziq ustida saf tortib turardi. (Oybek) Qutbga tushida ayon bo'lurki, SHayboniyxonning qilichini amir Zunnunbek sindirurlar. (P.Qodirov)** Bu har ikki misoldan ko'rinadiki, ega ergash gap bosh gapdagi «tushib qolgan» eganing ma'nosini izohlagan.

Ega ergash gap bosh gap bilan **fe'ning shart mayli shakli va –ki yordamchisi** orqali birikib keladi.

Misol: 1. *Kimki o'rganishni uyat, or demas, Suvdan dur topadi, toshdan la'l, olmos.* (Nizomiy Ganjaviy) 2. *Kim ravshan fikrlasa, u ravshan bayon etadi.* 3. **Kimki qanoat birlan shod bo'lsa, u o'lguncha aslo tashvish ko'rmaydi.** 4. **Kimki o'z yaxshiliklarini birovga minnat qilmasa, u haqiqiy jannat bandasidir.** 5. *SHunisi ko'pdan ma'lumki, ular doim beparvolik bilan yashaydilar.* 6. *Kim hunarni desa, u dono bo'lur, Nodonlar qudrat deb boylikni bilur.* (A.Jomiy).

Kesim ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplardan ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimning ma'nosini ochib beradi. Ko'pincha kesim ergash gap bosh gapda kesim vazifasida kelgan *shu, shunda, shunday, shundan* iborat kabi ko'rsatish olmoshlarining ma'nosini izohlaydi.

Misol: *Seni bu erga, chaqirishdan maqsad shuki, avvalo bu gaplardan xabardor bo'lib qo'ygin* (O.Yoqubov). *YAna bir maroqli tomoni shundaki, qizlar raqsini o'z ko'zi bilan ko'rgan shoir bu haqda ikkita she'r yozgan. Bizda odat shundayki, o'zidan kichikni ham sizsiraydilar.*

Kesim ergash gap, asosan, bosh gapdan keyin keladi va bosh gap bilan **–ki** yordamchisi orqali birikadi.

Misol: Muhim tomoni shundaki, Navoiy o'zining aytgan gapiga hayotda o'zi to'la amal qilgan odam edi. (A.Hayitmetov) QiziQi shundaki, bunga dadam sabab bo'lgan ekan. (O.Yoqubov) Olimning donoligi shundaki, u hech qachon bilmaganini bildim demasdi. Tilagimiz shuki, doim bir-birimizga mehrli va baQri keng bo'laylik.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi aniqlovchining mazmunini ochib beradi. Ko'pincha *shunday, ayrim, ba'zi* kabi so'zlar bosh gapda aniqlovchi vazifasida kelib, ergash gap ana shu so'zlarning ma'nosini izohlab keladi.

Masalan: *Shunday talabalar borki, ular hamma ishda barchaga namuna bo'ladilar.*

Keltirilgan misolda shunday so'zi bosh gapdagi ot oldida aniqlovchi bo'lib kelgan shunday so'zining ma'nosini ochib bergan. SHuning uchun bu xildagi gaplar aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi.

Aniqlovchi ergash gaplar ko'pincha bosh gapdan keyin keladi va bosh gapga **–ki** yordamchisi orqali birikadi.

Misol: 1. *Biz shunday kutubxona bino qilaylikki, u butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'lsin.* 2. *Ba'zi talabalar borki, ular ham o'qishda, ham ham sportda barchani lol qoldiradilar.* 3. *Shunday ayollar borki, ular ishqni e'tiqod kabi muqaddas tutadilar.* 4. *Jamiyatimizda shunday muammolar borkit, ularni hal etish uchun but'un kuch- g'ayratimizni ayamashligimiz kerak.* 5. *Hayot shunday ajoyib mo'jizaki, o'lim uning evaziga berilgan arzimas bojdur.* 6. *Shunday orzuyim borki, uning kelgusi boblariga sening ham yaxshi ishlaring bitilgay.* (P.Qodirov)

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan to'ldiruvchining ma'nosini ochib beradi.

Misol: 1. *Ma'lumotlar hammasi shuni ko'rsatadiki, Jomiyning pand-nasihat bilan bog'liq asarlari chinakam badiiy asarlardir.* 2. *Sizga shuni bildirib qo'yayki, Iskandar faqat men bilan boradi* (Oybek). 3. *Shuni ham aytib qo'yish kerakki, Anvarning dunyoga kelishini birdan-bir tabrik etib suyingan shu Nodira edi* (A.Qodiriy).

Misollardan ko'rinadiki, to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan shuni so'zini izohlagan.

To'ldiruvchi ergash gaplar ayrim vaqtda bosh gapdagi qo'llanmagan to'ldiruvchining ma'nosini ochib beradi.

Misol: 1. *Muyassar yaxshi biladiki, oson ishda lazzat bo'lmaydi.* 2. *O'ylaymanki, Zaynab to'g'ri aytadi* (A.Qodiriy). 3. *Mashrab hali-hali eslaydiki, Ashrafjon bir kun uning qo'liga allaqaysi kitobni tutqazib, Barnoga olib borib berishini iltimos qildi* (O.Yoqubov).

Misollardan ko'rinadiki, to'ldiruvchi ergash gap bosh gapda qo'llanmagan to'ldiruvchilarning ma'nosini konkretlashtirib kelgan.

To'ldiruvchi ergash gaplar bosh gap bilan ko'pincha **-ki** yordamchisi orqali birikadi. Misol: *Ishonamanki, u erda sizni yaxshi kutib olishadi* (Oybek). *Men qat'iy ishonch bilan aytamanki, biz ko'zlagan maqsadimizga, albatta erishamiz.*

Ayrim vaqtda to'ldiruvchi ergash gaplar bosh gap bilan **fe'lining shart mayli shakli, -mi yuklamasi** orqali ham birikishi mumkin. Misol: 1. *Siz nimani buyursangiz, biz shuni bajaramiz.* 2. *Bilasizmi, xo'jayinning Nuriy degan qizlari bor* (Oybek). 3. *Bilasizmi, ayol kishi ostona poylab jigarini kutadi.*

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, to'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan **-ki, -mi** yordamchilari orqali birikkanda bosh gapdan keyin keladi, fe'lining shart mayli orqali birikkanda esa, bosh gapdan oldin keladi.

Ravish ergash gapli qo'shma gaplar

Ravish ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning qay tarzda yuzaga kelishini bildiradigan ergash gaplarning bir turidir. Ravish ergash gap bosh gapga ko'pincha ravishdoshning **-(i)b** affiksini olgan shakli orqali birikadi.

Misol: 1. *Buvim hikoyasini tugatmay turib, 5-6 yoshli bolalar ko'rpa ichiga kirib uxlab qolishdi* (Oybek). 2. *Uning nafrati qo'zg'olib, o'zini qo'yarga joy topolmadi.* 3. *Qish uyqusidan uyg'onib, yaproqlar sehrli shivirlardi.* 4. *Dilimizda bir toshqin tahsin gurkirab, Dehqon qo'lingza qilaman ta'zim* (Zulfiya).

Ravish ergash gap ba'zan bosh gapga ravishdoshning **-may (-masdan)** affiksini olgan bo'lishsiz shakli orqali ham birikadi. Misol: 1. *Otabekning suyunchi ichiga sig'may o'zini yo'qotib qo'yg'on holda iljayar edi* (A.Qodiriy). 2. *Sevinchi ichiga sig'may, kampir shang'illab gapirardi* (O'Umarbekov). 3. *Otabekning labi qimirlamasdan, choy quyib o'tirgan Hasanali javob berdi* (A.Qodiriy). 4. *Fikrlari topmay nihoya, Xayol uni ko'kka uchirdi.* (H.Olimjon) 5. *Sabrim chidamay yuqoriga intildim.*

Ravish ergash gap bosh gapdan oldin va bosh gapning ichida kelishi mumkin.

Misol: 1. *Qish uyqusidan uyg'onib, yaproqlar sehrli shivirlardi.* 2. *Uning nafrati qo'zg'olib, o'zini qo'yarga joy topolmasdi.* 3. *Qizcha sevinchi ichiga sig'may, bizni quvonch bilan kutib oldi.* 4. *Quadrat qoshlari chimirilib katakni haydayotgan Botirovga qaradi.*

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida ravish ergash gap bosh gapdan oldin kelgan. Uchinchi va to'rtinchi misollarda esa ravish ergash gap bosh gapning orasida kelgan.

Ravish ergash gapli qo'shma gaplarda ikkita ega va kesimdan tuzilgan markaz - predikativ markaz mavjud bo'ladi. Shu jihatdan bunday qo'shma gaplar yoyiq ravsh hollari ishtirok etgan sodda gaplardan farq qiladi.

Misollarga e'tibor bering:

I.1) *Mashrab vujudi qalt-qalt titrab, changal orasidan ohista mo'ralab qaradi* (O.Yoqubov). 2) *Usmon ota diydor ko'rishish ishtiyoqida sabri tugab, otiga qamchi bosdi* (A.Qahhor). 3) *Osmon tarQil tus olib, jala quya boshladi*

II. 1) *Husayin yangi ustoziga hurmat aralash hayrat bilan qarab, uning kasb-hunarini egallab olishga ahd qildi.* 2) *Musaev «maktub»ni maxsus po'lat idishga-kapsulga solib, qopqog'ini burab mahkamladi.* (H.G'ulomov) 3) *Mashrab uyilib yotgan bug'doy g'aramlarini aylana-aylana, buloq bo'yiga zo'rg'a etib bordi* (O.Yoqubov).

Yuqoridan birinchi guruh (I)da keltirilgan har uch misolda ham ikkitadan ega va kesimli markaz mavjud bo'lgani uchun ular ravish ergash gapli qo'shma gap sanaladi. Ikkinchi guruh (II)dagi har uchta misolda yoyiq ravish hollari (I) «*Yangi ustoziga hurmat aralash hayrat bilan qarab*», 2) «*maktub*»ni maxsus po'lat idish-kapsulga solib», 3) «*uyulib yotgan bug'doy g'aramlarini aylana-aylana* ishtirok etgan bo'lib, bu uchta misolning har birida bittadan ega va kesim markazi 1) *Husayn ahd qildi* 2) *Musayev mahkamladi*, 3) *Mashrab etib keldi* mavjud.

Shunga ko'ra bu gaplar ravish ergash gapli qo'shma gap emas, yoyiq ravish hollari ishtirok etgan sodda gap sanaladi.

Payt ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning bajarilish vaqtini bildiradi.

Payt ergash gap bosh gapga ko'pincha ravishdoshning **-(i)b, -gach, -guncha, -may** affikslarini olgan shakllari orqali birikadi.

Misol: 1. Hujra eshigi *ochilib*, ichkariga biri orqasidan biri - Qobilboy bilan Safarboy kirdilar (A.Qodiriy). 2. Humoyun qirg'oqqa suzib *chiqquncha*, Bobur ayonlari bilan etib keldi (P.Qodirov). 3. Oradan ikki kun *o'tgach*, Siddiqjonning nomiga birdan uchta tabrik telegrammasi keldi (A.Qahhor). 4. Ular masjiddan shomni o'qib *kirgach*, ichkaridan Oybodoq kechlik olib chiqdi (A.Qodiriy). 5. Oradan ko'p vaqt o'tmay dugonalar yana uchrashib qolishdi.

Payt ergash gap bosh gapga sifatdoshning **-gan** affiksini olgan shakli va kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchilar bilan birga qo'llangan shakli orqali birikishi mumkin.

Misol: 1. Tolibjon ular oldidan *o'tganda*, unga e'tibor berishmadi (S.Ahmad). 2. Ali Qushchi Ko'ksaroyga etib *borganda*, Mirzo Ulug'bek o'zining sarkardalari bilan suhbatlashar edi. 3. Ular Olmozor etagidagi so'qmoq yo'lga *burilishganda*, quyosh tog' ortidan endigina mo'ralay boshlagan edi (O'.Umarbekov). 4. Men shu shaharga *kelganimdan* beri, birona noxush hodisa yuz bergani yo'q.

Payt ergash gap bosh gapga fe'lning harakat nomi-shakli va bilan ko'makchisi, fe'lning shart mayli va boshqa turli yordamchilari orqali birikishi mumkin.

Misol: 1. Sedona Mirvalining mashinasi pastda to'xtashi bilan manti qozonni gazga qo'ygani yo'q (S.Ahmad). 2. Muhammad Jamol chiqib ketishi bilan, Ahmad Husayn Iskandarovning yoniga borib o'tirdi (Oybek). 3. Choyni ichib bo'lar-bo'lmas, mashinaning ovozi eshitildi (H.G'ulom). 4. Chevar qiz buyurilgan libosni tikib bo'lganicha yo'q ediki, buyurtmachi kelib qoldi (N.Aminov). 5. Xonaga kirsam, hech kim yo'q ekan.

O'rin ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi ish-harakat yoki voqeaning bajarilishi o'rnini bildiradi.

O'rin ergash gap bosh gapga, asosan, fe'lning shart mayli orqali birikadi. Misol: Qayerda ahillik *bo'lsa*, shu yerda fayz-baraka bo'ladi.

Qayerda fitna ko'paysa, o'sha yerda ish unumli bo'lmaydi. Qayerda suv mo'l bo'lsa, o'sha yerda tabiat chiroyli bo'ladi. Shamol qay tomonga essa, maysalar ham shu tomonga boshini egardi.

O'rin ergash gapli qo'shma gaplar tarkibida o'ringa munosabat bildiradigan *qayeda – shu yerda, qay tomondan-shu tomondan, qayerga – shu yerga*, shu tomonga kabi so'zlar ishtirok etadi. Misol: Qayerda yurt tinch bo'lsa, o'sha yerda farovonlik bo'ladi.

Sabab ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi voqea -hodisaning yuzaga kelish sababini bildiradi.

Sabab ergash gaplar bosh gapga ***chunki, nechaki, shuning uchun kabi bog'lovchilar va – gani uchun, -gani sababli, -(i)b affiksli ravishdosh, shekilli*** yordamchisi kabi grammatik vositalar orqali birikadi.

Misol: 1. Zaynab yalt etib qayinonasiga qaradi, chunki O'zbek oyimning boyagi gapi endi unga aglashilg'on edi (A.Qodiriy). 2. Kun issiq bo'lgani uchun, traktorchilar ko'chma uygamas, maysazorga gilam to'shadilar. (A.Qahhor) 3. Men vatanim, xalqim, yurtim ertasi, kelajagini saqlab qolmoqchi edim, shuning uchun qamamoqchimisizlar meni?! (A.Qahhor) 4. Qish kechalari juda uzun bo'lgani uchun, choyxonalar obod edi. 5. Qirqa kirganningizga hecham ishonmayapman, negaki hali ham o'sha-o'shasiz. 6. Nurining fikri boshqa narsalar bilan band bo'lgani uchun,

so'zlari, javoblari bir-biriga qovushmas edi (Oybek). 7. Mavlono mana shu narsalarni o'ylab, ta'bi tirriq bo'lmoqda edi (P.Qodirov). 8. O'rtadagi stol ustiga yopilgan klyonkaga siyoh to'kilgan shekilli, bir cheti ko'karib qolgan edi (O'.Hoshimov).

Sabab ergash gaplar, asosan, bosh gapdan oldin keladi. Chunki, negaki bog'lovchilari orqali bog'langanda esa, bosh gapdan keyin keladi.

Misol: 1. Katta anhora suv kelmagani uchun qizlar chelak ko'tarib boshqa anhora ketishdi. 2. Kun issiq edi, shuning uchun paxtakorlar dalada o'tirishni istamay uyga kirib o'tirdilar. 3. Ishni cho'zib o'tirishni hojati yo'q, negaki yangi qurilmalar paydo bo'lyapti. 4. U markazni ataylab yovga ochiq qoldirmoqda edi, chunki hali harakatsiz turgan aravalar va to'fanga markazga quyilgan edi.

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida sabab ergash gap oldin, uchinchi va to'rtinchi misollarda esa ergash gap bosh gapdan keyin kelgan.

Maqsad ergash gapli qo'shma gap

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradi. Maqsad ergash gap bosh gap bilan ko'pincha **deb** yordamchisi orqali birikadi.

Misol: 1. Uyga toza havo kirsin deb derazalarni ochib qo'ydim. 2. Onam xavotir olmasinlar deb tezroq uyga qayta qoldim. 3. Qizginam xat-savodli bo'lsin deb Zayniddin Maxsum uning ilm-tarbiya olishiga barcha imkoniyatlarni yaratib berdi. 4. Xat yozibdi ota-onang, Bolam omon bo'lsin deb.

Maqsad ergash gap bosh gapga ba'zan **uchun** ko'makchisi orqali ham birikadi.

Misol: 1. Inson yashamoqdan tolmasin uchun ko'ngliga bir dunyo tilak berilgan (E.Vohidov). 2. Kampir xafa bo'lmasin uchun Turg'un u bilan borishga rozi bo'ldi.

Shart ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning yuzaga kelishidagi shartni bildiradi. Shart ergash gap **fe'lining shart mayli shakli, -gan affiksini olgan sifatdosh+da (-ganda) yordamchisi, -(a)r affiksini olgan sifatdosh+ekan to'liqsiz fe'li va boshqa xil yordamchilar** orqali bosh gapga birikadi.

Misol: Ta'lim tizimini isloh qilish vazifalari muvaffaqiyatli hal etilsa, ijtimoiy, siyosiy iqlim keskin o'zgaradi. Elning, yurtning baxti barqaror bo'lsa, saltanat ham barqaror bo'lur (Abu Iso Termiziy). Ungur chuqurlashgan sari qoziqlar shu zaylda qoqib borilsa, yo'ldan adashmaymiz (M.Ismoil). Agar ayb faqat bir tomondagina bo'lganda, urushlar uzoq davom etmas edi. Agar aql bo'lmaganda edi, oyoqda tinim bo'lmasdi. Agarda siz siqilar ekansiz, hali ham Toshkandda qolmasligingiz menga ma'qul ko'rinadi (A.Qodiriy).

Ba'zi vaqda shart ergash gapdagi shart mazmunini yanada kuchaytirib ifodalash uchun **agar, bordi-yu, mabodo** yordamchilari qo'shib ishlatiladi.

Misol: Agar inson biror kasbni mukammal egallasa, mehnat unga huzur bag'ishlaydi, baxt keltiradi. Mabodo G'ozixon shikast yesa, ko'pchilik beklar buyun egurlar (P.Qodirov). Bordi-yu biz o'z vaqtida xabar yetkaza olmasak, albatta, o'zingiz yo'lga chiqarsiz.

To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gaplardagi mazmunning zidlikka qaramay yuzaga keladigan voqea-hodisa ifodalanadi. To'siqsiz ergash gap bosh gapga **fe'lining shart mayli shakli+ham yoki -da (-sa+ham, -sayam, -sa+da) yordamchilari yoki qaramay, bilan ko'makchisi** orqali birikadi.

Misol: 1. Taklif qilmasam ham, ayvondan o'tib, uyga kirdi (O'.Hoshimov). 2. Odamlar seni bilmasa ham, sen odamlarni bil (Maqol). 3. Tizzalari qaltirasa-da, to'xtamay, Qo'chqor yotgan g'aramga qarab zipillab ketdi (O.Yoqubov). 4. Oriyat buvining chirqillashiga qaramay, Teshavoy

bilan Mardonov kirib kelmoqda edi (J.Abdullaxonov). 5. U juda ko'p uringani bilan, ishining natijasi ko'rinmasdi. 6. Mobodo Kimsan akam yo'q bo'lganida ham, men borman-ku (O'.Hoshimov). 7. Har qancha qarshi turishimga qaramay, Jamilaning onasi sochimga ip taqib qo'ydi («Choliqushi»).

Natija ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning natijasini bildiradi. Natija ergash gap bosh gapga, asosan, **-ki** yordamchisi orqali birikadi.

Bunday qo'shma gaplarning bosh gap qismida ko'pincha fe'l kesimga taalluqli bo'lgan (fe'l kesim oldida kelgan) **shunday, chunonam** kabi so'zlar ishtirok etadi. Ayrim vaqtda ergash gap tarkibida **natijada, oqibatda** so'zlari ham ishlatiladi.

Misol: Ular **shunday** inoqlashishdiki, Ahmadjon bir masala to'g'risida u bilan ochiq gaplashdi (A.Qahhor). 2. Qudrat **shunday** baqirib yubordiki, qo'shni stoldagilar hangu-mang bo'lib qolishdi (J.Abdullaxonov). 3. Ular ikkovlari **shunday** qalinlashdiki, hatto bir juma kuni Murodxo'ja domlaning mehmonxonasida bo'lgan o'tirishda so'z boyligini tezda aytib tamom qildi (A.Qahhor). 4. Kelgusi yili **shunday** uloqlar yutayki, hamma meni «Turg'un chavandoz» desin. 5. U boshini **shunday** tez va kutilmagan vaqtda burdiki, Saidiy ko'zini ololmay qoldi (A.Qahhor). 6. U **shunday** muloyim gaplashdiki, Gulsum yana bir oy o'ylab, o'yining tagiga etolmadi (O.Yoqubov).

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki natija ergash gap bosh gapdagi fe'l kesimga tobelanib kelgan **shunday** so'zining mazmunini konkretlashtirib kelgan va bosh gapdagi voqea-hodisaning natijasini bildirgan.

Ergashgan qo'shma gaplarning yordamchilarsiz

birikishi

Ergashgan qo'shma gaplar uslubiy talabga ko'ra ba'zan yordamchilarsiz (komponentlarni biriktiruvchi grammatik vositalarsiz) ham qo'llanishi mumkin.

Ergashgan qo'shma gaplarning deyarli barcha turi yordamchilarsiz, faqat intonatsiya orqali birikishi mumkin.

Bunday qo'shma gaplar tarkibidagi qaysi xil ergash gaplar yordamchilarsiz birikkanligi qo'shma gapning mazmunidan anglashilib turadi. YA'ni mazmunga ko'ra bunday qo'shma gaplarda qaysi yordamchi qo'llanishi lozimligi sezilib ham turadi. Masalan: *Qo'rqitmay o'stirdim – botir bo'ldingiz* (ertakdan). Bu gap qo'shma gap shaklan ikki teng huquqli gapdan tuzilganday ko'rinsa ham, mazmunan teng bo'lmagan qismlardan tuzilib, unda sabab mazmuni anglashiladi. YA'ni bu qo'shma gap mazmuniga mos ravishda biriktiruvchi vosita qo'yib: «*Qo'rqitmay o'stirdim, shuning uchun botir bo'ldingiz*» shaklida ishlatsak sabab ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi. *Shuning uchun* bog'lovchisini qo'llamay «*qo'rqitmay o'stirdim – botir bo'ldingiz*» shaklida qo'llasak, sabab ergash gapli qo'shma gapning yordamchisiz qo'llangan ko'rinishi hisoblanadi.

Biz quyida turli ergash gaplarning bosh gapga yordamchilarsiz birikadigan ko'rinishlarini bayon etamiz.:

1. Qo'shning tinch – sen tinch - Qo'shning tinch bo'lsa, sen tinchsan.
2. Biz yaxshi bilamiz, vijdon inson qalbining hakamidir – Biz yaxshi bilamizki, vijdon inson qalbining hakamidir.
3. Siz borsiz, bu olam ko'rsatar jamol. (Shuhrat) – Siz borsiz, shuning uchun bu olam ko'rsatar jamol.
4. Tilagimiz shu: yaxshilar etsin murodga – Tilagimiz shuki, yaxshilar etsin murodga.
5. Ko'rsatma berildi – ishni boshlab yuboramiz. – Ko'rsatma berilishi bilan ishni boshlab yuboramiz.

6. Bu soʻzlarni shunchalik koʻp ishlatasiz, boshqa soʻzlar qulogʻingizga erish eshitiladi. (A.Qahhor) – Bu soʻzlarni shunchalik koʻp ishlatasizki, boshqa soʻzlar qulogʻingizga erish eshitiladi.

7. Odam borki, odamlarning naqshidir – Shunday odam borki, u odamlarning naqshidir.

8. Qayerda ahillik bor, shu yerda unum moʻl boʻladi. - Qayerda ahillik boʻlsa, shu yerda unum moʻl boʻladi.

9. Faqat shu esida: Ertasi kuni koʻzini ochganda Sobirjon yonida yoʻq edi. (A.Muxtor) – Shu narsa esidaki, ertasi kuni koʻzini ochganda, Sobirjon yonida yoʻq edi.

Yuqoridagi misollarning birinchisi shart ergash gapli qoʻshma gapning yordamchisiz koʻrinishi, ikkinchisi toʻldiruvchi ergash gapli qoʻshma gapning yordamchisiz koʻrinishi; uchinchisi sabab ergash gapli qoʻshma gapning yordamchisiz koʻrinishi; toʻrtinchisi kesim ergash gapli qoʻshma gapning, beshinchisi payt ergash gapli qoʻshma gapning, oltinchisi natija ergash gapli qoʻshma gapning, ettinchisi aniqlovchi ergash gapli qoʻshma gapning, sakkizinchi oʻrin ergash gapli qoʻshma gapning, toʻqqizinchi ega ergash gapli qoʻshma gapning yordamchisiz birikkan koʻrinishidir.

QOʻSHMA GAPLARNING MURAKKAB TURI

Qoʻshma gaplar baʼzan uch yoki undan ortiq komponentlardan tuzilgan boʻlishi mumkin. Bunday qoʻshma gaplar tarkibidagi komponentlar oʻzaro munosabatiga koʻra uch xil koʻrinishiga ega boʻladi:

Komponentlar orasida tenglanish munosabati boʻlib, undagi gaplarning barchasi teng huquqli boʻladi. Yaʼni ular bogʻlangan qoʻshma gaplarday munosabatga kirishadi. Misol: 1. *Qor tingan, yoʻllar qorga koʻmilib ketgan, koʻchalar sirgʻanchiq edi.* (Oʻ.Hoshimov) 2. *Vokzal gavjum: birov chemodanga suyanib mudrar, birov papiros tutatib xayol surib oʻtirar, birov doʻkondan kitob tanlar edi.* (Oʻ.Hoshimov) 3. *Quyosh botib borar, suv salqinidan kishining eti junjirdi, allaqayerda chigirtka chirillaydi, suv qirgʻoqqa shaloplab uriladi* (Oʻ.Hoshimov).

Yuqoridagi misollarning birinchisi uch komponentdan, ikkinchisi toʻrt komponentdan va soʻnggisi esa, besh komponentdan tuzilgan boʻlib, ular tarkibidagi gaplar orasida tenglanish mavjud. Yaʼni har uch misoldagi komponentlar teng huquqlidir.

Murakkab qoʻshma gaplarning ikkinchi turida tobelanish munosabati asosida ikki va undan ortiq ergash gap (bir necha ergash gap) bitta bosh gapga tobelanib keladi. Bunday qurilmalar bir necha ergash gapli qoʻshma gap deb ham nomlanadi.

Yuqorida koʻrib oʻtilgan ergash gaplarning barcha turi ham birdan ortiq kelib bir bosh gapga tobelanib kelishi mumkin. Misol: 1. *Kimning bilagida kuchi boʻlsa, kim ishning havasini olsa, oʻsha ilgʻor boʻladi.* 2. *Toleim shulki, Vatanda bir guliston tanladim, Baxtni topgan el bilan jondosh boʻlib otdim qadam* (H.Olimjon). 3. *Shunday hayot tugʻildiki, u sensiz yashnay olmaydi, sen uning qudratli kuchisan.* (A.Muxtor.) 4. *Shuni qayd qilish lozimki, keyingi vaqtlarda koʻpgina ajoyib olimlar etishib chiqdi, talantli yosh yozuvchilarning koʻpgina asarlari paydo boʻldi.* 5. *Chechaklar toʻlgʻonib, qushlar sayrab, tong ellari gʻir-gʻir esadi* (Uygʻun). 6. *Qayerda ijodiy tashabbus barq ursa, qayerda ishda faollik va jonkuyarlik koʻrsatilsa, oʻsha yerda yangidan yangi fikrlar tugʻiladi.* 7. *Baliq qornin yorganda, Pichoq belga borganda, chol birdan choʻchib ketdi.* (H.Olimjon). 8. *Keyingi yili Bozorning dehqonchilik ishlari burungiday avj olmadi, chunki hoʻkizi toq, oʻzi yolgʻiz* (S.Ayniy) 9. *Ekin chogʻi borolmadim yoz boʻlsin deb, Qovun pishib, dam olishga soz boʻlsin deb.* 10. *Fikrlar kurashi boʻlmasa, erkin tanqid boʻlmasa, hech qanday fan rivojlamaydi.* 11. *Ishlar batamom tugamagan boʻlsa ham, bu uni ancha xijolatda tutayotgan boʻlsa ham, u oʻzini bardam va tetik tutardi.* 12. *Allakim shunaqangi shoʻx oʻyinga tushib ketdiki, yer larzaga keldi, changi osmonga koʻtarildi.*

Keltirilgan misollardan koʻrinadiki, ergash gaplarning barcha turi ham ikki va undan ortiq kelib, bitta bosh gapga tobelanadi va bir necha ergash gapli qoʻshma gapni hosil qiladi.

Bunday qoʻshma gaplarda ergash gaplarning soni uch toʻrt va undan ortiq boʻlishi mumkin.

1. Lolalar ochilib tamom boʻlsa ham,

Qovjirab ketsa ham qirda maysalar,

Tabiat o'zgacha husn olsa ham,
Kadi chiqarsa ham guldor paychalar,
Sen esimdan chiqmaysan, bahor!

(M.Jalil)

2. Qalbingda yotsa ham bir dunyo alam,
Qaddingni buksa ham olam-olam Qam,
Boshingga ayriliq solsa ham soya,
Ko'ngling Qash bo'lsa ham bilonihoya,
Soching oqarsa ham hijron tufayli,
YUzlaring zafaron bo'lsa ham, mayli,
Onajon, ko'zingdan oqizma ko'p yosh. (U.)

Keltirilgan misollarning birinchisida to'rtta ergash gap, keyingisida oltita ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelgan.

Murakkab qo'shma gaplarning yuqoridagi har ikki turi birgalikda – aralash holda kelishi ham mumkin. Bunday murakkab qo'shma gap tarkibidagi komponentlar orasida ham tenglanish, ham tobelanish munosabati mavjud bo'ladi.

Misol: *Til boshqa-yu, dil birdir, chunki el birdir.* Bu misolda uchta komponent (gap) ishtirok etgan bo'lib, birinchi va ikkinchi gap orasida tenglanish, ikkinchi va uchinchi gap orasida tobelanish munosabati mavjud. SHuning uchun bunday qo'shma gaplar aralash tipdagi murakkab qo'shma gap hisoblanadi.

Aralash tipdagi murakkab qo'shma gapning turli ko'rinishlariga yana misollar keltiramiz: 1. Gavhar top-toza qilib yuvib qo'yilgan zinalardan chiqib borarakan, yuragi gup-gup urar, oyoqlari titrar edi (O'.Hoshimov). 2. Hali kun erta bo'lgani uchunmi, qahvaxonada odamlar siyrak, stollar bo'sh, atrof jim-jit edi. (O'.Hoshimov). 3. U so'zini tamomlaganda, muloyim shabada esdi, odamlar orasida harakat boshlanadi (A.Q.ahhor). 4. Yodgor yotoqxonaga etib kelganida, junjiqqan quyosh sarg'ayib botib borar, yotoqxona derazalarida sovuq shafaq yonardi (O'.Hoshimov). 5. Uning ko'zlari bir kunda ich-ichiga tushib, chehrasi chiniqib ketgan, yuragi laxcha cho'g'day lovillar edi (O'.Hoshimov).

P U N K T U A T S I Y A

1-§. Punktualsiya tinish belgilarining qo'yilishiga oid qoidalar to'plamidir. O'zbek punktualsiyasining juda ko'p qoidalari gap qurilishi (strukturasi)ga asoslanadi. Masalan: 1. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar zidlovchilar yordamida biriksa, bunday bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi; 2. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar yuklamalar, ***bo'lsa, esa,*** yordamchilari orqali birikkanda ham, sodda gaplar orasiga vergul qo'yiladi; 3. Ergash gap bosh gapning ichida kelsa, har ikki tomonidan vergul bilan ajratiladi.

Ayrim punktualsiya qoidalarida, gap strukturasiidan tashqari, gaplarning mazmun munosabatlari va ayrim ma'no nozikliklari, ba'zan esa intonatsiya hisobga olinadi. Masalan: 1. Bog'lovchisiz birikkan qo'shma gap tarkibidagi ikkinchi gap birinchi gapning biror bo'lagini izohlasa, uning mazmunini to'ldirsa, bunday sodda orasiga ikki nuqta qo'yiladi; 2. Bog'lovchisiz birikkan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar zidlik mazmunini anglatsa, ular orasiga tire qo'yiladi; 3. Buyurish mazmunini ifodalagan va kuchli ohang bilan aytilgan buyruq gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi; 4. ***Orzu, istak, iltimos, maslahat*** mazmunini ifodalagan tinch ohang bilan aytilgan buyruq gaplar oxirida nuqta qo'yiladi.

O'zbek punktualsiyasida quyidagi tinish belgilari ishlatiladi: nuqta, so'roq belgisi, undov belgisi, ko'p nuqta, vergul, nuqtali vergul ikki nuqta, tire, qavs, qo'shtirnoq.

Tinish belgilarining ishlatilishi

2-§. YUqorida sanab o'tilgan tinish belgilari quyidagi holatlarda qo'llaniladi:

I. Nuqta mana bunday o'rinlarda qo'yiladi:

1. Darak gap oxiriga: ***Biz borini asrab - avaylash, yo'g'ini yaratish yo'lidan boramiz.***

2. Orzu – istak, iltimos, maslahat mazmunini bildirgan buyruq gaplar oxiriga: ***O'zingga hush ko'rmagan narsani birovga ep bilma*** (Maqol).

II. So'roq belgisi gap oxiriga qo'yiladi:

Qaysi yozuvchilarning asarlarini sevasiz? Avtor gapidan oldin kelgan ko'chirma gap so'roq gap bo'lsa, so'roq belgisi saqlanadi: ***«Keyingi ishlar rejasini belgilab olganmisiz?» - deb so'radi Komila.***

III. Undov belgisi quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Undov gap oxiriga: ***Aziz do'stlar, Navro'z bayramingiz muborak bo'lsin!*** Ritorik so'roq gaplarda ta'sirchanlikni oshirish uchun so'roq belgisidan so'ng undov belgisi ham qo'yiladi: ***Axir, Vatanim bepoyon, keng-ku! O'zim ta'lim olib, o'sib – ungan maktabda men ishlamasam, kim ishlaydi?!***

2. Buyruq mazmunini bildirib, kuchli ohang bilan aytiluvchi buyruq gap oxiriga: ***SHon shuxratga intilishda ham, undan qochishda ham me'yorni saqlay biling!***

3. His - hayajon bilan aytilgan undalmadan keyin: ***Aziz do'stim! Ertalabki dala shabadasi qanday orombaxsh!*** (S.Nazir).

4. His - hayajon ma'nosini ifodalovchi undov va modal so'zlardan keyin: ***Oxo! Qalay ekansiz?! Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa, birovga ur!*** (H.H.) ***Salom! Kirsam bo'ladimi?*** (O').

5. Avtor gapidan oldin kelgan ko'chirma gapda ham undov belgisi saqlanadi: ***«Tanklarni yondiringlar!» - deb qichqirdi Kutsenko*** (I.R.)

IV. Ko'p nuqta tugal bo'lmagan yoki turli sabab bilan bo'lingan nutqning, shuningdek, qisqartirib olingan tsitataning oxiriga qo'yiladi: ***«G'iyosiddinlar xonadonida she'r va musiqa, ilm va fazl hukmron bo'lib, yosh Alisher mana shu musaffo muhitdan bahra olib o'sdi...»*** (A.Qayumov).

V. Vergul quyidagi holatlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklarni o'zaro ajratish uchun: a) sanash ohangi bilan birikkan uyushiq bo'laklarni ajratish uchun: ***Do'stlik -xalqimizning xulqi, odati.*** b) zidlov bog'lovchilar bilan birikkan uyushiq bo'laklarda shu bog'lovchilardan oldin: ***Mulozimlar uning yuvosh, lekin jussasi juda kelishgan yo'rg'a Qorabayr otini ko'ndalang qilishdi*** (O.); v) takrorlangan bog'lovchidan oldin: ***Husayn Bayqaro xazratlari ham shoir, ham ilmparvar emishlar*** (O.)

2. Undalmani ajratish uchun: a) undalma gap boshida kelsa, undan keyin: ***Aziz o'lkam O'zbekiston, aziz yoshing muborak!*** b) undalma gap oxirida kelsa, undan oldin: ***Sizni ilgariroq saylasak bo'larkan, Ashurali aka!*** (H.G'.) ***Sadoqat bilan xizmat qil, o'g'lim!*** (H.G'.) v) undalma gap ichida kelsa, har ikki tomonidan vergul bilan ajratiladi: ***Hech tashvish tortmagaysiz, oyi, men tinchman*** (O.) ***Gap shu, birodarlar, dushmanga, jabrga qarshi kurashga tayyorlanish kerak!*** (O.)

3. Kirish so'z va kirish birikmani ajratish uchun: a) kirish so'z va kirish birikma gap boshida kelsa, undan keyin: ***Demak, paxtadan yuqori hosil olishga butun kuch va imkoniyatlar muhayyo;*** b) gap oxirida kelsa, undan oldin: ***Ilmsiz, ma'rifatsiz yangi turmush qurib bo'lmaydi, albatta*** (H.G'.) v) gap ichida kelsa, uning har ikki tomonidan vergul bilan ajratiladi: ***Maktabimiz o'quvchilari, mening eshitishimcha, olimpiada g'olibi bo'libdilar. Bunday operativchilik, ehtimol, bularning umrida birinchi marta bo'layotgan bo'lsa*** (H.O.)

4. Ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklarni ajratib ko'rsatish uchun: a) ajratilgan aniqlovchilarda: ***O'rik gulini eslatuvchi qor girdobidan qutilmoqchi bo'layotgandek elayotgan suvoriyning, Farg'ona yigitining, bor diqqati ilon izidek o'rmalagan yo'lda*** (S.A.). b) ajratilgan izohlovchilarda: ***Ustaning shogirdi, o'n to'rt yashar Yo'ldosh, deraza oldida o'tirardi*** (O.) v) ajratilgan to'ldiruvchilarda: Bola taqlidchi bo'ladi: u sizga, o'z otasiga, taqlid qilishga harakat qiladi (S.Z.) g) ajratilgan hollarda: ***Pastliqdan, qichqiriq tomondan esayotan salqin shamol eshigimiz oldidagi o'rikning tilla rang barglarini shitir – shitir uzib uchiradi*** (H.G'.) d) o'ram shaklidagi ajratilgan hollarda: ***Qahraton qishda yalang oyoq muz bosib, saratonda kizg'in qum kechib, issiqda, sovuqda obdan pishgan yigitni ham kun xiyla betoqat qilgan edi*** (O.)

5. Bog'langan qo'shma gaplarda: a) sodda gaplar zidlovchi bog'lovchilar yordamida biriksa, shu bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: ***Qovun pishmagan, lekin sap – sariq pishgan do'mboq -***

do'mboq handalaklar ko'p edi (O.); b) yuklamalar, *bo'lsa, esa* so'zlari yordamida birikkan sodda gaplar orasiga vergul qo'yiladi: *Rajab bobo huzur qilib kuldi, Bodom xola bo'lsa iljaydi* (S.A.) v) ayiruvchi hamda inkor bog'lovchilari yordamida birikkan sodda gaplarda esa takrorlanib kelgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: *Goh olislardan qizlarning sho'x yallalari eshitilar, goh bulbullarning yoqimli sayrashlari bizni maftun qilar edi* (O.)

6. Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi ergash gapni bosh gapdan ajratish chun: *Agarda jismoniy mashqlar bilan shug'ullanib turilsa, dori ichishga muhtojlik qolmaydi*. (Abu Ali ibn Sino). *Odam nima yaxshi bo'lsa, shuni qilishi kerak* (O'.Umarbekov).

7. Bir necha ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplarni bir – biridan, shuningdek, bosh gapdan ajratish uchug: *Garchi qoplasa ham o'lkani yong'in, YOzgan bo'lsa hamki o'lim qanotin, Garchi balo, ofat, dahshat, musibat YOngan gulzorlarda chopsa ham otin, Men bahor qo'shig'in kuylayman dadil!* (U.)

8. Bog'lovchisiz birikkan qo'shma gap tarkibidagi bir paytda yoki ketma – ket bo'ladigan voqea - hodisalarni ifoda etuvchi sodda gaplarni ajratish uchun: *Bahodir xalqimiz g'alaba qildi, YAna izga tudi farovon hayot* (Z.). *Hamma quvnoq, hammaning yuzida baxt balqib turibdi* (S.Z.)

9. Ko'chirma gap darak gap bo'lib, avtor gapidan oldin kelsa, qo'shtirnoqdan keyin vergul qo'yiladi: *«Siz haddan ziyod ko'ngilchan va olijanobsiz», - deb e'tiroz bildirdi Haydar qiziqqonlik bilan.*

VI. Nuqtali vergul bog'lovchiiz qo'shma ap tarkibidagi sodda gaplar mazmun jihatidan mustaqil bo'lsa yoki ular tarkibida vergul ishlatilgan sodda gaplar ishtirok etgan bo'lsa, ular orasiga qo'yiladi. SHuningdek, sodda gaplar tarkibida o'z ichiga vergul bilan ajratilgan bo'laklari mavjud bo'lgan uyushgan bo'laklar nuqtali vergul bilan ajratiladi: *Dalalar ko'm – ko'k maysa bilan qoplangan, tok novdalari naycha kurtak otgandi; yo'l yoqasidagi daraxtlar yaproqchalar chiqargan, dengiz tomondan shabada esib qolgandi* (E.Xeminuey). *Qalandarovning so'zi va taklif o'tmaydi; unda raisning obro'yi tushadi.*

VII. Ikki nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan keyin: *Ziyofatga Hirotning eng ilg'or kishilari: olimlar, shoirlar, hofizlar, mashshoqlar, hattotlar, mashhur hunarmandlar, muqovasozlar va egarsozlar to'planishgan edi.*

2. Bog'lovchisiz birikkan qo'shma gap tarkibidagi birinchi sodda gapning biror bo'lagini izohlagan, uning mazmunini to'ldirgan ikkinchi sodda gap oldidan: *Mehmon rost aytadi: odamning qimmatini qilgan ishidan bilinadi.*

3. Ko'chirma gapdan oldin kelgan avtor gapidan so'ng: Navoiy o'z - o'ziga dedi: *«Kishilar qalbiga quvonch baxsh etmoq bizning asosiy vazifamizdir».*

VIII. Tire quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Ega bilan kesim orasiga: kesim ot, olmosh va son bilan ifodalanib, kesimlar qo'shimchasiz qo'llanganda: *Tinchlik – farovon hayot manbai. Olti karra besh - o'ttiz. Odamning ziynati – donolik.*; b) ega yoki kesim harakat nomi bilan ifodalanganda: *Ozodlik mulkimizdir, hunarimiz – yaratish* (Z.) v) ega ko'rsatish olmoshi bilan ifodalanganda, kesim kesimlik qo'shimchasini olmasa: *Yo'l vodiy tagida va yon bag'irlar bo'ylab joylashgan katta qishloqning ko'chalariga olib kiradi. Bu - Hamzabod qishlog'i.*

2. Uyushiq bo'laklardan keyin kelgan umulashtiruvchi so'zdan oldin: *Endi xo'jalik ustaxonalari, daladagi og'ir ishlar, sigir sog'ish, qo'yni qirgish - hammasi elektr bilan qilinadi* (I.R.).

3. Tarkibi keng bo'lgan yoki ichida vergul ishlatilgan ajratilgan bo'laklarda: *Denisov – duhqonlar orasida ko'p yurgan sobiq irrigator – sodda, odamshavanda, lekin talabchan, haqiqatchi edi* (O.).

4. Kiritma gapni ajratish uchun: *Qo'lga bazo'r ilinadigan kichkina qalam bilan – u bu qalamchani er – ko'kka ishonmas edi – maxorka qog'ozlariga yozib, Yo'lichiga ruscha harflarni tanitdi* (O.).

5. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar: a) zidlik mazmunini anglatga: *Kechasi sovuq - kunduzi issiq*; b) birinchi gap mazmuni ikkinchi gap mazmuniga o'xshatilsa: *Qor yog'di – don yog'di* (Maqol); v) birinchi gap ikkinchi gap kesimidan anglashilgan ish - harakat bajarilish natijasini yoki shartini bildirsa: *Ishning ko'zini bil-dala ham obod, choyxona ham.* (O.)

Odamlarni biriktir - har birining yuragida bo'ron qo'zg'aladi. (O.) **Qo'shning tinch – sen tinch** (Maqol).

6. Ko'chirma gapdan keyin yoki uning o'rtasida kelgan avtor gapini ajratish uchun: **«Hamma gap mehnatda va tajribada», - dedi O'ktam** (O.) **«Borib ayting elchilarga, - dedi Mo'min Mirzo dadil, - men o'z og'am bilan jang qilmoqni aslo istamayman»** (O.)

7. Savol – javobdan iborat har bir luqmadan (replikadan) oldin:

- Huv, ana, ko'rayapsanmi? – Nimani? – **Gumbaz tepasidagi laylakning inini. – Ko'rayapman. - O'sha inda laylak bola ochadi. - O'sha inda-ya! - Ha ...**

IX. Qavs kiritma gapni ajratish, shuningdek, avtorning turlicha izohlarini ifodalash uchun ishlatiladi: Qizil duxobaga o'ralgan daftarchaning jildiga (Qalandar buni keyin, madrasaga qaytgach ko'rди) zar bilan shu satrlar bitilgan edi (O.YOqubov).

X. Qo'shtirnoq ko'chirma gapni avtor gapidan ajratish uchun ishlatiladi: «O'rtoq Tursunboy Oxunova shu kishi bo'ladilar», - deb yosh juvonni bizga tanishtirdi (H.N.). **U eshik oldida turgan soqchiga buyurdi: «Xotinlarni kiriting!»** Biror asardan aynan ko'chirilgan nutq parchalari (tsitatlar) ajratib ko'rsatilgan so'z, terminlar, nomlar ko'chma ma'noda ishlatilgan so'z va birikmalar qo'shtirnoq ichiga olinadi: **«Xato qilmaydigan kishigina aqlli kishi bo'lavermaydi». Ilmiy konferentsiyada «meva» tushunchasini ifodalovchi tarixiy nomlar haqidagi ma'ruza tinglandi. 1995 yili gazetada «saxiy» noshirlar to'g'risidagi tanqidiy maqola bosildi.**

Ko'chirma gapda tinish belgilarining qo'llanilishi

96-§ Ko'chirma gaplar doim qo'shtirnoq ichida yoziladi. Avtor gapi ko'chirma gapdan oldin kelsa, avtor gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi. Ko'chirma gapning birinchi so'zi bosh harf bilan yoziladi: **U mendan so'radi: «Xushxat ekansan. Hisobni bilasanmi?»** (O.)

Ko'chirma gap avtor gapidan oldin kelsa, ko'chirma gapdan so'ng vergul va tire qo'yiladi: **«Ochiqchasiga gaplashaylik», - dedi Nafisa.** (As.M.)

Agar ko'chirma gap mazmunidan his-hayajon yoki so'roq anglashilsa, so'roq va undov belgilaridan so'ng qo'shtirnoq qo'yiladi, ko'chirma gapdan so'ng esa tire qo'yib yoziladi: **«Nega yalang oyoq yuribsan?» - deb qulog'iga pichirladi.** (As.M.) **«Rahmat sizga, mehribon o'qituvchilarimiz!» - dedik barchamiz.**

Avtor gapi ko'chirma gap o'rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

a) ko'chirma gapning uzilgan qismida vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta qo'yilgan bo'lsa yoki hech qanday tinish belgilari bo'lmasa, avtor gapi har ikki tomonidan vergul va tire bilan ajratib yoziladi: **«Efim tog'am, - dedi Po'latjon, - hamma vaqt bayroqdor bo'lganlar».** (H.N.) **«Aka, - dedi hammani og'ziga qaratib, - samolyotdan meni ko'rdingizmi?»** (H.N.) **«Qo'rqma, o'zim yordamlashaman, - deb dalda berdi Kolya, o'zing yaqinda bu erga kelasan»** (H.N.)

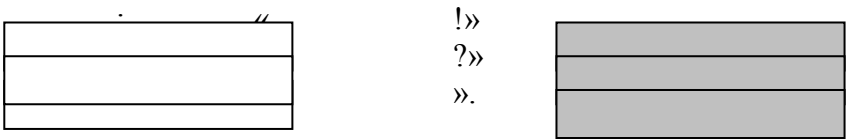
b) ikki sodda gapdan tuzilgan ko'chirma gapning birinchisidan so'ng nuqta qo'yilgan bo'lsa, avtor gapidan oldin vergul va tire, undan keyin esa no'kta va tire qo'yiladi. Ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan yoziladi: **«Mana shu bo'rsiq Mirzacho'lda yakkalanib qolgan hayvonlarning eng oxirigisi, - deb ta'kidladi bobom. – Mening nomimdan hayvonot bog'iga berib yubor.»** (G'ayratiy)

v) agar ko'chirma gapning uzilgan eridan so'roq yoki undov belgisi qo'yilgan bo'lsa, avtor gapidan oldin tire, avtor gapidan keyin esa nuqta va tire qo'yiladi. Ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan yoziladi: **«Tavba! – dedi Avaz. – Ertalab ayiqni alday olmagan odam endi meni aldamoqchi bo'lasiz.** (P.Q.) **«Falanga shumi? – deb so'radi bir bola. – Juda xunuk bo'lar ekan».** (YO.SH.)

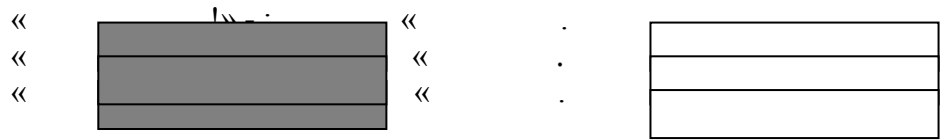
Ko'chirma gap avtor gapi orasida kelsa, avtor gapining uzilib qolgan qismidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi; ko'chirma gap bosh harf bilan yozilib, qo'shtirnoq ichiga olinadi. Ko'chirma gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, avtor gapining davomi yoziladi: **Qalandarov bosh silkib, «Zulfiqorov yaxshi boshliq», - dedi.**

Ko'chirma va avtor gaplarning turlicha o'rinishishiga qarab, tinish belgilarining ishlatilishini chizma bilan quyidagicha ko'rsatish mumkin: (avtor gapi **A**, ko'chirma gap **K** harfi bilan ko'rsatiladi.)

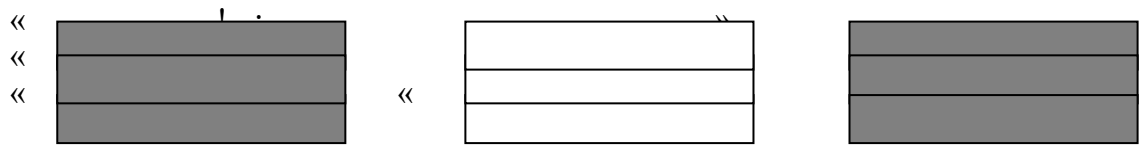
1. AK:

2. KA:

3. KAK:

4. AKA:

